

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵԹԵՐԹ

ՈՒԹՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1966

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

HANDES AMSORYA

Zeitschrift für armenische Philologie

Achtzigster Jahrgang

1966

Wien

Mechitharisten-Buchdruckerei

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՇԴԵԱՆՆԵՐԸ

Իր բանասիրական յօդուածներով արդէն ծանօթ Cyril Toumanoff վերջերս լոյս ընծայեց *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown University, Washington D. C. 1963) *Ուսումնասիրութիւն Քրիստոնէայ Կաւկասեան Պատմութեան* :

Այս գործը՝ լուրջ եւ արժէքաւոր աշխատասիրութիւն մը 600 էջերէ բաղկացած, կը խօսի Հայերու եւ Վրացիներու, Կաւկասի քրիստոնէայ ազգերու, ծագումին եւ կազմութեան մասին: Կը ֆնէ երկու ազգերու պետական Հարստութիւնները (Dynasts) ուշադիր ըլլալով այն սեղմ գոյին, որ ունին հայ եւ վրացի ազգերը, իբր բաղկացուցիչ մաս Արեւելի, դրացի ազգերու եւ Բիւզանդիոնի հետ յատկապէս:

Գիրքը հինգ գլխաւոր բաժանմունքներով կը շօշափէ հետեւեալ նիւթերը:

Նախաբան էջ 7—8. Կը մատնանշէ պատմագրութեան եւ կաւկասաբանութեան պակասը որ աննկատ կը թողու ստէպ միութիւնը, որ կայ Միջերկրականի, արեւելեան Միջերկրականի, որ է Բիւզանդիոնի, Իրանեան եւ Սիւրիական—Միջագետքի ազգերու միջեւ:

Ներածութիւն էջ 11—29: Հեղինակը կը թուէ Հայերու եւ Վրացիներու ազգային հնագոյն մատենագիրները որոնք անհրաժեշտ են իր ուսումնասիրութեան:

Ա. Մաս 33—144. *Ընկերային Հիմքը Քրիստոնէայ Կաւկասի*. այս Կաւկասեան Ընկերութեան ծագումը եւ կազմութիւնը կը լուսաբանէ Պատմական տուեալներով:

Բ. Մաս էջ 147—273. *Պետութիւններ եւ Հարստութիւններ Կաւկասի՝ ձեւաւորման դարերուն*:

Պետութիւն եւ Հարստութիւն կազմող իշխանութիւնները մանրագնմին կը ֆնուին, մասնաւորապէս Մեծն Հայաստանի իշխանական տունները (նախարարութիւնները) եւ հայ-պետական կազմը: Նոյնը երեք Յաւելուածներով Վրաստանի մասին:

Գ. Մաս էջ 277—354 *Հայաստանի Որոնդեանները*:

Հայ պատմագրութեան մութ մնացած Որոնդեաններու ամբողջական շրջանը որ երեւան բերաւ Պրոֆ. Յ. Մանանդեան, աւելի կը լուսաւորուի: Այս *Որոնդեաններու*

շրջանը, Արտաշէսեան հարստութիւնը կանխող, Հայ Առաջին Հարստութիւնն է: Պատմական ֆնութեամբ կը ստուգէ Որոնդեան իշխող — արքաներու յաջորդականութիւնը՝ ժամանակագրական կարգաւ:

Դ. Մաս էջ 357—434. *Վրաստանի խոսքովեան եւ Բազրատունեան կառավարութեան միջեւ*: Վրաստանի պատմութիւնը խոսքովեաններու անկումէն մինչեւ Բագրատունիներու վերականգնումը եւ նոյն շրջանին տիրող իշխանները: Քիչ ուսումնասիրուած, հետեւաբար մութ մնացած շրջան մը:

Ե. Մաս էջ 437—499. *Հայ-Վրական Մահմանդաւառները*:

Մասնաւորապէս պատմութեան համար կարեւոր է ֆնել դրացի ազգերու սահմանային աշխարհագրութիւնը, զի ֆաղափական եւ մշակութային ազդեցութեան շրջանակը ուրոյն սահմաններէն անդին կ'անցնի, ինչպէս Հայ-Վրական փոխյարաբերութեան պարագային:

Պատկառելի հատորին վերջը կը գրտնենք հեղինակին գործածած աղբիւրներու եւ գրքին ցանկը որոնց կցուած են երեք աշխարհագրական քարտէսներ:

Ինչ որ հեղինակը զանազան յօդուածներով լոյս ընծայած է նախապէս, վերամշակելով մեր առջեւ կը դնէ թանկագին այս հատորի մէջ: Կ'արժէ գիրքը ամբողջութեամբ հայացնել որովհետեւ մեծապէս կը սատարէ թէ՛ հայ պատմագրութեան եւ թէ՛ Հայ — Վրական փոխյարաբերութիւններու լուսաբանութեան:

Ներկայիս կը բաւականա՞մբ Հանդէս Ամսօրեայի ընթերցողներուն ներկայացնելով թարգմանաբար՝ գրքին Գ. Մասը միայն. *Հայաստանի Որոնդեանները*:

Նախկին ուսումնասիրութեան մը մէջ ընդունեցաւ Հայ ազգի ծագումը¹, որուն կորիզը «Նախա-Հայ»ն, Ուրարտուի Վանեան (Vannic) կորիզին կը յաջորդէր, այս, Հայասա-Փոփուկեան ցեղերու պետութիւնն²

¹ Ա. Մաս. էջ 48—70:

² Սկզբնաւորութիւնը «Հայ»ը բնորոշող ցեղատիպին անորոշ է (վարք Թ. 58): Պատմական Հայաստանի ծնունդէ վերջ միայն դործածուած է հոս, երբ առաջին Հայ պետութիւնը Որոնդեաններու կազմուե-

էր որ երբեմնի Ուրարտական, յետադային, հայկական երկրահողին, փոքր մէկ մասը միայն կը գրաւէր նախապէս: Իրականին, այս ցեղերու-պետութեան տարածումովն նոյն հողամասին վրայ եւ ձուլումովը մնացած Ուրարտացիներու եւ Նախա-կովկաս-ցիներու հետ կազմուեցաւ Հայ ազգը: Այս ընդլայնումը սկսաւ Նախա-արմէնեան ամենահին տեղաւորումով Արածանիի (Արեւելեան Եփրատի) հովիտին մէջ, ուսկից ծաւալեցաւ Եփրատէն վեր, դէպի վերին Տիգրիս եւ ի մասնաւորի դէպի Երասխի հովիտը, որ հայկական կենդրոնական սարահարթն է³: Այս տարածուող Նախա-հայկական կորիզը, Իրանեան Պետութեան մէջ, առանձին սատրապութիւն մը կը կազմէր, մինչ հայ բարձրաւանդակի միւս բնակիչները, թէ՛ Ուրարտացիներու մնացորդները եւ թէ՛ Նախա-կովկասեան ուրիշ ցեղախումբեր, ներառուած էին զանազան սատրապութիւններու սահմաններու մէջ⁴: Հերո-

ցաւ, մինչ Փոնտիկան-Հայաստ կորիզը որմէ յառաջ եկաւ առաջին պետութիւնը, հոս նշանակուած է իբր «Նախա-Հայ»:

³ Հոս կը հետեւի մանանդեանի, տես՝ O nekot. sporn. problemah:

⁴ Հայաստան Բիսպոսին ցանկին վրայ ԺԱ. րդ սատրապութիւնն էր, Պերսեպոլսոյ ցանկին վրայ է. րդը Նաքշ-ի-Ռոստամի ցանկին ԺԹ. րդը եւ Դ. րդը Դաւիթի արձանագրութեան մէջ: Հերոդոտի համաձայն, Հայերը եւ Պակտիէներն ի միասին կը կազմէին ԺԳ. րդ սատրապութիւնը (3, 93). ԺԲ. րդը կը բաղկանար Ուրարտացիներէ եւ Հուրրիաններու մնացորդներէն. Մատիէնացիներէ, Սապիէրէներէ եւ Ալարոդիներէ (3, 94). ԺԺ. րդի մասերն էին Նախա-Վիրք՝ Մոսքացիները, Տարբերիները, Մաքրոնները, Մոսսիւնոէկները եւ Մարերը (անդ). իսկ ԺԱ. րդը եւ ԺԴ. րդը կը ներփակէր Նախա-կաւկասեան ուրիշ խումբեր, այսպէս՝ զօր. Կասպիները, Ուտիները եւ Միւսացիները (3, 93): Աքամենեան նահանգներու ուրիշ ցանկերու համար տես Ehtécham, Iran. Achém 121—184: Մոսքացիները (Մոսխի) Թերեւս նոյն ըլլան հին Պարսկերէնի մէջ Mačiya, ելամերէն Massiyo եւ բարեկոնեան Masu կոչուած ժողովուրդի հետ, որ Նաքշ-ի-Ռոստամի ցանկին մէջ կ'երևի, ի մասնաւորի երբ ասոնք կը կանխեն Կարկա (Կուրքա, Կուրսա) կոչուածները, որոնք միայն Կողքիսցիներն կրնան ըլլալ. հմտ. Weissbach, Keilinschriften 88—89: Նախա-Վրացիներու ներառումը պետութեան մէջ տեղի ունեցած պիտի ըլլայ Դաւիթ Ա. ի ժամանակ (զօր. Cavaignac, Monde méd. 455): Անոնց հետ միասին ինչ ինչ Նախա-կովկասեաններ այս երկրամասին, անոր մէջ ներառուած պիտի ըլլան, զի Հերոդոտ (3, 97) Կաւկասի մասին կը խօսի իբր հիւսիսային սահման Աքամենեան պետութեան: Աղուանները այս անուամբ կը յիշուին իբր

դոտոսի օրերէն մինչեւ 401, երբ Տաս-հա-ղարն անցաւ անոր մէջէն, Նախա-արմէնեան երկիրն այնքան ընդարձակուած էր, որ Հայաստանի սատրապութեան վրայ նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի⁵ Անդր-Եփրատեան փոխ-սատրապութիւնն աւելցած էր: Այս բաժանումը դեռ կը մնար հելլենական շրջանին ալ Մեծ եւ Փոքր Հայք զանազանութեամբ:

Քսենոփոնէն ունինք քանի մը հարեւանցի աղնարկներ այն ընկերային կարգի վրայ որ կը տիրէր Այսր-կովկասի մէջ սատրապական-իշխանութեան շրջանին: Նա կը յիշէ Նախա-հայկական ցեղապետներ, որոնք կը կառավարէին ամրացուած գիւղական բնակավայրերը (χωμάροχης, ἀρχων τῆς κώμης)⁶, եւ — անոնց վրայ — իշխաններ (βασιλεύς) եւ յատկապէս արքայ մը, որ Կիւրոս Մեծի դաշնակիցն էր, եւ այդ արքայի երկու որդիները Տիգրան եւ Սարարիս⁷, եւ նաեւ

իշխանաւորներ (vassals) Դարեհ Գ. ի, Արրիանի քով Anab 3. 8, 4. 3, 11, 4. եւ կ'երևի թէ անոնց կ'աղնարկուի իբր 'Αρῑανοί Apollodorush քով (Périeg) հտկմ. 107 (հմտ. Markwart, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i [Berlin 1901]. Կասպիները եւ հաւանականօրէն նաեւ Ուտիները եւ Միկիները բաղկացուցին տարրեր էին Աղուան ժողովուրդին, K. Aliev, K voprosu o plenax Kavkazskoj Albanii, Sbornik statej v čest Akademika I. A. Orbeli (Moscow/Leningrad 1960) 15—18. Trever Oč. ist. Alb. 41—54, Andreas, Albania, Realencycl. I. 1 1303—1305, Tomaschek, «Albanoi», անդ 1305—1306, վերջ Թ. 58. Acad. of Sci. of the Azerbaijan SSR., Voprosy Istorii Kavkozskoi Albanii (Baku 1962). — Աքամենեան հարկերը կը վկայեն այդ ժամանակուան Կաւկասի հարուստ կենցաղին եւ բազմամարդ աճումին. Cavaignac 421—425:

⁵ Հմտ. Iran. Achém. 170, 175:

⁶ Anabasis 4. 5—6: Իբր համազօր vithapaitiš, տես Adontz, Aspect 140. վերջին բառին համար, Ehtécham, Iran. Achém. 18—26, 40, 110—111, վերեւ 14 ծանօթ. հմտ. նաեւ Manandyan, o torgovle 18—19, Probl. ob stroja 15—17:

⁷ Կիւրոսի իրաւագ, վէպ մը իրապէս, սակայն պատմական թեւերով հիւսուած, կը պարունակէ տեղեկութիւններ Հայերու թագաւորի մը մասին (այս է Նախա-Հայերու) որ Կիւրոս Մեծի գինակիցն էր եւ անոր երկու որդիներուն, Տիգրան եւ Սարարիս ինչպէս նաեւ անոր Քաղզէացիներուն հետ ունեցած կոռւին մասին («Chaldeans», հմտ. վերեւ ծանօթ 49), Կիւրոսի իրաւագ. 2. 4. 3. 1, 2, 3 — Թագաւոր տիտղոսը միայն գործածուած է 3. 1, 3, 4. — Տիգրան կը յիշուի նաեւ 4. 2, 3. 5. 1, 3. 6. 1. 8. 3, 4: Կիւրոսի իրաւագէն կ'իմանանք որ (Նախա-) Հայաստան Կիւրոս Մեծի մահէն (529 թ. ա.) քիչ յա-

քանի մը Նախա-կովկասեան βασιλεις եւ ἄρχοντες⁸ (արքաներ եւ իշխաններ)։ Իրականին, մինչեւ վերջերս, այսքան ծանօթ էր այն չորս դարերու շրջանին մասին որ կը կանխէր, Մեծ Հայաստանի մէջ, Արտաշէսեան հարստութեան սկզբնաւորութիւնը 190ին Ք. ա.։

Կը պահպէր պատմական շարունակեալ յաջորդականութիւն մը։ Սակայն եղած են սակաւաթիւ պատմագիրներ, որոնք կ'ընդունէին ժառանգական նկարագիրը Հայաստանի սատրապութեան եւ անոնց աղբակցական կապը իրանեան տոհմի մը հետ, որ կը նախասիրէր Որոնդէս անունը⁹։ Հանդուցեալ Պրոֆ. Յ. Մանանդեանի վերապահուած էր երեւան հանել Հայ պատմութեան ամբողջական շրջան մը, որ ինչպէս ինքը կը փաստէր, բնորոշուած էր Որոնդեան կամ — իր նախասիրած անուանումով — Երուանդեան (Երուանդունի) Հարստութեան զերիշխանութեամբ¹⁰։ Այս շրջանն, ինչպէս յաջորդ զիտողութիւններէն պիտի տեսնուի, իրապէս Որոնդեան պետութեան շրջանն էր — «Առաջին Հայ Թագաւորութիւնը» — որ լեցնէ մինչեւ հիմայ դատարկ մնացած այն բացը, որ կ'անջատէր իրարմէ

ոսջ միայն սատրապական հակադէմոն կ'ենթարկուի։ Հայ պատմական տւանդութիւնը պահուած կ'ըլլէ։ Մովսէս Խորենացիի քով, կը ճանչնայ Տրգրան Թագաւորը իրր դաշնակից Կիւրոսի։ Ազոնց տարակոյսի կ'ենթարկէ Կիւրոսի Խրատքի վկայութիւնը Hist. d'Arm. 331—334։ Այս վկայութեան ընկերաբանական հետեւութիւններու համար տես Մանանդեան, О тorgovle 43—44. Probl. ob. stroja 16—17. Նախա-Հայերու մէջ, Գաղարչի, Գարեհ Ա.ի զօրավարը եւ Արահու, կեղծ Նաբուքոդոնոսոր, Մանանդեան կ'ուղէ տեսնել իշխող-արքաներ. անդ, О тorgovle 43։

⁸ Anabasis 5. 4. 26, հմմտ. 5. 4. 15 եւ 5. 4. 3, 4, 8։

⁹ Հմմտ. օր. հմր. C. H. Lehman-Haupt, Satrap բառը 127. W. W. Tarn, «Persia, from Xerxes to Alexander», The Cambridge Ancient History VI (1953) 20. — «The Heritage of Alexander», անդ՝ էջ 464. L. Jalabert եւ R. Mouterde 10—11 եւ։

¹⁰ Հմմտ. О тorgovle, էջ 35—39. Արմաւիրի յունարէն արձանագրութիւնները նոր լուսարանութեամբ (Երեւան 1946). Գառնիի յունարէն արձանագրութիւնը եւ Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը (Երեւան, 1946) էջ 55—59։ Հմմտ. նաեւ Կ. Տիրացեան, «Երուանդունիները Հայաստանում», IANA (Izvestija Akademii Nauk Armjanskoj SSR Erevan) 6/1958, 53—71։

Ուրարտեան պետութիւնը եւ Արտաշէսեան Հայ երկրորդ հարստութիւնը։ Ասով կ'երաշխաւորուի Հայաստանի ընկերական եւ պատմական պայմաններու յաջորդականութիւնը, որ սկսելով Նախա-արմէնեան փուլէ վարդապաւ հասնելով հելլենական դարաշրջանը։

Ինչպէս իշխանական տունը կամ հարստութիւնն ինքնին, նոյնպէս ալ վերադիր նախ-անունը Որոնդէս իրանական է, ծագած ավեստ aurand/oruvant («հօր», «հերոս») բառէն եւ աղերսի մէջ է պահպանուելն arvandին¹¹. անոր Հայ ձեւերն են Երուանդ, Առաւան, եւ դուցէ նաեւ Հրանդ¹². Իսկ յունարէնի մէջ անցած է բազմազան փոփոխաներով, 'Αράτος, 'Αρδοά(ν)της, 'Αροάνδης, 'Αρταόντης, 'Αρτάπανος, 'Αρτάνης, Αρσάνδης, 'Εβρόντης, 'Οροάνης, 'Ορσανδ(ρ)ης, 'Ορόντας, 'Ορόντης¹³.

2. Որոնդեան Տան համար գլխաւոր աղբիւրն է Թերեւս, այն յիշատակարանը, որ հնարաւորութիւն կու տայ մեզի եղբակցնելու անոր յաջորդականութիւնը, անոր հարստութիւն մը բլլալն, այս է՝ Նիմրուդ-դաղի յուշարձանը՝ կանգնուած նոյն տան սերունդէն Կոմագենէի Անտիոքոս Ա. Թագաւորէն, որ շարք մը արձանագրութիւններով — որոնց բոլորը հասած չեն մեզի — կը յիշատակէ իր նախնիքը¹⁴։ Ասոր ինչպէս նաեւ քանի մը ուրիշ արձանագրութիւններու, զրամագրական տուեալներու եւ դասական մատենագիրներու անցնակի հաղորդածներու վրայ, որոնք կը լրացնեն Կոմագենէի Անտիոքոսի դժած կմախքը, նոյնպէս Նիմրուդ-դաղի եւ այլ արձանագրութիւններու հրատարակիչներու — Dittenberger, Jalabert եւ Mouterde եւ Honigmann¹⁵ —

¹¹ F. Justi, Iranisches Namenbuch (Marburg 1895) էջ 235. H. Hübschmann, Arm. Grammatik I (Leipzig 1895) 39—40. հմմտ. J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen (Վիեննա) 1930, էջ 17։ Աւելորդ է ըսել որ նոյն անուանումը Սիւրիայի դեմին՝ պարզ գուգադիպութիւն է։

¹² Կեղծ-Մովսէս, Ա. 22, 24, 31. Բ. 37—46. — Ա. 31. — Ա. 19։

¹³ Հմմտ. W. Dittenberger, Orientis graeci inscriptiones selectae, I. (Leipzig 1903) 608, Թիւ 7. Jalabert եւ Mouterde, Inscriptions, 1927։

¹⁴ Յստաջ կը բերենք Ditt.ի եւ JMի հրատարակութիւններէն իրր արձանագրութիւն, նշանակելով մէն մի արձանագրութեան յատուկ թուահամարը, իսկ փակագծի մէջ իւրաքանչիւր հրատարակութեան էջը։

¹⁵ E. Honigmann, «Kommagene», Realencycl. Գաւելուած Դ. 978—990։

տուած մեկնութիւններու վրայ հիմնուած է զլիսաւորարար յաջորդ տոհմածառին առաջին մասը¹⁶ :

ՈՐՈՆԴԵԱՆ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

Որոնդէս .

Արձգր. 390 (607) = 16 (33. հմտ. վարը՝ Արտասիրաս) . հմտ. Ditt. 607 թիւ 6. JM 10.

Արտասիրաս (Արտասուրաս) .

Արձգր. 264 (427, տես վարը՝ Որոնդէս Ա) 390 (607) = 16 (33. 'Αρτασοῦραν τὸν 'Αροάνδον), 391 (608) = 17 (33. հմտ. վարը. Որոնդէս Ա), 392 (609) = 3 (26—27. անդ), Կդեսիաս, Pers. 14. 19. Պուտարքոս, Artaxerxes 12, հմտ. Ditt. 607 թիւ 6, JM. 27, 10. Justi, Namenbuch 38 (թ. 4), Puchstein, Realencycl. Բ, 1, 1308 (թ. 2) :

Որոնդէս Ա .

Արձգր. 264 (427—430. 'Ορόντης 'Αρτασοῦρου), 391 (608) = 17 (33, 'Αροάνδην 'Αρτασοῦρα, τὸν γαμήσαντα βασιλίσσαν 'Ροδογόνην τὴν 'Αρταξέρξου θυγατέρα) 392 (609) = 3 (26—27. անդ, առանց 'Ροδογόνην τὴν βασιλέως βασιλέων μεγάλου 'Αρταξέρξου τοῦ καὶ 'Αρσάκου θυγατέρα) . Քսենոփոն՝ Anabasis 2, 4, 8. 2, 5, 40. 3, 4, 13. 3, 5, 17. 4, 3, 4. Դեմոսթենէս՝ Orat. 14, 31. Կդեսիաս Pers. 20 ('Αρτάπανος), 23, 29, 30, 31. Տրուդոս Pomp. 10. Դիոդորոս 15, 2, 1. 15, 8, 3. 15, 9, 3. 15, 11, 2. 15, 90, 3. 15, 91, 1. Պոզիէնոս 7, 14. Պուտարք՝ Artaxerxes, 27. Դրամներ B. V. Head, Historia numorum (Բ. տպ. Օքսֆորդ 1911) էջ 507, հմտ. Ditt. 428 թ. 4—5, 429 թ. 8, 608 թ. 7. JM. 27, 10. Justi, Namenbuch էջ 235 (թ. 6), J. Miller, Realencycl. ԺԸ, 1, 1164—1166 (թ. 6), զարձակ Tarn, From Xerxes to Alexander 20—21. — Հայաստանի Սատրապ (401 Ք. ա.), առաջնորդ սատրապներու ապստամբութեան Արտաշէս Բ. ի դէմ (չուրջ 366—360 Ք. ա.), հպատակութենէ յետոյ կը ստանայ Միւսայի սատրապութիւնը : Կ'ամուսնանայ 401 թ. ա—

տենները Ռոդոպոնէի, արքայից արքայի Արտաշէս Բ. ի դստեր հետ եւ կը մեռնի մօտ 344 թ. Ք. ա. :

Որոնդէս Բ .

Արձգր. 393 (610) = 18 (34. հմտ. վարը՝ Միթրանէս) . հմտ. Ditt. 610 թ. 6—8 իր ծագումի մասին : — Այս պիտի ըլլայ այդ անունով Հայաստանի այն սատրապը, որ Դարեհ Գ. ի հայ օժանդակ գունդը կը վարէր Գաւգամելայի ճակատամարտին մէջ (1 Հոկտ. 331) . Արրիան, Anab. 3, 8, 5 : Շատ զօրուար է ենթադրել թէ Որոնդէս Գ. ն եղած ըլլայ այն (հմտ. Grousset, Histoire 79—80. H. Berve, Realencycl. 18/1 1166 [թ. 7], վասն զի վերջինս մեռած ըլլալու է ամէնէն ուշ 270/260 Ք. ա. այսինքն Գաւգամելայի ճակատամարտէն 60—70 տարի ետքը, եւ հետեւարար հարկ պիտի ըլլայ ենթադրել թէ մեռած ըլլալու է հարիւրամեայ, որ անհաւանական է, իսկ Որոնդէս Բ 331 թ. վաթսունէն վեր պէտք է եղած ըլլայ, նմանապէս զօրուար է ընդունիլ այնպէս ինչպէս JM. իբր հնարաւորութիւն մը (էջ 11, թ. 2, էջ 34) Կ'առաջարկէ — թէ Որոնդէս Բ (Գ ըստ JM. ի, քանի որ Արտասիրասի հայրն Առաջինը կը համարի, էջ 10) Միթրանէսէ ետքը կրկին իշխած ըլլայ՝ գրեթէ մինչեւ 316 թուականը, այս պարագայիս ստիպուած ենք ընդունիլ թէ նա մեռած ըլլալու է 84—140 տարեկան հասակին մէջ : Հմտ. վարը՝ Որոնդէս Գ :

Միթրանէս (Միթրեմէս, Միթրիմէս) .

Արձգր. 393 (610) = 18 (34, βασιλέα.. \ANFN τὸν ἐκ βασιλέως 'Αροάνδου), Դիոդորոս 17, 21, 7. 17, 64, 6, Արրիան. Anab. 1, 17. 3. 3, 16, 5. Կուրտիոս 3. 12, 7. 5, 1, 44. Դիոն. Բրիւս. 73, 2 : Վերոյիշեալ արձանագրութեան աղճատուած անունը Ditt. (610, թ. 6) եւ քանի մը ուրիշներ ալ կ'ունեն կարգաւ իբր Օրծանը կամ Βορδάνը, Honigmann, 981—982 Կ'առաջարկէ կարգաւ Μιθράνην, զոր չ'ընդունիր JM. 34 : Honigmannի նոյնացումը սակայն լաւ կը համապատասխանէ խումբ մը պատմական վկայութիւններու (§ 7) : Այսպէս նաեւ Justi, Namenbuch 214 (թ. 1) Grousset, Histoire էջ 79, Berve, Realencycl. ԺԵ 2, 2156 : Սխալմամբ անոր կը վերագրէ Blau դրամ մը (Num. Zeitschrift), (Wien, IX (1877)

¹⁶ Այս ցանկը չի պարունակեր Կոմագենէի ճիւղը, որուն մասին տես Honigmann, Kommagene :

էջ 100. տես E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (Paris, 1890) էջ CXCI. — Սարգիսի Իրանեան կառավարիչն է. Աղեքսանդրի կողմն անցաւ 334ին Ք. ա. եւ Հայաստանի սատրապ անուանեցաւ անկէ 331ին:

?

Որոնդէս Գ.

Դիոգորոս 19, 23, 3 (շուրջ 317ին Ք. ա. 'Ορόντου τοῦ σατραπείαν μὲν ἔχοντος Ἀρμενίας), 31. 19. 5—6 (βασιλέως τῶν Ἀρμενίων Ἀρδοάτου. անուան այլ. գանութիւնը հետեւանք ըլլալու է հեղինակին զանազան աղբիւրներէ կախում ունենալուն. հմտ. նաեւ Markwart, *Le berceau des Arméniens*, Rev. des Etudes Arm. VIII, 1, 1928, էջ 231. Grousset, *Histoire*, 79. Թ. 4.). Polyaeus 4, 8, 3. — եւ որովհետեւ անտարակուսելի իրողութիւն է որ Նիմրուդ-դադի կոթողին բոլոր վիճաճասերը յիշատակաւ գրական արձանագրութիւններով մեղի չեն հասած (հմտ. Ditt. 592. JM. 2) հետեւաբար Որոնդէս Գ.ի հայող արձանագրութիւն չունինք: — Հմտ. նաեւ Justi, *Namenbuch*, էջ 235 (Թ. 7). Grousset, էջ 79—80. Adontz, *Hist. d'Arm.* էջ 330. Berve, *Realencycl.* ԺԸ, 1, 1166 (Թ. 7): Իր մասին վերջին յիշատակութեան մը կը հանդիպինք Դիոգորոսի քով (31, 19) որ զինք թագաւոր կ'անուանէ, որ օգնական ուժեր կը տրամադրէ Կապպադոկիայի Արիարադէս Բ. արքային, որ պարտութեան մատնելով Մակեդոնացի Ամիւնտաս զօրավարը կը վերադարձէ իր իշխանութեան երկիրը: Դիոգորոսի համաձայն այս պատահած է Պերդիկասի եւ Եւմենէսի մահէն ետքը (321 եւ 316), բայց այս շատ անորոշ է, նոյն իսկ որ եւ է մերձաւոր տարեթիւ մը նշանակելու համար: Ամիւնտասի պարտութիւնը ամէնէն ուշ Ք. ա. 260ին կը դնէ H. Bergston, *Die Strategie in der hellenistischen Zeit*, II. München 1944, էջ 77—78. իսկ J. Bloch, *Griechische Geschichte*, III/1 (Strasbourg, 1904), 296 կը դնէ 270—260 Ք. ա. հմտ. Մանանդեան, *Քննական Տես.* 97—99.

Սամոս

Արձնդր. 394 (611) = 5 (28. հմտ. վարը՝ Արսամէս). հմտ. Ditt. 611. Թ. 5.

JM. 10—11 եւ Թիւ 3. Կոմմագենէի Սամոստ քաղաքը կրնայ դուցէ այս Սամոսէն հիմնուած ըլլալ, եւ այս պարագային այն պէտք է եղած ըլլայ նախ քան 245 Ք. ա. երբ Երատոսթենէս կը գրէր իր երկը, որուն մէջ առաջին անգամ կը յիշուի այս քաղաքը: Եւ որովհետեւ Որոնդէս Գ.ի յաջորդած ըլլալու է, ուրեմն նա Հայաստանի այն արքայն է, որուն քով ապաստանեցաւ Բիւթանիոյ Զիէլասը շուրջ 260ին Ք. ա. հմտ. Visconti, *Icon. greca* 322—325 տխ. ԺԶ, 3:

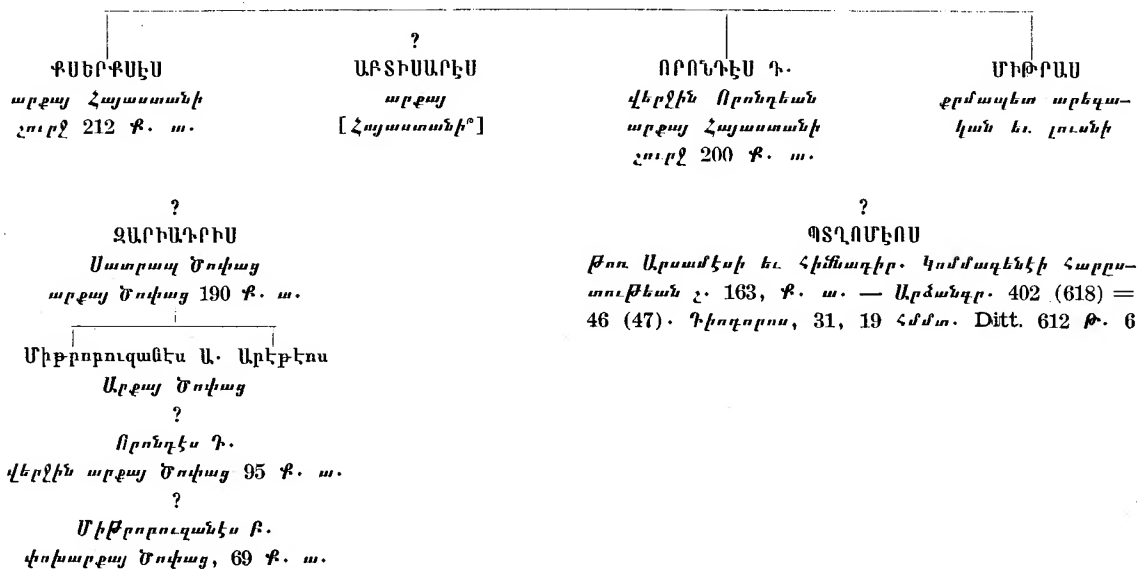
Արսամէս

Արձնդր. 394 (611) = 5 (28, βασιλέα Ἀρσάμην τὸν ἐκ βασιλέως Σάμου Ditt. 611, Թիւ 5, կ'առաջարկէ կարդալ [Ἀρ, σά-μους, սակայն հմտ. Honigmann, էջ 981—983. «Սամոս» Կոմմագենեան թագաւորութեան մէջ դորձածական անուն էր): Պոդիէնոս, 4. 17 (Ἀρσάβης): Դրամներ՝ E. A. Visconti, *Icon. greca* 317—321. տխ. ԺԶ. 1, Babelon, *Rois de Syrie*, էջ CXCI, 211. տխ. XXIX, 2. J. de Morgan, *Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen-âge*, I (Paris 1923—1936), 191. — (βασιλέως Ἀρσάμου), հմտ. Ditt. 612, Թիւ 6. JM. 28. Grousset, *Hist.* էջ 80. Markwart, *Südarmenien*, էջ 50, 240—243 Justi, *Namenbuch*, էջ 29 (Թիւ 10) E. Meyer, *Realencycl.* Յաւելուած՝ I, 141. Honigmann, սիւնակ 980: Այս Արսամէսը պէտք է համարել հիմնադրել Ծոփաց նահանգին մէջ գտնուող Արսամոսադա քաղաքին եւ Կոմմագենէի մէջ Արսամէս քաղաքին: Անիկա ապաստանարան տուաւ Անտիոքոս Հիւրաքսի, երբեմնի իր եղբոր Սելեւկոս Բ.ի, Փոքր Ասիոյ փոխարքային, որ յետագային ինքզինքն անկախ թագաւոր հռչակեց, բայց ի վերջոյ կորսնցուց իր գահը: — Թէ՛ Ditt. 611, Թ. 5 եւ Թէ՛ JM. 28, 10, հարկաւոր կը համարին Որոնդեանց շարքին մէջ ենթադրել ուրիշ Արսամէս մը՝ — «Երկրորդը» — Սամոսի եւ Պտղոմէոսի հօր միջեւ, պատճառաբանելով թէ մինչ հինգ սերունդ կ'անջատեն Արսամէսը Որոնդէս Ա.է եւ Ռոդոպոնէէ — միայն երեք այսպէս, — իրականին սակայն չորս — կ'անջատեն զինքը Կոմմագենէս Միհրդատ Ա.էն, որ Անտիոքոս Ը.ի Լաւո-

դիկէ աղջկան ամուսինն էր եւ հայրը Նիմ-
բուդ-գաղի հողաբլուրը — tumulus —
կանգնողին: Պէտք է խոստովանիմ թէ կը
դժուարիմ այս կացութեան կարծեցեալ
դժուարութիւնը տեսնել: Որոնդեանց եւ
Սելեւկեանց շարքերը համեմատած ատեն
հետեւեալ ժամանակակից զոյգերը նկատի
առնուելու են. ա.) Սելեւկոս Ա. (ծն.
352/4 Ք. ա.) եւ Միթրանէս. երկուքն ալ
Ադիքսանդրի շրջանակին մէջ էին, սակայն
մէկին իշխանութեան թուականն (312—
281/80) աւելի ուշ է քան միւսինը (331—
317է առաջ) բ.) Սելեւկոս Բ. (246—226) իր
եղբոր Անտիոքոս Հիւրաքսի († 227) հետ եւ
Արսամէս (240է ետքը — 228 է յետոյ).
գ.) Անտիոքոս Գ. (223—187) եւ Քսերքսէս
(228 է յետոյ — շուրջ 212), որ Կոմմագենէս
Պտղոմէոսի հօր սերունդէն էր. դ.) Սելեւ-
կոս Դ. (187—175) եւ Պտղոմէոս (շուրջ
163): Հարկ է դիտել անցողակի թէ երկու
յաջորդութեանց շարքին մէջ ալ ճիշդ նոյն-

քան սերունդներ կ'անջատեն առաջինը՝ երկ-
րորդէն՝ երկրորդն՝ երրորդէն եւ երրորդը՝
չորրորդէն: Արդ երբ կը հասնինք Կոմմագե-
նէի Միհրդատին եւ Լաուդիկէի կը գտնենք
թէ Միհրդատ, երկու սերունդ կանուլս էր
Լաուդիկէ. նա թոռն էր Պտղոմէոսի, իսկ
Լաուդիկէ թոռանթոռը Սելեւկոս Դ.ի: Սա-
կայն քանի որ այրը սովորաբար իր կնոջմէ
տարեց կ'ըլլայ եւ դարձեալ զուգահեռ սե-
րունդի պատկանիլն ինքնին չի կրնար ապա-
ցոյց համարուիլ նոյն տարիքի, Արսամէս
կրնայ իր երիտասարդ տարիքին ժամանա-
կակից ըլլալ Սելեւկոս Բ.ի. իսկ Պտղոմէոս՝
Սելեւկոս Դ.ի. այս կացութեան մէջ արտա-
կարգ ոչինչ կայ: Հետեւաբար ուրիշ Արսա-
մէս մը ներմուծելու հարկը չի կրնար իրա-
կան նկատուիլ:

Այս տոհմագրութեան ֆնացած սերուն-
դին աղբիւրներու մասին — ի բաց առեալ
Պտղոմէոսի պարագան—տես յաջորդ դիտո-
ղութիւնները:

Անորոշութիւններն այս տոհմագրու-
թեան մասամբ մը կը հակակշռուին Կոմմա-
գենէի Անտիոքոս Ա.ի հաստատումովը թէ
ինք ուղղակի կը սեռի Պտղոմէոսի գծով
Որոնդէս Բ.է եւ Ռոդոքուզէն եւ ասոնց
գծով Որոնդեաններէ եւ Աքամենեաններէ:

3: Անտիոքոս Գ.է պարտուեցաւ Քսերքս-
էս Արամոսատայի քով, ուր ամրացած էր,
եւ հպատակութիւն յայտնեց յանձն առնելով
վճարել այն հարկը, զոր ատեն մը իւր հայրը
կը պարտէր: Անտիոքոս՝ այս առաջարկն
ընդունեցաւ եւ նոյն իսկ կնութեան տուաւ

Քսերքսէսի (շ. 212 Ք. ա.) իր քոյրը, Ան-
տիոքիսը, որ սակայն քիչ յետոյ սպաննեց
ամուսինը: Պողիւպոս 8. 25, Յովհ. Անտիո-
քացի հատակոտոր 53: Իր դրամներու մա-
սին տես Visconti, Icon. greca 325—328 տխ.
Ժ2, 2, Babelon, Rois de Syrie, թիւ
CXCIV—CXC VII 212 pl. XXIV 6—7. Mor-
gan, Manuel p. 192. — (βασιλέως Ξερξου,
հմտ. Justi, Namenbuch, Թ. 173—174
(No. 4) Grousset, Histoire p. 80: Դժուար
է խուսափել այն տպաւորութենէն թէ
Քսերքսէս Արսամէսի որդին եղած ըլլալու է,

քանի որ անկէ ետքն այնքան շուտ կ'իշխէ եւ կը տիրէ այն քաղաքին, զոր ան հիմնած էր: Իր հօր վճարած հարկը, զոր Քսերքսէս պարտաւորուեցաւ վերստին վճարելու յանձնառու ըլլալ, կրնայ Սելեւկոս Բ-է Արսամէսի վրայ դրուած ըլլալ իր հատուցում վերջնոյս Անտիոքոս Հիւրաքսի մատուցած օժանդակութեան համար: Սակայն Քսերքսէսի այս որդիութեան պարագային, նիւթիս մասնագէտներէն ոչ մէկը անդրադարձած է, որոնք սովորաբար զինքը Որոնդեան չեն համարիր¹⁷, ըստ երեւոյթին այն պատճառով որ Կոմմագենեան Անտիոքոսի նախնիքներու շարքին մէջ Քսերքսէս չէ յիշուած (տես վարը թիւ 5): Բայց ինչպէս արդէն նշեցինք (թիւ 2) Նիմրուդ-դադի բոլոր արձանագրութիւնները մեզի հասած չեն եւ այդ յիշատակարանը ինքնին կը յիշէ միւրայն նոյն թագաւորին ուղղակի նախնիքը, մինչ Կոմմագենեան տան հիմնադիրը՝ Պաղոմէոս՝ կրնայ դիւրաւ Քսերքսէսի ոչ թէ որդին, այլ, գուցէ, եղբորորդին ըլլալ:

Արդիսարէսի տոհմական դերքը բոլորովին անձանօթ է: Միակ դրդապատճառն են՝ թաղրելու թէ նա Որոնդեան Հարստութեան կը պատկանի եւ հետեւաբար Հայաստանի թագաւոր եղած է, է այն ուշագրաւ նմանութիւնը, զոր ունին իր դրամները Քսերքսէսի դրամներուն հետ, եւ, ինչ որ հաւանաբար աւելի նշանակալից է, երկու արքաներու դիմազարդին նոյնութիւնը. հմտ. Visconti, *Icon. greca* 328—332 տխտ. XVI, 4. Babelon, *Rois de Syrie*, p. CXIV 211—212, տխտ. XXIX, 3—5. V. Langlois, *Num. gén. de l'Arm.* Paris, 1859, թ. 8—10. Head, *Hist. num.* թ. 635. — (βασιλεύς Ἀβδισάδρου). հմտ. Justi, *Namenbuch* թ. 1. Baumgartner, *Realencycl.* I, 1. 26—27. Թեւ Babelon p. (CXCIV, CXCIV) մտածել կու տայ Արդիսարէսը Քսերքսէսի հայրն կրնայ եղած ըլլալ, սակայն նկատի առնելով ինչ որ Քսերքսէսի ազգականական հնարաւոր ազերսի մասին արդէն ըսուեցաւ,

¹⁷ Հմտ. Ditt. 612. թ. 6. «qui manifeste non eiusdem atque Arsomes domus esset» (որ յայտնի թէ միեւնոյն ընտանիքէն չէր ինչպէս Արսամէս). JM. 11. 4, 29 (թէ Քսերքսէսի եւ Արդիսարէսի արքայախոյրը կը տարբերի Կոմմագենէի Արքայի խոյրէն, ինչպէս կը գիտեն JM. կապ մը չունի անոնց Հայաստանի Որոնդեաններու սերունդէն ըլլալուն կամ չըլլալուն հետ):

չատ աւելի հաւանական է որ անոր եղբայրն եղած ըլլայ:

4. Հայաստանի վերջին Որոնդեան արքայն էր Որոնդէս Դ., Ստրաբոն 11, 14, 15. հմտ. Diehl, *Realencycl.* XVIII 1, 1116, (թ. 9): Ինքն ('Εβρόντης) ու իր եղբայրը Միթրաս (Μιθρα[νης]) Արմաւիրի արեւու եւ լուսնի մեհեանի քրմապետը, յիշուած են Արմաւիր 1927ին գտնուած յունարէն արձանագրութիւններու մէջ եւ մեկնաբանուած A. I. Boltunova-է եւ Մանանդեանէ: Արձանագրութիւն մը կը բովանդակէ ուղերձ մը Միթրասէ առ Որոնդէս արքայ եւ ուրիշ մը արքային ողբերգական մահուան կ'ակնարկէ¹⁸:

Անքնական չէ որ հայ պատմական աւանդութիւնը, զոր Կեղծ-Մովսէս Պորենացի պահած է իր «Պատմութիւն Հայոց»ի մէջ, հաստատէ ու ընդլայնէ այս տուեալները: Հոն կան զանազան ակնարկութիւններ. ամէնէն կարեւորը, Գիրք Բ. զլ. 37. 46 կը պարունակէ պատմութիւնն Երուանդ արքայի թագաւորութեան — իր եղբոր քրմապետ Երուադի (Բ. 40, 48) — եւ Արտաշէս արքային դէմ, անոր պայքարին եւ անկէ կրած պարտութեան: Ինչպէս որ առաջին անունը յունական Որոնդէսին կը համապատասխանէ, նոյնպէս ալ վերջինը յունական Artaxias¹⁹, որ ինչպէս պիտի տեսնենք, հայ երկրորդ արքայական տան Արտաքսեանց (Արտաշիսեանց) հիմնադիրն է: Կեղծ-Մովսէս այս պարագային սովորականէն շատ աւելի ժամանագրական խառնաշփոթութիւն մը կը յայտարարէ: Երբ մէկ կողմէ Որոնդէս-Երուանդի թագաւորելը վերջին Դարեհի (Գ.)²⁰ ութերորդ տարին կը զնէ, միաժամանակ ամբողջ պատմութիւնը կը փոխադրէ հայ պատմութեան Արշակունեաց շրջանին, Որոնդէսը Սանատրուկի (Ք. ա. շուրջ 75—

¹⁸ Boltunova, *Grečeskie nadpisi Armavira*, *Izvestija Armjanskogo filiala Akademii Nauk. S. S. R.* (Երեւան 1942) թիւ 1—2. — Մանանդեան, Արմաւիրի յունաթիւն արձանագր., հմտ. O. torgovle 36—37. Trever, *Oč. po ist. Arm.* 134—137 (արձնգր. 4), 142—147 (արձնգր. 7). Trever ամբողջութեամբ չ'ընդունիր Բոլտունովաի եւ Մանանդեանի մեկնութիւնները. հմտ. J. Mécérian S. J. BA (*Bulletin Arménologique*, II. (*Mélanges de l'Université St. Joseph*) (1935) 212/150:

¹⁹ Տես վարը թ. 27:

²⁰ Մ. Խ. Բ. 37. տպ. Տպիխ 1913, էջ 157:

110) յաջորդը նշանակելով²¹։ Առաջին համաժամանակացութիւնը վկայ է այն իրողութեան թէ Կեղծ-Մովսէսի աղբիւրներու ոմանց մէջ այս դէպքերու խոր հնութիւնը յստակ ներհիւսուած էր։ Միւս կողմէ անոնց այնպիսի ուշ շրջանի մը փոխադրութիւնն արդիւնք է անուններու չփոթութեան մը, զոր մեր պատմագիրն ուրիշ աղբիւրներու մէջ գտած է։ Որոնդէս չփոթուած է Ուրահայաստանի (Osrhoene) Արգարէի որդւոյն՝ Արբանդէսի հետ (Ք. ա. 110—116)²²։ Իսկ Արգարը չփոթուած համանուն Եդեսիայի վրայ իշխողի մը հետ, որ զրոյցին համեմատ Քրիստոսի հետ կը թղթակցի ու քրիստոնեայ կ'ըլլայ, Կեղծ-Մովսէս իր իւրաքանչեւ մեկնութիւնը կուտայ այս զրոյցին (Բ. 30—34) — Հայաստանի թագաւոր ըրած է զայն Սանատրուկէն առաջ (Բ. 26—34)։ Միաժամանակ Արտաքսիաս-Արտաշէսը չփոթուած է Աքսեղարեսի հետ, որ Սանատրուկէ ետքը, կ'իշխէր Հայաստանի, շուրջ (Ք. ա. 110ին)²³։ Սակայն եւ այնպէս Կեղծ-Մովսէսի քով պահուած պատմութիւնը կը բովանդակէ, իբրեւ լրացուցիչ մաս մը, ուղիղ համաժամանակում մը, որ հակառակ փորձուած անյաղող մեկնութիւններու կը ֆնայ հաստատուն. այսինքն Արտաշէսի կը վերագրուի (Բ. 49) շինութիւնը Արտաշատ-Արտաքսատայ քաղաքին, որ հիմնուած է առաջին Արտաքսիադէ²⁴։ Թէ այս չփոթութիւններէն ամէնքը չէ կարելի Կեղծ-Մովսէսի վերագրել յայտնի է անկէ, որ նման խառնակութիւն մը գոյութիւն ունի «Նախաւոր Պատմութիւն Հայոց»ի մէջ, ուր կը յիշուի՝ Սանատրուկի որդի, Արտաշէս թագաւոր մը, մինչ Երուանդ եւ անոր եղբայրը, նոյնպէս Արտաշէս, երկու դար աւելի կա-

նուի կը դրուին²⁵։ Այս մոլորական աւանդութիւնը մուտ գտած է նաեւ վրական պատմագրութեան մէջ. Ղեւոնդիոս Ռուիսի կը խօսի Հայաստանի թագաւորներու՝ Երուանդի եւ անոր եղբոր Արտաշանի մասին՝ իրր թէ ապրած ըլլան մեր թուականին առաջին դարուն²⁶։

Կեղծ-Մովսէսի քով Որոնդեանց մասին միւս տեղեկութիւնները միայն անցողակի են. անուններ ներհիւսուած են նախաշրջանի թագաւորներու դիցածնադարանութեան մէջ, որոնց նուիրուած է անոր Ա. Գիրքը։ Այսպէս Երուանդ Հայրն եւ նախորդն է Տիգրանի՝ Կիւրոս Մեծի դաշնակցին (Ա. 22)։ Առաւանի եւ Հրանդի կը հանդիպինք անկէ յառաջ կամ ետքը նոյն դիցածնադարանութեան մէջ (Ա. 31, 19)։ Այս տեղեկութիւններէն առաջինը շատ նշանակալից է։ Արտաքսիաս, որ Որոնդեանները պարտութեան մատնեց, ըստ երեւոյթին տեղական իշխող մըն է, որուն յունական անուանաձեւը կը համապատասխանէ պարզապէս «Արտաշէս» հայ ձեւին, ինչպէս ըսուեցաւ արդէն վերը. Իրանեան Artaxsathra ձեւը, սովորաբար Artaxerxes յոյն ձեւին կը փոխուի²⁷։ Իր հիմնած հարստութիւնն ալ Տիգրան անունին յայտնի նախասիրութիւն մը ցոյց կուտայ. Արտաշիսեան ութ արքաներէն չորսն այդ անունը կը կրեն։ Յիշեցնենք թէ այս՝ նախահայկական արքաներու քով դործածական անունն է, ինչպէս կը յիշեն թէ՛ Քսենոփոն եւ թէ՛ հայ պատմական աւանդութիւնը²⁸։ Թէ Արտաշէս նախահայկական Տիգրանեաններէ կը սերէր, բան մը որ Պրոֆ. Ն. Աղոնց անտարակուսելի կը համարի²⁹, ըլլայ թէ ոչ, ամէն պարագային, իրական կամ համարեալ, աղգարանական կապ մը անոնց միջեւ գոյութիւն ունեցած կ'երեւի։ Արդ, Հայաստանի մէջ սատրապական զրութեան հա-

²¹ Անդ։ Սանատրուկի մասին տես P. Asdourian, Die politischen Beziehungen zwischen Armenien und Rom. Ք. ա. 190էն մինչեւ 428. Ք. ետքը, (Վեներիկ 1911. էջ 100—103). — N. C. Debevoise, A Political History of Parthia (Chicago, 1938). p. 235.

²² Manandyan, O torgovle, էջ 38—39. — Սակայն Որոնդէս Արգարի որդի չէ համարուած։

²³ Asdourian, անդ, էջ 103. Debevoise, Parthia, 217—218 տես անդ 213—269, թէ Հայաստանի եւ թէ Ուրահէնէ՛ Անտոնինեան շրջանին՝ Հոռոմ-Պարթեական քաղաքականութեան միջամտութեան մասին։

²⁴ Manandyan, O torgovle, էջ 48—53։

²⁵ Սերէոս, Պամ. ի Հերակղ. ապ. Տպիխս 1913, էջ 15—16։

²⁶ Leont. Mrov. Պատմութիւն թագաւորաց Վրաց, էջ 44—50։

²⁷ Hübschmann, Arm. Grammatik, էջ 28—29, 505 — տարբեր կարծիք մը, զոր Hübschmann չ'ընդունիր, տես Justi, Namenbuch, էջ 36—37, հմտ. նաեւ էջ 34—36։

²⁸ Վեր թիւ 7։

²⁹ Adontz, Armenija v epochu Justiniana, (St. Petersburg, 1908) էջ 390, Թ. 1, էջ 427 Թ. 1։ Նա Արտաշէսեաններն առ հաստատակ Տիգրանեան կ'անուանէ, տես՝ անդ՝ էջ 389—390։

տատումը, որմէ օգտուողներն էին Որոնդեանները՝ նուազեցուցած ըլլալու է հոն գտնուող տեղական իշխողներու իրաւունքները: Ուստի Արտաշէսի եւ Որոնդէս Դ-ի պայքարը կը կրէ կրկին նկարագիր՝ ազգային պատամբութիւն մը իրանեան հարստութեան մը դէմ, որուն միացած է Տիգրանեանց կամ անոնց զարմակիցներու ցեղական թշնամութիւնը հակառակ Որոնդեանց: Ամէն պարագային վերոյիշեալ տեղեկութիւնը թէ Որոնդէսի յաջորդած է Տիգրան — եւ կաւկասեան պատմագրութեան սովորութիւնն է, հեռաւոր, մասնաւորապէս օտար իշխողներու յաջորդութիւնը նշանակել՝ ցեղաբանական կապը յայտարարող խօսքերով³⁰ — այլաձեւ հաւաստումն է նոյն իրականութեան որ Որոնդէսներու անուանաչափին կը յաջորդէ Տիգրան անունը կրող արքաներու շարքը:

Հայ պատմութեան այս շրջանին աղբրսով՝ պատմագիրներու կողմէ միշտ երկու ենթադրութիւններ եղած են, որոնք բոլորովին կամայական են եւ անճիշդ եւ որոնք շատ խառնաշփոթութիւն յառաջ բերած են Որոնդեանց հայոց մեզի հասած սակաւ տեղեկութիւններու մէջ. ասոնք հա՛րկ է բառնալ, պայծառ պատկեր մը կազմել կարենալու համար: Մին՝ այս ենթադրութիւններէն այն է թէ հարաւ-արեւմտեան Հայաստանի Ծոփքը (Sophene) զատ պետութիւն մըն էր բաժնուած Մեծ Հայքէն, Արտաշէսի եւ Զարիադրիսի առաջ բաժնուած Մեծ-Հայաստանի մնացեալ մասէն³¹ (— թէ ինչ էր կացութիւնն Աքամենեան շրջանէ առաջ, այդ մեզ հոս չի հետաքրքրեր): Այսպէս Մանանդեան³² կը խօսի Մեծ-Հայաստանի Որոնդեան իշխողներու վրայ — եւ վաճառականական այն բանուկ ուղւոյն վրայ որ անկէ կ'անցնէր, Իրանը կապելով Եւքսինեան ծովուն հետ եւ Որոնդեան Արմաւիր եւ Երուանդաշատ քաղաքներու հսկողութեան տակն էր — իրր թէ տարբեր եղած ըլլան Ծոփքի

վրայ իշխողներէն, երկիր մը որ թէ մշակոյթով եւ թէ տնտեսապէս սերտիւ կապուած էր Սելեւկեան պետութեան հետ: Հետեւաբար Ծոփքի մէջ Արսամաստ քաղաքը շինողը Արսամէսը կը համարի Ծոփքի արքաներէն եւ նկատի չ'առնել անոր Մեծ-Հայաստանի արքաներու հետ ունեցած կապը: Սակայն Նիմրուդ-դադի յիշատակարանը շատ պայծառ է, ուստի անվիճելի է անոր Որոնդեան արքայաշարին պատկանիլը: Թէ միեւնոյն իշխող տունը կրնար տիրել թէ՛ Հայաստանի կենդրոնական դաշտին եւ թէ՛ անոր Ասորական-Միջագետքի սահմանազաւառներու վրայ, այս արտակարգ բան մը չի կրնար համարուիլ, Արտաշէսի պիտի ըլլար այն պարագային միայն, երբ ի յառաջագունէ ենթադրուի թէ Ծոփքի եւ Մեծ-Հայաստանի անջատումն այդ ժամանած արդէն գոյութիւն ունէր: Իրականին, Մանանդեան ինքը կը համարի թէ անոնք՝ Որոնդեանք՝ Նախա-հայ յառաջխաղացումն Արածանիի հովիտէն որ Հայաստանը երկիրն էր եւ անխուսափելիորէն դրացին Ծոփքի³³ — դէպի Երասխի հովիտը մղած են, ուր Արմաւիրի մէջ հաստատեցին իրենց կայանը³⁴: Ուրեմն ինչ պատճառ ունինք ենթադրելու թէ անոնք ընդ միշտ հեռացան նախապէս իրենց իշխանութեան տակ եղած երկրի հարաւային բաժինէն: Այս առընթեմամբ հետեւեալ հինգ կէտերը նկատի առնուելու են: Նախ՝ չկայ որեւէ յիշատակութիւն մը թէ Ծոփք Արտաշէսի եւ Զարիադրիսի յառաջ քաղաքականապէս անջատուած էր մեծ-Հայքէն: Երկրորդ Ստրաբոն (11, 14, 15) յայտնաւորէ ասոր հակառակը կը հաստատէ. Κατεῖχον τὴν Ἀρμενίαν Πέρσαι καὶ Μακεδόνες, μετὰ ταῦτα οἱ τὴν Συρίαν ἔχοντες καὶ τὴν Μηδίαν. τελευταῖος δ' ὑπῆρξεν Ὀρόντης ἀπόγονος Ὑδάρνου, τῶν ἐπὶ Περσῶν ἐνός· εἶδ' ὑπὸ τῶν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγῶν τοῦ πρὸς Ῥωμαίους πολεμήσαντος διηροῦ διχα, Ἐρταξίου τε καὶ Ζαριάδριος. καὶ ἦρχον οὗτοι, τοῦ βασιλεὺς ἔπιτρέψαντος· ἡττηθέντος δ' ἐκείνου, προσθήμενοι Ῥωμαίοις καὶ αὐτοὺς ἐτάτοντο, βασιλεῖς προσαγορευθέντες³⁵. Եր-

³⁰ Հայ պատմական աւանդութեան մէջ, այսպէս խառնակ յիշատակուած նախկին թագաւորները, արտաքին ունէ թագաւորներէ աւելի հին էին անոնց ըմբռնումին մէջ, որոնք զրի առին այդ աւանդութիւնը, այն ձեւով, ինչպէս հասած է մեզի:

³¹ Հմմտ. օր. հմր Manandyan, *O torgovle* էջ 30—40. Grousset, *Histoire*, էջ 80. — Honigmann, *Kommagene* սինակ 980—981:

³² Անդ:

³³ Վերը՝ թիւ 3:

³⁴ Գառնիի յունարէն արձանագր. 55—59. — O nek. sporn. probl. 151:

³⁵ Ստրաբոն իրապէս կրնայ այնպէս մեկնուիլ թէ հակառակը կը հաստատէ, երբ Փոքր-Հայաստանի

որով՝ Որոնդէս Գ. Ծոփք իր հակակշռին տակ ունեցած ըլլալու է, ապա թէ ոչ Կապպաղովկիայի հետ իր զործերու կարգադրութիւնը դժուար, եթէ ոչ անկարելի պիտի ըլլար: Չորրորդ՝ Պոլլիէնոս (4, 17) կը խօսի Հայաստանի սահմաններու մասին — τοὺς μὲν Ἀρμενίων θροῦς — եւ ոչ երբեք Ծոփքի, երբ կը պատմէ Անտիոքոս Հիերաքսի փախուստը դէպի Արսամէսի արքունիքը, որ Ծոփքի մէջ Արսամոսատա քաղաքին հիմնադիրն էր: Եւ վերջապէս, Քսերքսէս, որ Արսամէսէ հետքը Արսամոսատայի մէջ կ'իջեւէր Յովհ. Անտիոքացիէ (Հատակոտոր, 53, Ξέρξης τῷ Ἀρμενίων τρυάγῳ) իրը Հայերու բռնակալ կը յիշուի»:

Երկրորդ ենթադրութիւնն այն է, որ երբ աղբիւրներու մէջ՝ հելլենական չըջանին՝ Արտաշէսեան հարստութեան ծագումէն առաջ, արքայ տիտղոսը կը տրուի իշխողի մը, հարկադրարար պէտք է ընդունել այդ իշխողին արտաքին հակակշռէ աղատելու համար փորձած կամ ձեռք բերած անկախութիւնը: Իրականութեան մէջ սակայն Աղեքսանդրի քաղաքականութիւնն էր, գոնէ իր արչաւանքի սկզբնաւորութեան, տեղական իշխողները թողուլ իրենց գահին վրայ, առանց նկատի առնելու թէ որ աստիճանի տկար կը մնար իր գերիշխանութեան ճանաչումը³⁶: Իսկ Աղեքսանդրի յաջորդներու՝ Սելեւկեանց տիրակալութեան միջոցին, բազմութիւն մը հպատակ արքաներու երեւան եկան ու ծաղկեցան. իրականութիւն է որ անոնց տիրակալութեան չըջանին տեղական իշխողները ոչ-ցանցառ սատրապի պաշտօնին կը կոչուէին³⁷: Հետեւաբար թեւ արքայ յորջորջումը որոշ պարագաներու մէջ, ստուգելու կը ներփակէ քաղաքական անկախութեան տիրացում մը, սակայն, երբ այն

անցողակի կը յիշուի հին մատենագիրներու քով կամ ինչ ինչ արձանագրութիւններու եւ կամ դրամագիտական տուեալներու մէջ, կը նշանակէ միայն ստացումը կամ գոյատեւումը հպատակ արքայի մը վիճակին: Ուստի աղբիւրներու մէջ արքայ յորջորջումին յիշատակութիւնը պէտք է որ մեկնուի միմիայն իբր ապստամբութիւն կամ անջատում: Սակայն կ'երեւայ թէ ճիշդ այս ենթադրութեան վրայ հիմնուած, բանասէրներէ ոմանք³⁸, կը տատամսին Որոնդէս Գ. թագաւորութիւնն ընդունելու, որ Ք. ա. 301ին Սելեւկեանց հպատակ-արքայ եղաւ, եւ չեն ուզեր սատրապ-Որոնդեաններու շարքին մէջ առնել զանոնք, որոնք աղբիւրներու մէջ արքայ կը կոչուին — Քսերքսէս, Արգիսարէս, Արսամէս — ինչպէս կ'ընէ Գրուսէ. եւ կամ նման Dittenbergի, Honigmannի, Jalabertի եւ Monterdի, որոնք չկարենալով անտեսել Նիմրուդ-դաղի յիշատակարանին բացայայտ վկայութիւնը Արսամէսի մասին, շարքէն դուրս կը թողուն միայն երկու առաջինները³⁹:

Այս բոլորը նկատի առնելով, Որոնդեաններու հարստութեան պատմութիւնը կրնայ աւելի լուսաբանուիլ, սակայն նախ քանի մը խօսք անոնց Նախապատմութեան վրայ: Ստրաբոն (11, 14, 15) կը գրէ — ինչ որ կրնայ ապահովաբար ընդունուիլ թէ ընտանեկան աւանդութիւնն եղած է, — անոնք յառաջ եկած են Հիւզարնէսէ, մին այն եօթը պարսիկներէն, որոնք վերջ տուին Կեղծ-Սմերդիսի թագաւորութեան (Հերոդոտ 3, 70)⁴⁰: Հիւզարնեանց աղգաբանութիւնը կը գտնենք Justiի *Iranisches Namenbuch*⁴¹ի մէջ: Կը մնայ ուրեմն տեսնել թէ այս տեղեկութիւնն ինչպէ՞ս կրնայ համաձայնիլ Որոնդէս Ա.ի Բակտրիական ծագումին հետ, զոր կը հաստատէ Պերկամեան Ժամանակագրութիւնը (*Pergamene Chronicle*)⁴²: Սակայն

առնչութեամբ կը գրէ (12, 3. 28) *ῥα δ' αὐτὴν κατεῖχον ἀεὶ, καθάπερ τὴν Σωφρονίην, ῥαγε ἀνկարելի է εὐελθὲς καθάπερ, ὅρ αἰετοῦ կ'εղանակաւորուի, արդէօք ծնածաւ κατεῖχονի կ'ակնարկէ թէ ոչ. նկատի առնելով նախադասութեան ամբողջութիւնը, կրնանք վերջին պարագան ենթադրել:*

³⁶ Հմմտ. P. Jouquet, *Impérialisme macédo.* 93—94:

³⁷ M. Rostovtzeff, *Soc. Econ. Hist.* 502; Bengtson, *Strategie* II, 3—8, 55—64, Manandyan, *O torgovle*, 30:

³⁸ Հմմտ. Markwart, *Berceau* 231. Grousset, *Histoire*, էջ 80:

³⁹ Անդ. — Ditt. էջ 612 Թ. 6. JM. 11. Թ. 4. 29. — Honigmann, *Kommagene* 981:

⁴⁰ Հմմտ. Ehtéham, *Iran. Achém.* 47, Թ. 4. 102, 128 Թ. 1:

⁴¹ էջ 397:

⁴² Ditt. Թ. 264, էջ 427—428: *Ὁρόντης δὲ Ἀγρα-σούρου τὸ γένος Βάκτριος.* — Հմմտ. Honigmann, *Kommagene* 981. — JM 11 Թ. 4:

այս առնչությամբ հետաքրքրական է այն իրողությունը, որ Որոնդէս Ա. է առաջ, երկու անկասկած Հիւզարնեաններ յաջորդաբար Հայաստանի սատրապներ եղած են. ասոնք են Հիւզարնէս (Գ) եւ ասոր որդին Տէրիտուքէս⁴³: Առաջնոյն դուստրը՝ Ստատէիրա ամուսնացած էր Մեծ Արքային՝ Արտաշէս Բ. ի (404—358) հետ, ուրեմն պատկանելու էր Քսերքսէս Բ. ի (424 Ք. ա.) եւ Դարեհ Բ. ի սերունդին. իսկ Տէրիտուքէս ամուսնացած էր Արտաշէս Բ. ի քրոջ՝ Ամեստրիսի հետ⁴⁴: Ուրեմն՝ ասոնք իրապէս կը պատկանէին Որոնդէս Ա. ի սերունդը կանխող երկու սերունդներու: Հետեւաբար յաջորդ երեք պարագաներէն մին կրնանք միայն ենթադրել. 1. Թէ Որոնդէս Ա. ըլլալով որդին Արտաստիրասի եւ թոռն ուրիշ Որոնդէսի մը, թէպէտ այս երկու Հիւզարնեան սատրապներու ուղղակի սերունդէն ալ չէր, սակայն եւ այնպէս կողմնակի դժով մը իրապէս Հիւզարնեան մ'էր ինքն ալ, թէեւ չենք գիտեր թէ ազգականական ինչ աստիճանով կապուած էին իրարու, կամ միայն յաջորդած է անոնց սատրապութեան մէջ, որ իրենց ընտանիքին մէջ ժառանգական դարձած էր: Կամ 2. Թէ Որոնդէս Ա. ի կինը՝ Ռոդոդուէնէ, զաւակն էր Արտաշէս Բ. ի, ասոր Հիւզարնեան սերունդէ Ստատէիրա կնոջմէն (ինչպէս՝ Դարեհ, Արիասպէս եւ Արտաշէս Գ.), եւ հետեւաբար Որոնդէս Բ. կը սերէր՝ իդական դժով՝ թէ՛ Հիւզարնեաններէ եւ թէ՛ Աքամենեաններէ. եւ վերջապէս 3. թէ անհիմն է ասոր Հիւզարնեան սերունդէ սերած ըլլալու ենթադրութիւնը, եւ այն արդիւնք է միայն այն իրողութեան, որ Որոնդեանները յաջորդած են Հիւզարնեաններու⁴⁵:

⁴³ Berve-Schoch, *Realencycl.* Յաւել. 4. 767—768:

⁴⁴ Justi, *Namenbuch* 397, 398—399, նաեւ 14, 311, 323, 368:

⁴⁵ Իդական դժով՝ Որոնդեաններու Հիւզարնեաններէ սերելու հնարաւորութեան մասին տես JM 11, Թ. 4: Կապագողովիայի Արիարաթեաններու կեղծ հաւաստումը թէ՛ «Եօթը պարսիկներէն մէկէն եւ թէ՛ Աքամեան իշխանուհիէ մը, Կիւրոս Մեծի Ատոսա հօրաբերմէն (Դիոդորոս 31, 19) սերած ըլլան, կրնայ ներշնչուած ըլլալ անոնց Որոնդեան զբայներէն: Արիարաթեան պնդումը աւելի հին չէ քան երկրորդ դարը Ք. ա.: — Niese «Ariarathes», *Realencycl.* II. 1, 815:

7. Այն պարագաները, որոնց մէջ Հայաստանի Որոնդեան սատրապները թագաւոր եղան եւ հիմնեցին մինչեւ վերջերս անձանթ Առաջին Հայ Պետութիւնը, պայծառ չեն: Ինչպէս կը տեսնուի իրենց ճիւղադուրեմէն, Որոնդէս երկրորդէն մինչեւ վերջին Որոնդէսն ամէնքն ալ արքայ տիտղոսով կը յիշատակուին, մինչեւ իսկ ասոնք, որոնք Աքամենեաններու կամ Աղեքսանդրի սատրապներն եւ կամ Սելեւկեաններու հպատակ իշխողներն էին: Ընդունինք թէ վերին պետերու տեսակէտէն, Հայաստանի Որոնդեան արքաներէ ոմանք պարզ կառավարիչներ էին, բայց զմեզ հոս կը հետաքրքրէ իմասնաւորի այն թէ անոնք՝ Որոնդեաններն, ինչպէս կ'ըմբռնէին իրենց դիրքը: Շատ հաւանական է, որ Որոնդեաններէն՝ Հայաստանի առաջին թագաւորն եղաւ Որոնդէս Բ., նա առաջինն է որ Նիմրուդ-գաղի արձանագրութեան մէջ βασιλεύς տիտղոսը կը կրէ. այս դէպքին ամէնէն հաւանական թուականն է, Աքամենեան պետութեան քայքայումի տարին 331 Ք. ա.: Այս պետութեան անկումը, որ Դարեհ Գ. ի մահով կնքուեցաւ, միացած Որոնդէս Բ. ի մայրական դժով աքամենեան սերունդէ ըլլալուն հետ եւ Հայաստանի մէջ իր *de facto* անկախութիւնը, — երբ դեռ մոռցուած չէին անշուշտ Վանեան Պետութեան յիշատակները⁴⁶ — դիւ-

⁴⁶ Հայ պատմական աւանդութիւնը չի ճանչնար Ուրարտեան եւ Հայ պետութեան միջեւ ընդմիջում մը եւ բնականօրէն ինքզինքն ժառանգ կը նկատէ առաջնոյն: Որոնդեան Առաջին Պետութիւնը կը բացատրէ այս յաջորդականութիւնը: Հետեւաբար, այս աւանդութիւնը, Արամը, առաջին Վանեան (Vannic) թագաւորը, (չուրջ 860—846 Ք. ա.), Հայկի, Հայերու գիցածնունդ նահապետին թագաւորական յաջորդը կը համարի. Նախ. Պատմ. Հայոց 3, 7. — Կեղծ-Մովսէս 1. 5, 12, 13, 14, 19. Կեղծ-Մովսէս (Ա. 12) նաեւ Հայ անունը ոչ-հայկական Armenia միեւնոյն Արամէ յառաջ եկած կը համարի: «Մեծ Հայաստան» հոս դրուած է *μεγάλη Ἀρμενία* = Armenia maior, Յոյն-Լատին աղբիւրներու դործածածը զանազանելու համար *μικρὰ Ἀρμενία* = Armenia minor է: Միւս կողմանէ սակայն «Մեծ Հայաստան» դործածուած է հոս, ազգային պատմական աւանդութեան բանաձեւը տալու համար — որովհետեւ Փոքր-Հայաստան շատոնց դուրս ինկած էր Հայ-քաղաքական շրջանակէն — եւ անտարակոյս աշխարհագրական աւանդութեան ազդեցութեան տակ բացարձակ իմաստ մը աւած էր, ինչպէս կ'ըսենք «Մեծն Բրիտանիա»: Հմմտ. Փաւս-

բաւ կարելի է ըմբռնել թէ այս ամէնը ըստ բաւականին փութացուցած ու արդարացուցած են անոր արքայական տիտղոս իւրացնելը: Եթէ առարկուի թէ Որոնդէս Բ. ի եւ Միթրանէսի արքայական պատիւը հիմնուած է միայն Նիմրուդ-դաղի արձանագրութեան մը վրայ (393 = 18) եւ հետեւաբար կրնայ Կոմմագէնէի Անտիոքոսի կողմէ անցեալ շրջանի վրայ ալ ցոլացուած վերագրում մը ըլլալ այս տիտղոսը, որուն հետապնդին միայն տիրացած են Որոնդէանք, պէտք է յիշել թէ Որոնդէս Ա. հակառակ իր բոլոր բացայայտ ձգտումներուն այդ ուղղութեամբ⁴⁷, նոյն յիշատակարանին մէջ արքայ կոչումով որոկուած է:

Աղեքսանդրի երեւումը Որոնդէաններու կացութեան վրայ որ եւ է աղբեցութիւն չէ ունեցած: Քիչ մը վերը յօդ. 5 արդէն մատնանշեցինք աշխարհակալին քաղաքականութիւնը հանդէպ այն իշխողներուն, որոնք մաս կը կաղմէին Աքամենեան Պետութեան: Այսպէս Հայաստան, Կապպադովկիա եւ ուրիշ զանազան շրջաններ չգրաւուեցան իրմէ եւ անոնք մնացին ամբողջովին ինքնավար⁴⁸: Հետեւաբար Որոնդէս Գաւգամէայի ճակատամարտէն ետքն ալ շարունակած ըլլալու է իշխել Հայաստանի մէջ, ըսենք, ճիշդ այնպէս ինչպէս Արիարաթէս Ա. նոյն ժամանակ կը շարունակէր իր իշխանութիւնը Կապպադովկիոյ հիւսիսային բաժնին մէջ: Սակայն նոյն 331 տարւոյն ընթացքին — այդ յաղթութենէ ետքը, — Աղեքսանդր Հայաստանի սատրապ նշանակեց Միթրանէսը (տես ճիւ-

ղադրութիւնը): Ոմանք նկատի չառնելով անոր Որոնդէան ծագումը եւ միաժամանակ ընդունելով Հայաստանի անկախութիւնը, փորձած են անոր նշանակումը պարզապէս անուանական համարել⁴⁹: Բայց անոր Որոնդէան ծագումը, որ Նիմրուդ-դաղի արձանագրութեան տուած վկայութեան մը հիման վրայ հաւանական կը դառնայ, հիմնովին կը փոխէ պատկերը: Շատ կարելի է որ Աղեքսանդր Միթրանէսը, որ կանուխէն իր կողմն անցած էր, Հայաստան զրկեց, անցնելու համար իր հօր տեղը, նախ իբր վարձատրութիւն եւ ապա պատժելու համար Որոնդէս Բ.-ը, որ Դարեհ Գ. ի օգնած էր: Այս կերպով տեղական պետական կարգուսարքը նուազազոյն չափով միայն խանդարուած պիտի ըլլար: Իսկ Որոնդէս Բ. որ այդ միջոցին իր տարիքին վաթսուներեքեան կամ վերջերն էր, այս ծանրակշիռ դէպքէն ետքն երկար ապրած ըլլալու չէ. այսպէս Միթրանէս, որ մակեդոնական ըմբռնումով, պարզապէս սատրապ մըն էր, հայկական առումով իբր թագաւոր յաջորդած է իր հօրը: Ուրեմն տեղի չկայ կասկածելու թէ Միթրանէս իրականին իշխած է Հայաստանի վրայ, եւ իր այս իշխանութեան վկայ է Նիմրուդ-դաղի արձանագրութիւնը, անոր արքայական տիտղոս վերագրելով:

Աղեքսանդրի մահէն ետքն, անոր յաջորդները բոլորովին տարբեր դերք մը բռնեցին տեղական իշխողներու հանդէպ: Կապպադովկիան Ք. ա. 322ին գրաւուեցաւ, Արիարաթէս խաչուեցաւ Պերդիկասէ (Դիոդորոս, 18, 16) եւ արդէն նոյն իսկ՝ տարի մը առաջ՝ Աղեքսանդրի մահէն անմիջապէս յետոյ՝ կը լսենք թէ Նէոպտոլոմէոս վերահիշէ Հայաստանի⁵⁰: Սակայն Նէոպտոլոմէոս, որ Զօրավարաց կոիւններուն խառնուած էր, անոնց մէջ, երկու տարի ետքը՝ կորսնցուց իր կեանքը, հաղիւ թէ կարեւոր ընդմիջում մը պատճառած ըլլայ այդ երկրին

տոս 3. 3 (20), Մեծին Հայոց Տիկնոջն, 3. 8 (29) Աշխարհին Հայոց Մեծաց, անդ (31) Զօրավարն Հայոց Մեծաց եւն: Վերջին ուսումնասիրութիւնը Տիգրան Մեծի վրայ, Մանանդեանի մենագրութիւնն է Տիգրան, շատ տեսակէտէ գերազանց դործ մը: Մանանդեանի բերած նպաստը մեծ եղաւ մաքրելով մեծ թագաւորին համբաւը արաոներէ, զորոնք արդի պատմագրութիւնը ժառանգած է Հռոմէական պատերազմական միակողմ լրատուութենէ (propagand): Ասոր մասին տես նաեւ Grousset, Histoire 84—100 (եւ նման աշխատանքի մը համար W. W. Tarnի ասպետական վերաբերմունքը Կղէսպատրայի Cambridge Ancient History (Cambridge) 10. դլ. 2, 3):

⁴⁷ Tarn, Xerxes to Alexander, էջ 21.

⁴⁸ Tarn, Alexander: The Conquest of the Far East. CAH VI, 423, 432.

⁴⁹ Tarn, Alexander: The Conquest of Persia. CAH VI, 383. — Lehmann-Haupt. Satrap, Realencycl. սիւն 154: — Berve, Realencycl. 15/2, 21256.

⁵⁰ Պղոտարքոս, Eumenes, հմմտ. Berve. Realencycl. 16/2, 2464 (Թ. 7).

Որոնդեաններու տիրակալութեան պատմութեան մէջ:

Իրականութիւն է թէ Հայաստանի վերաբերմամբ կը դառնէր զարգացում մը, որ տրամադծօրէն հակառակ է Զօրավարաց նոր քաղաքականութեան նպատակներուն: Հայաստան 321է ետքը բոլորովին ազատ էր մակեդոնական, նոյն իսկ անուանական, հակաշինէ: Այս կատարուած իրողութիւնը լռելեայն ընդունուած էր Զօրավարներէն, երբ նոյն տարին, Եռապետական Tri paradisus բաժանումի միջոցին, Հայաստանը յիշուած չէ անոնց բաժին ինկած սատրապ-

ներու կարգին⁵¹: Յաջորդ քսան տարիներու ընթացքին, — Ուրարտուի կործանումէն մօտ երեք դար ետքը, — Հայ թագաւորութիւնը կը վայելէր բացարձակ անկախ ինքնիշխան պետութեան մը դիրքը⁵²:

Թրգմ. Հ. Մ. Ա. ՊՐՈՖ. ԹՈՒՄԱՆՈՅ
(Շաքունակիի)

⁵¹ Arrian, Succ. Alex. 34. — Դիոգորոս 18, 39: Հմմտ. Lehmann-Haupt. Satrap սխ 154. — Tarn, Heritage of Alexander, p. 464. — Grousset, Histoire, p. 79.

⁵² Եթէ Որոնդէս Բ.ի եւ Միթրանէսի թագաւոր ըլլալու ապացոյցը անբաւական իսկ կը համարուի, սակայն տարակոյս չի կրնար յարուցուիլ Որոնդէս Գ.ի թագաւորութեան մասին:

ՄԱՐԻԿ ԿԱՅՍԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺԱԳՈՒՄԻՆ ՄԱՍԻՆ*

Նիկողայոս Ադոնց է որ, անտարակոյս ուրիշ ոեւէ զիտականէ աւելի, ուսումնասիրած է բիւզանդական կայսրութեան մէջ հայկական տարրին դերը: Ամենախղճամիտ քննութեամբ քանիցս քննած է թէ՛ յունական եւ թէ՛ հայկական աղբիւրները եւ քննացած է ցոյց տալ թէ կայսրութեան քաղաքական եւ զինուորական վեանքին մեծադոյն անձնաւորութիւններէն շատերը իրականութեան մէջ հայ էին կամ հայկական ծագում ունէին¹: Իր եզրակացութիւններէն ոմանք վերջնականապէս ընդունուած են, իսկ ոմանք դեռ վիճելի կը նկատուին: Այս վերջին դասակարգին կը պատկանի իր այն տեսակէտը թէ հայկական ծագումով մեծ անձնաւորութեանց մէջ, որոնք ծառայեցին կայսրութեան, պէտք է դասել նաեւ Մաւրիկ կայսրը²:

Այս տեսակէտը իրմէ առաջ ալ ուրիշ-

* [Այս յաւելումական գլուխը հրատարակուած է Byzantionի 35րդ հատորին (1965) մէջ, էջ 412—417:]

¹ Բիւզանդիոնի մէջ Հայոց դերին մասին Ադոնցի ուսումնասիրութեանց մասնակի ցանկը տես P. CHARANIS, The Armenian in the Byzantine Empire (Lisbon, 1963), 62. [Այս ուսումնասիրութիւնները ամփոփուած են հատորի մը մէջ, որ Etudes arméno-byzantines տիտղոսով լոյս տեսած է Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Հայկական Մատենաշարին մէջ (Լիզպոն, 1965):

² N. ADONTZ, «Les légendes de Maurice et the Constantin V, empereurs de Byzance». Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales de l'Université Libre de Bruxelles, II (Mélanges Bidez, I), 1934), 2—12.

ներ պաշտպանած էին, բայց Ադոնց է որ զիտական աշխարհին ուշադրութիւնը հրաւիրած է այս պարագային վրայ: Բնականաբար, իրեն ծանօթ էին թէ՛ հայկական եւ թէ՛ յունական այն աւանդութիւնները, որոնց համաձայն Մաւրիկ Հայ էր, բայց Ադոնց իր ուսումնասիրութեան մասնաւորապէս առարկայ բրաւ անոր ծննդավայրը:

Մաւրիկի ծննդավայրին մասին հակասական աւանդութիւններ կան: Յունական, լատինական, հայկական բազմաթիւ աղբիւրներու համաձայն Մաւրիկ ծնած է Կապարադուկիոյ Արաբիսոս (Եարփուզ) քաղաքը: Սակայն կայ նաեւ հայկական աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Տարօն ծնած է. իսկ ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն՝ Օշական (Էջմիածնի մօտ): Ըստ Ադոնցի, Տարօնի աւանդութիւնը կրնայ չփոթում մը ըլլալ Վասիլ Ա.ի ծաղումին վերաբերեալ աւանդութեան հետ, բայց Օշականի վերաբերեալ շատ աւելի լուրջ է: Միւս կողմէ, Արաբիսոսի վերաբերեալ աւանդութեան աղբիւրները մէկէ աւելի են, որով չի կրնար բոլորովին հերքուիլ: Հետեւաբար, Ադոնց այն եզրակացութեան յանդած էր թէ Մաւրիկի ընտանիքը անծանօթ թուականի մը Օշականէն Արաբիսոս գաղթած էր, ուր ծնած էր Մաւրիկ: Օշականէն եկած ըլլալով, բնականաբար, ընտանիքը հայ էր, բայց շատ կարելի է որ ընտանիքը Արաբիսոսի մէջ ամուսնական խնամութիւններ հաստատած ըլլայ ուրիշ տարբերու հետ: Ադոնց այս կարելիութիւնը չի

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1967

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

HANDES AMSORYA

Zeitschrift für armenische Philologie

Einundachtzigster Jahrgang

1967

Wien

Mechitharisten-Buchdruckerei

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՆՂԵԱՆՆԵՐԸ

(Շարունակություն)

8. Սակայն Ք. ա. 301ին Հայաստան սե-
լեկեան պետութեան ծիրին մէջ ինկաւ⁵³.
այս կը նշանակէ թէ Որոնդեանները կրկին
Հայաստան-արքաներու գերբին վերադարձան,
ինչպէս էին Աղեքսանդրի ժամանակ⁵⁴:
Կ'երեւի թէ Քսերքսէս առաջինն եղաւ, որ
փորձեց Սելեւկեաններու այս-թոյլ-վերին
իշխանութիւնը թօթափել, երբ զաղբեցուց
վճարել այն հարկը, որ (այնպէս կ'երեւի
թէ) դրուած էր Արտաքսէսի վրայ (տես վերը
յօդ. 3): Այս հարկին բնոյթն անձանօթ է
մեզի: Կրնայ արտակարգ հարկ մ'ըլլալ,
դրուած սովորականէն դուրս եւ աւելի, զոր
Հայաստան-արքայ մը իր վեհապետին կը պար-
տէր. կրնայ պատժի տուգանք ըլլալ Հիե-
րաքսի տրուած օգնութեան համար. բայց
կրնայ նաեւ միայն Հայաստանի մը սովորա-
կան տուրքը ըլլալ: Ամէն պարագային,
Քսերքսէսի մերժումը հաւասար էր անկա-
խութեան հաստատումին, եւ սելեւկեան
միջամտութեան առիթ ընծայեց⁵⁵: Քսերքսէս
չուրջ 212ին Ք. ա. սպանուեցաւ եւ իրեն յա-
ջորդեց Որոնդէս Դ., եւ կամ — եթէ ընդու-
նինք որ Արդիսարէս իրապէս Հայաստանի
թագաւոր եղած է եւ այս շատ հաւանական
կը թուի, — այն առեւ Քսերքսէսի յաջոր-

⁵³ Ապպիան. *Syr.* 55, հմմտ. Grousset, *Histoire*,
p. 80.

⁵⁴ Niese ի *Realencycl.*, II, 1, 815, տարակու-
սական կը համարի ճշմարտութիւնը Դիոգորոսի տե-
ղեկութեան, որուն համաձայն Որոնդէս Գ. (Ardoas-
tes) օգնութեան հասած ըլլաց Կապուզովկիայի
Արիարատէս Բ-ի, այն պատճառով որ «Հայաստան այդ
միջոցին Մակեդոնական իշխանութեան տակ էր»:
Այս՝ Աղեքսանդրի եւ սելեւկեան գերիշխանութեան
տարողութեան մասին բոլորովին սխալ դատաստան
մըն է:

⁵⁵ Եթէ խնդրոյ առարկայ հարկը սովորական էր,
Քսերքսէսի նախորդին ժամանակ դրուելով, չի հե-
տեւի թէ միայն այդ միջոցին սկսած է սելեւկեան
գերիշխանութիւնը: Բայց Ապպիանոսի վկայութենէն,
որուն համաձայն այդ հարկը 301ին սկսած է պահան-
ջուիլ, (տես վերը ծանօթ 53), հարկատուութեան բա-
ցակցութիւնն ինքնին նշան մը չէ քաղաքական ան-
կախութեան, քանի որ իշխողի մը՝ ուրիշ մը զանազան
ձեւերով կրնայ ստորակարգուիլ, եւ անհրաժեշտ պայ-
ման չէ հարկատուութիւնը: Բայց հարկի մը (ըլլայ
այն սովորական կամ արտակարգ) վճարումին մեր-
ժումը, սառնորդ կը նշանակէ այդ ստորակարգումէն
ազատելու փորձ մը:

դած են Արդիսարէս եւ Որոնդէս: Վերջինս
իր ցեղէն Հայաստանի վերջին — *τελευταῖος*
— թագաւորն էր, վասն զի քիչ յետոյ չուրջ
200ին Ք. ա.⁵⁶ Արտաքսիաս տապալեց զինքը:
Յետոյ կը լսենք թէ սելեւկեան երկու զօրա-
վարներ կային Մեծ Հայաստանի մէջ. Ար-
տաքսիաս, որ կ'իշխէր թագաւորութեան
մեծագոյն, բայց ոչ ամբողջ մասին վրայ եւ
Զարիսարէս, որ Ծոփքի վրայ կ'իշխէր: Այս-
պէս Հայ Առաջին Հարստութեան երկիրը
առաջին անգամ ըլլալով բաժնուած էր⁵⁷:
Քանի որ Ստրաբոնի քով (տես § 5) այդ եր-
կուքը կը կոչուին զօրավարներ Անտիոքոս
Մեծի, կրնայ ընդունուիլ թէ Անտիոքոս
յանձնած էր անոնց այդ պաշտօնը⁵⁸: Թէ ինչ-
պէս եղած է այդ, կը մնայ մութ, եւ միայն
ենթադրութիւններ կրնանք ընել այդ մա-
սին: Այս դէպքերուն, Արտաքսիասի ապա-
տամբութեան եւ անոր կողմէ Որոնդէս Դ-ի
տապալումին հայող հայկական վկայու-
թիւններն անտեսողները, այս երկու զօրա-
վարները պարզապէս սելեւկեան պաշտօնա-
կատարներ կը համարին⁵⁹: Սակայն, ինչպէս

⁵⁶ Հմմտ. Diehl ի *Realencycl.*, XVIII, 1, 1166.

⁵⁷ Ստրաբոն, 11, 14, 15. 11, 14, 5:

⁵⁸ Թէպէտ մեր ունեցած բոլոր ազատագրողներու
հիման վրայ շատ հաւանական կը թուի թէ Անտիո-
քոս Գ. անուղղակի պատասխանատու է Որոնդէս Դ-ի
անկումին, սակայն կը կարծեմ թէ Ստրաբոնի մէջ 11-
14, 15., եղածն անբաւական է հաստատելու այն են-
թադրութիւնը թէ Որոնդէս *écarté par Antio-*
chos III. (Անտիոքոս Գ. էն հեռացուած ըլլայ) (JN.
11. ծան. 4): — Քաղաքային իշխանութիւններով օժ-
տուած զինուորական կառավարիչներու *στρατηγός*,
պաշտօնի մասին տես Bengton, *Strategie*, որոնք եր-
բորդ դարուն, ի մասնաւորի Անտիոքոս Գ-ի ժամա-
նակ՝ սելեւկեան պետութեան եւ նոյնպէս Փոքր
Ասիայի մէջ, պարզապէս քաղաքային սատրապներու
տեղն սկսան բռնել:

⁵⁹ Օրինակի համար՝ Grousset, *Hist.* 42 80—81,
որ դարձեալ կ'երեւի թէ կարեւորութիւն տուած է
անոնց «Իրանեան անուններուն»: Իրականին սա-
կայն, Արտաշէսը (Artaxias) աւելի հայկական եւ ոչ
թէ իրանեան անձնանուն մըն է. տես վերը ծան. 27:
Իսկ «Զարիսարէս»ի գալով պէտք է յիշել թէ Աքա-
մենեան չըջանի մշակութային դրոշմէն Հայ ընկերա-
կան կեանքի մէջ ժառանգութիւն մնացած ու որդե-
գրուած են բազմաթիւ իրանեան անուններ եւ բա-
ռեր, այնպէս որ «Իրանական» անունն մը կարելի
չէ բան մը հետեւցնել զայն կրողին ազգաբանութեան մա-

պիտի տեսնենք քիչ յետոյ (§ 9), այդ հայ վկայութիւններէն կը հետեւի թէ Արտաքսիաս տեղական իշխող մըն էր, որ Որոնդէս Դ-ը վահագուրկ ըրաւ, եւ թէ Չարիադրիս Որոնդեան ցեղէ էր: Այս իրողութիւնը քիչ մը տարբեր եւ աւելի բարդ կերպարանք մը կուտայ պատմութեան: Պարզ է թէ Որոնդեան պետութիւնէն իշխանութեան փոխանցումը երկու զօրավարներու ո'րքան նպաստաւոր էր սեւեւեւեւ կառավարութեան շահերուն, նոյնքան աղիտաբեր էր Հայաստանի: Ուրեմն արդարացի է կասկածիլ թէ սեւեւեւեւ պետութիւնն այս գէպքին մէջ բաժին մը ունեցած ըլլալու է: Այդ շրջանի սեւեւեւեւ պետութեան մէջ տիրող կացութեան մասին ինչ որ գիտենք, յայտնի է, տեղի չի տար այս ենթադրութեան թէ նոյն իսկ Անտիոքոս Գ.ի նման ուժեղ արքայ մը ինքն՝ ուղղակի միջամտութեամբ այսպիսի արմատական փոփոխութիւն մը յառաջ բերած է, հպատակ, բայց ինքնավար պետութեան մը մէջ: Ասոր համար հարկաւոր էր ներքին ապստամբութիւն մը ինչպիսին էր Արտաքսիասի ապստամբութիւնը Որոնդէս Դ.ի դէմ: Սակայն կրնանք կասկածիլ որ Անտիոքոսի մատը կար անոր մէջ եւ այն հետեւեալ պատճառով: Կրնայ ենթադրուիլ թէ Որոնդէս կը փորձէր, հետեւելով Քսերքսէսի քայլերուն, ապստամբիլ սեւեւեւեւ գերիշխանութեան դէմ եւ թէ Արտաքսիասի ըմբոստութիւնը, որչափ ալ

սին: Որոնդեանները, ստուգիլ, իրանեան ծագում ունին: Միւս կողմէ երկու նորագիտ արձանագրութիւններ արմեռէն գրեթով (Սեան լճի մօտերը, 1906ին եւ 1932ին)՝ կը յիշէ. Artahš(a)si/ē, melek bar zī Zarītar, որ կը թելադրէ թէ Արտաշէս Ա.ի (Artaxias) հայրը կը կոչուէր Չարիադրիս: Trever Oč. po išt. Arm. 162—174: A. Borisov, «Nadpisi Artaksija (Artasena) carja Armenii» VDI, 1946/2: I. D'jakonov and K. Starkova «Nadpisi Artaksija (Artasena I) carja Armenii» անդ 1955/2: A. Dupont-Sommer, «Deux inscriptions araméennes trouvées près du lac Sévan (Arménie)» S. 25 (1946—1948): Դեռ արեւելքի մը արմեռէն արձանագրութեամբ Արտաշէս Ա.է հոն դանուած է 1957ին: Հոս ալ թաղաւորը կ'անուանուի «որդի Չարիսի» եւ աւելին, ինքզինքն ալ կը դասէ հօրենածագ Որոնդեաններու հարստութեան շարքին (RWNDKN) Տիրացեան, «Novonadjudennaya nadpis» Artasena I carja Armenia VDI 1959/1. 88—90: Այս վերադարձը, անտարակոյս թողաւորին՝ իր գիրքը օրինաւորելու բաղձանքէն բխող, կրնայ սակայն երաշխաւորուիլ ինկած հարստութեան իզական մէկ գծովը:

տեղական պայմաններու արդիւնք ըլլար, Անտիոքոսի դրդումով եւ կամ գոնէ անոր աչք դոցելու քաղաքականութեամբ եղած էր: Ամէն պարագային կ'երեւայ թէ Անտիոքոս փութացած է յառաջ եկած կացութենէն օգտուիլ: Որեւէ պատճառով Արտաքսիաս անկարող եղած է իր իշխանութիւնը հաստատել Որոնդեան թագաւորութեան ամբողջութեան վրայ եւ Չարիադրիսն է որ կը տիրէ անոր հարաւ-արեւմտեան անկիւնին՝ Ծոփքի եւ նաեւ անոր հիւսիսային կողմը, Եփրատի եւ Արսանիասի միջեւ գտնուող Հայաստանի ամենահեռաւոր արեւմտեան բաժնին վրայ (Ստրաբոն 11. 1, 5): Կըրնանք դարձեալ ենթադրել թէ տեղական ժողովուրդը իմբուեցաւ հին հարստութեան մէկ ժառանգորդին շուրջ: Աւելի հեւեւեւեւ կանացած քան Մեծ-Հայաստանի մնացած մասը⁶⁰, եւ շատ աւելի հնուց միացած ըլլալով Որոնդեաններու՝ Ծոփք, կրնայ ակնկալուիլ թէ, աւելի նուազ զգայուն էր աղգային հարստութեան մը պահանջներուն, որ նոյն պահուն, Արտաքսիասով կը հիմնուէր: Այսպէս կամ այնպէս, Անտիոքոս երկուքն ալ իր կուսակալները նշանակեց, կամ ուրիշ բացատրութեամբ, ընդունեցաւ կատարուած իրողութիւնն, երկուքն ալ իբրեւ իր կուսակալները ճանչնալով, իւրաքանչիւրն իր հակադիմին տակ գտնուող Մեծ-Հայաստանի մէկ մասին վրայ: Երկու իշխողներու միջեւ թշնամութիւնը, իր այս բաժնէ եւ տիրէ քաղաքականութեան երաշխաւորութիւն մը համարած ըլլալու է, եւ անոնց պարզ զօրավար-կառավարիչներու աստիճանին վերածումը — գոնէ սեւեւեւեւ տեսակէսէ — արդիւնքն եղած ըլլալու է այս տկարացնող բաժանումին⁶¹: Եթէ այս էր Անտիոքոս Գ.ի քաղաքականութիւնը, ի վերջոյ տեսնուեցաւ սխալ հաշիւ մըն էր: Մագնեսիայի քով անոր Հռոմայեցիներէ կրած պարտութենէ ետքը 190ին Ք. ա., երկուքն ալ թէ՛ Արտաքսիաս եւ թէ՛ Չարիադրիս իրեն դէմ ելան եւ Հռոմէացիներու օգնութեամբ 188ին ճանչցուեցան բոլորէն իբր անկախ թագաւորութիւններ, մին Մեծ-Հայաստանի եւ միւսը Ծոփքի⁶²: Ժամանակ մը ետքը շուրջ

⁶⁰ Մանանդեան, О торговле, էջ 31—32:

⁶¹ Նման օրինակ մը նկատուի է Հայաստանի Ք. Ե. 387ի բաժանումի ատեն. ներքին պառակտումներն կայսերական դրացիներուն առիթ կ'ընծայէին:

⁶² Grousset, Hist. էջ 80—81:

163ին, Բ. ա. Որոնդեաններու ուրիշ մէկ շառաւիղը՝ Պաղմէս, Արսամէսի մէկ թողը, ինքզինքը թաղաւոր հռչակեց Կոմմադենէի, որ մինչ այն սելեւկեան նահանգ մըն էր, եւ հաստատեց արքունի տուն մը, որուն սերունդէն էր Անտիոքոս Ա.⁶³:

9. Զարիադրիսի յաջորդող Ծոփքի թագաւորները շատ քիչ ծանօթ են. անոնց տոհմածառը կազմած է Մարկուարտ⁶⁴: Զարիադրիսի Որոնդեան ծագումը կ'եզրակացուի հետեւեալ տուեալներէ. Զարիադրիսի սերունդէն՝ Ծոփքի վերջին թագաւորը, որ Բ. ա. 95ին Մեծ-Հայաստանի արչակունի Տիգրան Բ. արքայէն դահադուրկ եղաւ⁶⁵, Ստրաբոնի քով (11, 14, 15) Արտանէս կը կոչուի, թո՛ւ ծէ Զաւադուրտ Ծ Տափրոնոս Զորանոս: Այս անունը սղում մըն է Զոր[ո]ն[ո]ս⁶⁶, եւ այս տարբեր մէկ ձեւն է Երուանդ-Որոնդէսի⁶⁷: Զարիադրիս կ'երեւայ թէ ազգական էր (որդի՞ն) Քսերքսէսի⁶⁸. Զարեհ, Շաւաշ կամ Շաւարշ, Մերուտան եւ Արշամ, որոնք հայ ձեւերն են Զաւադուրտ, Էթէն, Մեծօրոստան եւ Զորանոս⁶⁹ յոյն անուններուն, որոնք պատմական շրջանին միշտ նախասիրուած էին Արծ-

րունեաց Տունէն, որ ինչպէս պիտի տեսնուի, Որոնդեան ծագում ունէր եւ կամ իր հեռաւոր նախնիքն այդ ընտանիքին հետ կը կապէր⁷⁰: Բաց աստի Արծրունիներու երկու դաւանները Զարեհաւան եւ Շաւարշան կը կոչուէին⁷¹: Նախաւոր Պատմութիւն Հայոցն ալ (Գլ. Ա.) Զարեհ, Շաւարշ եւ Արմոդ (աւելի ուշիդ՝ Արտոք = Արտանէս)⁷² նախնական արքաներու ղեցածնունդներու շարքին մէջ կը դնէ, վերջապէս՝ Կեղծ-Մովսէս ալ իր կարգին այս ղեցածնունդեան իր պատմութեան մէջ (Ա. 31) Զարեհը Առաւանի (Երուանդ) թողը եւ Արմոդի (Արտանոս) — Երուանդ) հայրը կը նշանակէ⁷³: Ուրիշ տեղ մը (Ա. 19) կը յիշէ Շաւարշ մը Հրանդի (Երուանդ) սերունդէն: Բացայայտ է թէ իբրեւ ցեղազրական ատաղճ նախաւոր Պատմութեան եւ Կեղծ-Մովսէսի տուեալները քիչ արժէք ունին: Անոնց մէջ նշանակելի է սակայն մեր քննութեան առած իշխանական անուններու համախմբումը, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ Հայերու պատմական յիշողութեան մէջ Զարիադրիսի ընտանիքը եւ Որոնդեանները միեւնոյն հարստութեան կը պատկանէին:

10. Օգտակար կրնայ ըլլալ կցել հոս ժամանազրական ամփոփում մը Բ. ա. 401էն մինչեւ 95 Հայաստանի Որոնդեան իշխողներուն:

Ա. Հայաստանի Ստրապոնի

Որոնդէս Ա. շուրջ 401 շուրջ 344
Որոնդէս Բ. 344—331

Բ. Հայաստանի Արքաները (Հայ Առաջին Հարստութիւնը)

Որոնդէս Բ. 331

Միթրանէս 331—317է առաջ

(Նէպոպոլիտէոս, սատրապ 323—321)

Որոնդէս Գ. 317 առաջ — շուրջ 260

⁷⁰ Թովմ. Արծրունի, Պատմ. Տանն Արծրունեաց, Ա. 6 (ապ. Տփղիս 1917, էջ 79, 82) 8 (էջ 102). Հմմտ. Justi, Namenbuch, էջ 416 (ազգարանական տախտակ). Adontz, Armenija, էջ 390, ծան. 1, 413—415. Markwart, Erānsāhr, էջ 176—177:

⁷¹ Markwart, անդ:

⁷² Adontz, անդ. վարը Բ. Մաս ծան. Թիւ 57. 60a:

⁷³ Թէպէտ Կեղծ-Մովսէս Առաւանդ թողը կը համարի Տիգրանի՝ Կիւրոս Մեծի դաշնակցին. տես վերը ծան. 7 եւ 28:

⁶³ Հմմտ. Honigmann, Kommagene 980, 983: — Թէ Կոմմադենէ, կամ գոնէ անոր մէկ մասը, Ժամանակ մը Հայաստանի Որոնդեան պետութեան մաս կը կազմէր, կ'երեւայ թէ կը մասնանշեն Կոմմադենեան Սամատա եւ Արսամէս երկու քաղաքներուն՝ Հայաստանի Սամոսի եւ Արսամէսի հետ զուգորդութիւնը, Հմմտ. JN 11, ծան. 3, 28:

⁶⁴ Erānsāhr էջ 176, ծանօթ. 4: Աղբիւրներն են՝ Դիոդորոս, 31, 22. Պոլիբիոս, 31, 17. Տրոպոս. Pomp. 35, 11. եւ Ստրաբոն 11, 14. 15: — Սխալմամբ Զարիադրիսի ընծայուած դրամի մասին տես Hübschmann, Grammatik, էջ 506, Babelon, Rois de Syrie, էջ CXCII—CXCIX:

⁶⁵ Grousset, Hist. էջ 84—85:

⁶⁶ Adontz, Armenija, էջ 390, ծան. 1 («Artaontes»):

⁶⁷ Adontz, անդ, Artaontes անճշգրտէն նոյնացուած Vardanի հետ:

⁶⁸ Adontz, անդ:

⁶⁹ Zareh < *Zarerh, Hübschmann, Grammatik, էջ 40, 506: Justi, Namenbuch, էջ 381, 382—383: — šawa(r)š < հին պարսկ. Syāwāršān (Hübschmann, էջ 61, Justi, էջ 299—300) կամ < հին պարսկ. Xšayārša (ասոր. մասին տես Justi էջ (173—174) այսպէս Որոնդեան թագաւորի տեղ «Քսէրքսէս» թարգմանուած էր. Markwart, Genealogie էջ 24—30. Erānsāhr էջ 177 ծան. 3. Adontz, Armenija, էջ 390, ծան. 1: — վերջին երկու անուններու մասին Հմմտ. Hübschmann էջ 52—53, 507, եւ Justi 209, 29:

Սամոս չ. 260

Արամէս, 260էն ետքը — 228 ետք

Քսէրքսէս 228էն ետքը չ. 212

[Արդիսարէս]

Որոնդէս Դ. չ. 212—200

Գ. Ծոփքի Թագաւորները

Զարիադրիս, Կուսակալ՝ չ. 200, Թագաւոր 190

Մեթրորուսանէս Ա. սաշտպանութիւն կը դառնէ Կապպադովկիայի արքային կողմէ ընդգէմ Արտաքսիաս Ա. Մեծ-Հայաստանի Թագաւորին. Պոլիպիոս, 31, 17, Դիոդորոս 31, 22

Որոնդէս Ե, 95, Ծոփք որ Տիգրան Բ. էն Մեծ-Հայաստանի կը կցուի:

11. Հայ եւ քանի մը ոչ-հայ աղբիւրներու վկայութենէն յայտնի է, թէ Ծոփքի Որոնդեաններն իրենց Թագաւորութեան կցումէն Ք. ա. 95էն ետքն ալ տեւեցին մնացին: Վկայութեան գուցէ ամենակարեւոր կողմաներն — բնագիրներ որոնք կը խտացնեն զանազան ցուցմունքները — կը գտնուին հայ պատմական աւանդութեան ա'յն երկու պատմութեան մէջ, որոնց կը հանդիպինք նախաւոր Պատմութեան եւ Կեղծ-Մովսէսի քով. ասոնց արդէն ակնարկեցինք վերը (§ 9) եւ հիմայ յառաջ կը բերենք.

Նախ. Պատմ. Հայոց (Գլ. Ա)

Յայնժամ տիրեաց Շամիրամ ի վերայ երկրին Հայաստանեայց, եւ յայնմհետէ Ասորեստանեայց քագաւորքն տիրեցին մինչեւ ցմեռանելն Սենեքերիմայ. ապա ապստամբեցին յԱսորւոց քագաւորացն ծառայութենէ: Եւ տիրէ ի վերայ նոցա Զարեհ որդի որդւոց Արամանկայ, այր գաւառս եւ կորովի աղեղաւր. ապա Արմոգ. ապա Սարհանգ, ապա Շաւաշ ապա Փառնաւագ. Սա ծնաւ գրագամ եւ գրագարատ (Զեռագրի մէջ Բագարամ). եւ Բագարատ ծնաւ գրիւրատ (Զեռ. մէջ Բիւրամ), եւ Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ, եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից. այսինքն է Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբառոսացն աստուած կոչեցին:

Կեղծ-Մովսէս տարբեր եւ աւելի ընդար-

ձակ ցանկ մը կուտայ հինաւուրց Թագաւորներու: Գիրք Ա. գլ. Դ—Ե կուտայ ծննդաբանութիւնը Ադամէ մինչեւ Յարէթ եւ ապա մինչեւ Հայկ: Գլ. Ե, Թ, ԺԲ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԹ եւ ԻԲ. նուիրուած են Հայկի եւ անոր անդրանիկ որդւոյն Ար(ա)մանեակի կամ Ար(ա)մենակի: Գլ. ԻԲ. կը փակէ Կիւրոս Մեծի դաշնակից Տիգրանով, «որդին» Երուանդի եւ Թոռն Հայկակ Բի: Այդ Գլխոյն վերջաւորութեան Կեղծ-Մովսէս կը յիշատակէ Բագարատունի Տան ծագումի մասին պատմութեամբ մը, որով այդ Տունը Հայկէն սերած կը նշանակէ, պարզապէս մերժելու համար այդ հաւաստումը ի նպաստ Բագարատունի Տան հրէական ծագումին⁷⁴: Գլ. ԻԳ. կը բովանդակէ Արծրունի եւ Գնունի տոհմերու Ասորեստանի Սենեքերիմէ սերելուն պատմութիւնը եւ կ'աւարտի այն դիտողութեամբ, թէ Անգեղ տոհմը յառաջ եկած է Պասքամէ, Հայկակի թոռնէն, որ նախորդ լիւսոյն մէջ յիշուած Հայկակ Բ. ըլլալու է: Գլ. ԼԱ. կը ներկայացնէ Որոնդեաններու սերնդաբանութեան նախաւոր Պատմութեան մէջ ներկայացուածին ուրիշ մէկ տարբերակը եւ ամենավերջը Գիրք Բ. Ը. ի մէջ կ'անդրադառնայ վերստին Անգեղ տոհմին ծագումին՝ հետեւեալ խօսքերով էջ 107. Իսկ զայր խոժառագեղ եւ բարձր եւ կոպտաբանն եւ տափակափք, խորակն եւ դժմահայեաց, ի գաւակէ Պասքամայ, ի Հայկայ թոռնէ, Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժառանգութեանն ձայնէին Անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ եւ ուժով, հաստատէ կուսակալ⁷⁵ արեւմտից. եւ յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն: (Կը յաջորդէ պատմութիւն մը Տորքի առասպելական քաջազործութիւններուն, որոնք կը յիշեցնեն Ռուստամի եւ Պողիւփեմոսի վերադրուածները)⁷⁶:

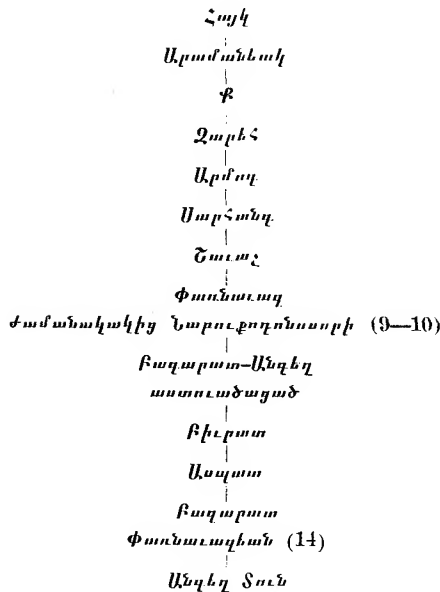
Այս երկու պատմութեան կրնան հետեւեալ կերպով համադրուիլ.

⁷⁴ Այս ուսումնասիրութեան Բ. Մասին մէջ քննութեան պիտի առնուի Բագարատունիներու ծագումին խնդիրը:

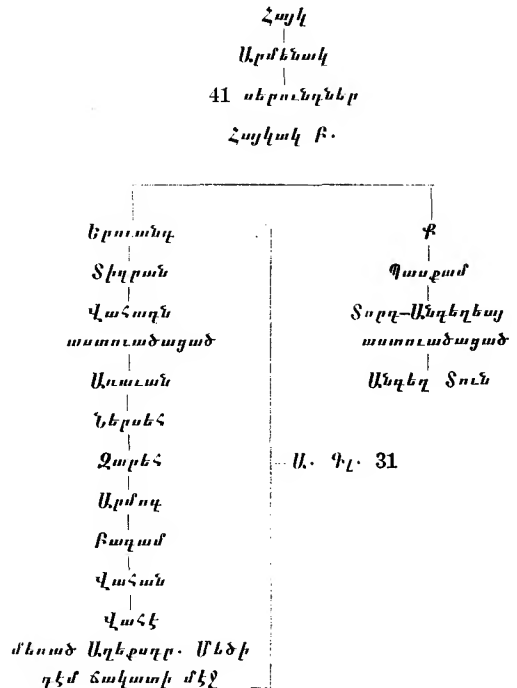
⁷⁵ Ասով կ'ակնարկուի վիպական «առաջին Արշակունի Թագաւոր» Վաղարշակը, որու մասին կ'ենթադրուի թէ Հայաստանը վերակազմակերպած է Ք. ա. երկրորդ դարուն. հմմտ. I ծան. 174—176:

⁷⁶ Հմմտ. Abelyan, *Istoriya drevnermjanskoy literatury I*, Eriuan 1948, 26—29: Adontz, *Tarkou* 185—186:

Նախաորդ Պատմութիւն Հայոց

Կեղծ—Մովսէս

Հարկ չկայ շեշտելու թէ այս երկու պատմութիւնները զրի առնելու ժամանակ Հայոց պատմական յիշողութիւնը շատ պակասաւոր էր: Օրինակի համար Չարիադրիս եւ Որոնդեաններն ընդհանրապէս Աղեքսանդր Մեծէ առաջ գրուած են: Ժամանակի այս կանխումը, մանաւանդ Նախաորդ Պատմութեան մէջ շատ աւելի բացայայտ է, ուր սերունդ մը միայն Չարիադրիսը կ'անջատէ Արմանեակ—Արմենակէ (անշուշտ՝ բացի այն պարագային որ «որդի որդւոցը» սերունդի ընդհանուր առումով չհասկցուի) մինչդեռ Կեղծ—Մովսէսի քով քառասունեակերկու սերունդներ՝ վերջինը կ'անջատեն Որոնդեաններու հիմնադրէն եւ քառասունեակեօթ սերունդներ Չարիադրիսէն: Ասորեստանեան տիրապետութեան հայոց տեղեկութիւններու մէջ այս ժամանակագրական կանխումը բացայայտ է հնադոյն յիշատակարաններու քով: Իրրեւ հետեւանք կաւկասեան աղբիւրներու քով Ասորեստան եւ Ասորիք անուններու ոչ հաղուադէպ չփոթութեան, այն տիրապետութիւնը որ կ'ըսուի թէ սկսած էր Շամիրամով կը պատմուի թէ Ասորական Սելեւկեաններու Հայաստանի վրայ տիրելով վերջ կը դնէ, վասն զի ասոնց դէմ ապստամբեցաւ Չարիադրիս: Հոս կարեւորն այն է, որ երկու տարբեր պատմութիւններ

ներն ալ կը համաձայնին, երբ կը հաստատեն — թեւ անուղղակի — թէ Որոնդեաններէ սերած է Անդեղ տոհմը. կամ ուղղակի զծով Չարիադրիսէ, համաձայն Նախաորդ Պատմութեան, կամ ըստ Կեղծ—Մովսէսի Պասքամէ, եղբորորդի Որոնդեաններու հիմնադրին, ի վաւակէ Պասքամայ Տորքի ակնարկելով, կրնայ իրապէս նշանակել թէ Պասքամի սերունդէն էր:

12. Արդ Անդեղ—տուն, անունն էր հայ իշխանական նահանգի մը, ծանօթ յոյն—հռոմէական աշխարհին Ingilene յորջորջումով, որ ճշդիւ կը գտնուէր այն երկրաբաժնին մէջ, ուր էր Երրեմիի Ծովքի թագաւորութիւնը: Այդ երկիրը, որ Մեծ Հայաստանի հարաւ—արեւմտեան նահանգն էր եւ որ վերը յիշուած աղբիւրներու մէջ արեւմուտք կամ կողմանք արեւմտից կը կոչուի, որ Արտաշիսեաններէ զբաւեւելէ ետքը դարձաւ Ասորեստանեան այսինքն ասորական մարզը հայ պետութեան, եւ անոր արեւելաթումբը ընդդէմ Սելեւկեանց եւ Ուռհայաստանի⁷⁷: Գլխաւոր ամբողջ Անդեղ—տան եւ իրականին ամբողջ ասորական մարզին՝ կը կոչուէր Անդղ, մեր օրերու Եղիւր, մօտ արեւմտեան Տիգրիսի (Արդանա—

⁷⁷ Հմմտ. II հատ. 7—8:

սու), ասոր եւ Զիրբանէ-սուի զետախառնունքի վայրէն չուրջ 9 քիլոմ. արեւմուտք, թրքական Հայաստանի մէջ⁷⁸ — եւ անկէ առած է նախարարութեան իր անունը: Կ'երեւի շատ հին հիմնարկ մը եղած է, եւ ծանօթ Ingalawa կոչումով հիտտիտական յիշատակարաններու մէջ արգէն Ք. ա. չորեքտասաներորդ դարուն⁷⁹: Հետեւարար տեղավայրն էր Կարկաթիոկերտի, Ծոփքի Որոնդեան կարճատեւ թագաւորութեան մայրաքաղաքին, ուր կը գտնուէին արքայական դամբանները⁸⁰: Վեցերորդ դարու ասորական աղբիւրէ մը յայտնի կ'ըլլայ թէ այս բերդ-քաղաքը ծանօթ էր նաեւ իրբեւ քաղաք Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին⁸¹: Այս, ինչպէս կը մեկնէ Մարկուարտ, իր ծագումն առած էր այն իրողութենէն որ այն ժայռն, որ Անդեզ միջնաբերդին մաս կը կազմէր, կը կրէր կողին վրայ փորուած Ասորեստանեան արքայի մը բարձրաքանդակը եւ սեպագիր արձանագրութիւն մը որոնք ներկայիս գրեթէ եղծուած են: Ս. Գրքի աղբիւրութեամբ Սենեքերիմի անունն առաւելապէս ընտանի ըլլալուն պատճառով, բարձրաքանդակը եւ քաղաքը ուր կը գտնուէր այն, շատ բնական է, վերադրուած են ինքնատիպ թագաւորին⁸²: Վերը յիշուած Ասորիք եւ Ասորեստան անուններու չփոթութիւնը, կրնամ աւելցնել, աւելի նպաստած է այդ վերադրումին, քանի որ խնդիրը Ասորիքի մարդին գլխաւոր տեղւոյն կը հայէր:

⁷⁸ Markwart, Südarmanien, 50*, 17, 35, 102, 107, 243: Honigmann, Ostgrenze, քարտէս 1. IV: Cuinet, Turquie I, 428 քարտէս էջ 406 (ուր սխալմամբ եղիլ գրուած է Տիգրիսի արեւելեան կողմը ձեպենէ սուի քով): USAF. տախտ. 340 A IV:

⁷⁹ Manandyan, O nek. sporn. probl. էջ 98—99, 136—137, E. Forrer, Ի բոռն Alzi, Reallex. für Assyriologie I, 88. — Էպ'անց'յան, Xajasa 200, այդ անունը ծագած էր համարի, որ նախնարար «Բերդ» քնդհանուր իմաստն ունենալու էր, Բարեւ, ekall-uէն եւ իր կարգին Սուժեթական egalէն:

⁸⁰ Markwart, Südarmanien, էջ 33—38, 107—112. Հայ պատմական աւանդութիւնը Ծոփայ արքաներու շրջանները Արշակունի թագաւորներու վերադրած է: Հմմտ. Manandyan, O torgovle, էջ 33—35: Հմմտ. Pliny 6, 10, 26. LCL Թարգմանութիւնը սխալմամբ «Կարկաթիո-կերտ» ի տեղ «Քարպուտ» դրած է:

⁸¹ Markwart, անդ, էջ 98, կոչում կ'ընէ Յեսու Սիւնակեացի Ժամանակագրութենէն:

⁸² Markwart, անդ, էջ 108—112:

Հետեւարար նշանակելի է որ Արծրունի⁸³ եւ Գնունի⁸⁴ իշխանական տունները, իրենք զիրենք Սենեքերիմ թագաւորին Սարասար օրդիէն սեռած կը համարէին որ Ս. Գրքի համաձայն իր հայրն սպաննեց ու Հայաստան սպաստանեցաւ⁸⁵, մինչդեռ առաջին տան անուանաչարքը գրեթէ տարակոյս չի թողուր անոր Որոնդեան ծագումին⁸⁶: Հայ պատմական աւանդութիւնն, որ այս Սենեքերիմէ սերումը կը հաւաստէ, կը պատմէ միանգամայն թէ Սանասար հաստատուած էր հարաւ-արեւմտեան սահմանին վրայ Ասորեստանի սահմանեղրի մօտ⁸⁷: Պարզ է թէ

⁸³ Թովմաս Արծր. 1. 1 (26), 6, 7 (92). 3, 13 (313), 29 (402—403), նորագոյն յօդուածի մը մէջ «Urartskoe proisxoždenie armjanskogo nakararskogo roda Arceruns» Sborn. v čest' Akad. I. A. Orbeli 29—38, Ս. Պարխուզարեան կը համարի թէ այս տունը Ուրարտեան ծագում ունենայ Arsuuni[ni] Arsuniuni երեք արձանագրութիւններու մէջ գրաւուած ձեւերէն, մին Išpuini եւ Menuaթ, միւսները միայն Menuaթ քով. Հմմտ. Mehič'išvili Urart. nadpisi 146 (No. 27) 196 (No. 97) 197 (No. 99). կը թուի թէ տեղական-ազգայրական անուն մը ըլլայ թէպէտ Mehič'išvili, 148, ծն. 16 կը տարակուսի որ ան յատուկ անուն մը ըլլայ: Եթէ իրապէս տեղական-ազգայրական անուն է, անով մատնանշուած Ժողովուրդ-պետութեան մը վայրը, Պարխուզարեանի համաձայն Արծրունիներու հաղարթիններու մօտ կը գտնուէր: Այս եթէ ճիշդ է, կրնայ նկատի առնուիլ Արծրունիներու սկզբնաւորութեան աղբիւրով, եթէ անոնց Որոնդեան ծագումը բացայայտ չըլլար այնքան ուրիշ շատ տուեալներով: Սակայն եւ այնպէս կարելի է ենթադրել որ այս բնտանիքի անունը, մինչեւ հիմա չմեկնուած (Հմմտ. Պարխուզարեան 30) կրնայ իրապէս յոռաջ եկած ըլլայ Ուրարտեան Ժողովուրդ պետութենէն կամ երկրէն, որուն իշխողներն եղան յետագային: Պարխուզարեան (34—35) կը յիշէ նաեւ Ա. խաչատրեանի գործը, որ կը փորձէ ապացուցանել Արծրունիներու «Արիական» ծագումը: Ինչ որ իրապէս անոնց Որոնդեան ծագումին համար կարելի է թել: Պարխուզարեանի (36) հետ համաձայն է նաեւ Լափանցեան: Հմմտ. նաեւ Bănăţeanu, Beiträge z. arm. Toponymie 1071:

⁸⁴ Այս տան մասին Բ. Մաս յօդ. 12, 14:

⁸⁵ Սպանութեան մէջ Սարասարի մեղսակիցը եւ փախուստի ընկերն էր իր երէց եղբորդը Ագրամէէք (Հայերէն գրութեամբ, Սենեքերիմ, Ագրամէլ, Սանասար) Դ. Թագ. ԺԺ. 37, Բ. Մնց. ԼԲ. 21, Ես. ԼԷ. 38. այս դէպքին ասորեստանեան աւանդութեան մասին տես Adontz, Hist. d'Arm. էջ 125—128:

⁸⁶ Հմմտ. վերը՝ ծան. 69—71. Markwart, Erānšahr էջ 176—177 եւ Adontz, Armenija, էջ 590, ծան. 1. 413—415 ուր աւելի Ծոփքի թագաւորներու քան թէ Որոնդեաններու մասին կը խօսի: Հմմտ. վերը՝ ծան. 31:

⁸⁷ Կեղծ-Մովսէս, Ա. 23:

հոս խօսքը հարաւ-արեւմտեան ասորական մարդին վրայ է. ասորեստանեան սահմանեղրն, ապահովարար, դէպի հարաւ էր: Ուրեմն Սենեքերիմի տոհմը թէ՛ սերնդաբանօրէն եւ թէ՛ աշխարհագրականօրէն նոյն էր Անգեղ-տան հետ: Ինչպէս պիտի տեսնուի վարը (§ 15) համանունական ըմբռնումը յառաջ կուգայ հողամասէն եւ ուրիշ, ապա նկատի առնուելիք, պատճառներէ: Ուշադրութեան արժանի է որ թէ՛ Նախաւոր Պատմութեան եւ թէ՛ Կեղծ-Մովսէսի երկին մէջ այն տեղիքները, ուր Անգեղ-տան ծագումի վրայ խօսք կ'ըլլայ, կը համադրուին Ասորեստանի Սենեքերիմի աղերսով եւ նոյն իսկ Արծրունիներու եւ Գնունիներու անկէ սերելուն հետ (տես վերը § 11):

13. Հայ պատմական այս աւանդութեան վրայ, որքան ալ ան սքողուած ըլլայ, կ'աւելնայ դասական հեղինակներու վկայութիւնը, որ կը հաստատէ թէ Մոփքի թագաւորութեան վերջանալէն ետքն ալ Որոնդեանները մնացին ու տեւեցին: Երկուքն ալ, Պղտատքոս (Ղուկողղոս 25 եւ Ապպիան (Միհրգ. 12. 84) Հայաստանի Տիգրան Մեծ արքային բանակին երեք զօրապետներու մէջ կը յիշեն Միթրորարդանէս անունով մէկը: Սակայն այդ անուան ուղիղ ձեւն ինչպէս կը գտնուի նաեւ քանի մը ձեռագիրներու մէջ է *Μιθροβαρζάνης* այսինքն Մե(հ)րուժան, ճշգրիտ Չարիադրիսի որդւոյն անունը եւ նախասիրուած Արծրունիներու տոհմին կողմէ ⁸⁸: Միթրորարդանէս թէեւ այլեւս թագաւոր չէր, սակայն հսկիչ թողուած էր Մոփքի մէջ, տարակոյս չկայ իբրեւ բղէջի ասորական մարդին, եւ այս հանգամանքով էր որ դիմադրեց Ղուկողղոսի ասպատակող հռոմէական բանակներու ⁸⁹: Մարկուսարտ եւ

Ադոնց Արծրունիներու ծագումը անկէ կը համարին ⁹⁰:

14. Կը մնայ Հայ պատմական աւանդութեան կրօնական այն ակնարկութիւններուն խնդիրը, որոնք կ'ըլլան Որոնդեանց եւ անոնցմէ սերած Արծրունիներու առնչութեամբ: «Անգղ»ը աշխարհագրական եւ սերնդաբանական եղբ մը ըլլալէ զատ, էր նաեւ կրօնական եղբարաւ մը: Անո'ւնն էր այն՝ հեթանոս Հայաստանի ա'յն աստուծոյն որ կը համապատասխանէր Սուամեր-Ակկատեան ներքնաշխարհի եւ մահուան արեգակնային աստուծոյն, Ներգալի ⁹¹: Հայ պատմական աւանդութեան վկայութիւնը թէ Նախաքրիստոնէայ Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր Անգեղ պաշտամունքը, բացորոշ է այն բնագիծերէն, որոնք վերը (§ 11) յառաջ բերուեցան, եւ դեռ աւելին Ս. Գրոց Հայ թարգմանութեան մէջ Անգեղ անունը գործածուած է Ներգալի տեղ ⁹²: Այս հայ պաշտամունքի արմատներն կ'երեւի թէ շատ խոր են: Հայաստայի դիցաշարքի գլխաւոր աստուածը ճշգրիտ կը համադրէր Ներգալի, անոր անունը, որու մասին բոլորովին ստույգ չենք, գաղափարագործէն տրուած է JU-GUR ձեւով Հայաստայի դից այն ցանկին մէջ որուն կը հանդիպինք հիտտիտեան Սուպիլլուլիումա արքային տարեգրութեանց այն մասին մէջ, որ կը բովանդակէ դուցէ դաշնագրութիւն մը վերջնոյս հօր՝ Տութալիյա Գ.ի (Ք. ա. շ. 1400) եւ Հասասայի Կարաննիս արքային միջեւ ⁹³: Գուցէ բոլորովին քմածին չէ ենթադրելը թէ Անգեղ պաշտամունքը ոչ միայն զուգագիծ մը, այլ իրականին մնացորդ մըն է, շարունակութիւնը շատ աւելի հին հայաստան պաշտամունքին: Այս երկու պաշտամունքները զօդող օղակը կրնայ փնտռուիլ նախա-հայ ցեղային պետութեան մէջ: Քանի որ Հայաստ տարրը՝ առաջնորդող դեր մը ունեցաւ ազգա-մշա-

⁸⁸ Markwart, *Untersuchungen zur Geschichte von Iran*, I (Göttingen 1896) էջ 69. *Ērānšahr* էջ 75—176. Manandyan, *Tigran Vtoroj i Rim*, Erivan, 1943, էջ 99. հմտ. Adontz, *Armenija*, էջ 413—415 (ուր ուղիղ ձեւը կը գործածուի): Justi, *Namensbuch*, էջ 209, թէեւ վերայիշեալ անձը *Μιθροβαρζάνης* տակ կը դնէ, միաժամանակ միւս ձեւին գոյութիւնն ալ կը յիշէ: Markwart, *Ērānšahr*, էջ 176, ծան. 4, զայն Որոնդէս Ե.ի (Artanes) որդիներէն մին կը համարի. իսկ Adontz, անդ, կը կարծէ թէ միւսին որդին կամ եղբայրն եղած ըլլայ:

⁸⁹ Պղտատքոսի, Lucullus, 25, անոր Հռոմէացիներու հետ հանդիպումին համար տուած պատճառը յայտնապէս արժեքէ զուրկ է եւ մաս կը կազմէ նոյն շրջանին Հռոմի հակահայկական քարոզչու-

թեան, հմտ. Manandyan, *Tigran*, էջ 99—101 եւ Adontz, *Armenija*, էջ 413—414:

⁹⁰ Տես վերը՝ ծան. 86:

⁹¹ Արեգական Հայոց աստուածայայտնութեան (մեհենապատմի) եւ մահուան պաշտամունքի մասին տես՝ օրինակի համար, M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, New York, 1958, էջ 135—138, 141—149, 180:

⁹² Դ. Թագ. Ժէ. 30: Հմտ. II. յօդ. 5:

⁹³ *Ēap'anc'yan*, *Xajasa* էջ 88—90: Հիտտիտեան վաւերագիրներու մասին տես՝ Forrer, *Hayasa-Azzi, Caucasica*, IX, 1931:

կութային կազմութեան մէջ⁹⁴, կրնայ ակնկալուիլ թէ Հայաստանի գլխաւոր աստուծոյն պաշտամունքը անոր մէջ մնացած ու ծաղկած է: Իսկ նախա-Հայերու մշակութային փոխանցումը Հայերու աննկատելի կերպով եղած է:

Թէ ինչպէս նախա-Հայկական եւ Հայկական աստուծոյն անունը տրուած է Անգեղ քաղաքին կարելի չէ եղած մեկնել: Սակայն կան բաւական տուեալներ, որոնք հնարաւոր կը դարձնեն աղերս մը հաստատելու համար երկու անուններուն միջեւ: Քանի ստոյգ կ'երեւի թէ տեղանունը մեծ հնութիւն ունի, եւ մանաւանդ որ ստուգաբանօրէն մեկնելի է⁹⁵, պէտք է եզրակացնել թէ աստուծոյն անունը քաղաքին անուանակոչութենէն առնուած է, ոչ հակառակէն: Ինչպէս է պարզան նման աղերսի մը աստուծոյ եւ սուրբ քաղաքի — Քարթլոս եւ Քարթլի, Արմազ եւ Արմազի-Վրաստանի մէջ⁹⁶: Ապահով ըլլալու համար ունինք Կեղծ-Մովսէսէ՝ տեղանունին հայոց մեկնութիւնը (Բ. 8), բայց այս ուրիշ օրինակ մըն է անոր դիւրին եւ յաճախ — ինչպէս այս պարագային — սխալ ստուգաբանութեան. Անգեղ առնուած է Հայերէն տեղ բառէն⁹⁶:

Երբ Նախա-Հայերն իրենց Հիւդարնեան եւ Որոնդեան սատրապներու առաջնորդութեամբ տարածուեցան, պէտք է շատ կանուխէն արդէն ներձուլած ըլլան իրենց հարաւի անմիջական դրացին, Իշուվա-Մոփք, չրջանը, անոր Ingalava — Անգղ քաղաքաբերդով միասին⁹⁷: Երբ Որոնդեանները կորանցողին Մեծ-Հայաստանի ընդարձակագոյն բաժինը եւ պահեցին միայն նորապէս անջատուած մասը՝ Մոփքը, իրենց մայրաքաղաք ըրին, որ միաժամակ իրենց դամբանարանն էր, Անգղ քաղաքը, որ

Կարկաթիոկերտ կոչուեցաւ: Այն իրողութիւնն որ իրենց մայրաքաղաքը նաեւ իրենց դամբարանն էր, դայն նուիրական-սուրբ քաղաք մըն ալ ըրած ըլլալու է⁹⁸: Թէ արդեօք սատրապները, որոնք այս շրջաններէն սկիզբ առած Նախա-Հայերու տարածումը յառաջ կը մղէին, հաւանօրէն դեռ գոյութիւն ունեցող JU-GURի իւրայատուկ պաշտամունքի հետ ձեւով մը կապուած էին թէ ոչ՝ անկարելի է ճշդել: Միւս կողմէ սակայն Մեծ-Հայաստանի Որոնդեաններու աղերսը Անգղի հետ կրնայ հետեւցուիլ Հայ պատմական աւանդութեան: Կեղծ-Մովսէս պահած է մանրամասնութիւն մը, որ շատ աւելին կ'ըսէ, քան որ ինքը գիտէր, երբ կը պատմէ (Բ-37) հին զրոյց մը որ կը հայէր Մեծ-Հայաստանի վերջին Որոնդեանին երուանդի: Այդ հետեւեալն է. ինչպէս Մինոտաւրոս՝ Երուանդ ալ ծնած է Պասիփէի նման մօրմէ՝ ցուլէ մը: Արդ՝ արեգական մեհենական պաշտամունքը, իր պղուտոնեան հայեացքով, կը ձգտէր ցուլի պաշտամունքի հետ կապուելու ի մասնաւորի Նախա-Հնդիկ-Եւրոպական միջերկրական աշխարհի ազգային եւ մշակութային խաւին քով⁹⁹: Բայց ինչ որ աւելին է, այս արքային ծնունդը յատուկ առնչութիւն մը ենթադրել կուտայ, ճիշդ այնպէս ինչպէս էր Կրետէի Մինոյեան թագաւորութեան մէջ, այդ պաշտամունքին եւ պետութեան միջեւ: Իրականին Այս

⁹⁸ Տես I ծան. 168:

⁹⁹ Միջերկրական աշխարհի նախա-Հնդիկ-Եւրոպական խաւը եւ արեգակնային — աստուծոյն պաշտամունքն (մեհենապատմի) զուգորդութիւնը իր պղուտոնական երեւոյթին մէջ տես Eliade, Patterns 143: Այդ խաւին մասին տես (I յօդ. 5). Հուրբանները եւ Հայաստան այդ խաւին կը վերաբերին: Աէաի եւ Կրետէի աղերսի մասին տես անդ ծան. 56—57. Roux, Արգամաւորդներ ի մասնաւորի 281—283 եւ աղերսը Մինոսի եւ Ներգալի. Ungnad, Subartu 66—68. Ušakov, Zett. probl. 92 եւ ծան. 4: Հուրբան աստուծութիւնը Սաման-Մինուհի (= Մինոս) բնագիւղներու մէջ միշտ յիշուած է ուրիշ Նապարուիի հետ, Նապարուի իր կարգին զոյգ մը կը կազմէ Պարսահի հետ: Այս զոյգը կը թուի նոյնն է ուրիշ Պարսի եւ Նապարուիի հետ, որոնք հին սեպագիր բնագրերու մէջ նոյնացած են Ներգալի հետ: Արեւմտեան Հայաստանի (Տուրուբերան) մէջ ցուլի պաշտամունքի դերի խոշոր ըլլալուն բացայայտ ակնարկութիւններու մասին տես՝ Էափ'ան'յան, Xajasa 40, 70, 222, ծան. 1 (= 223): Մարդացուլի եւ ուրիշ ցուլերու ներկայացումը Կողքիսեան դրամներու վրայ, տես Lang, Studies 6, 8, 9. Roux 392:

⁹⁴ I ծանոթ. 49:

⁹⁵ Վերը ծանոթ. 79:

⁹⁶ I ծան. 120—121, 168:

⁹⁷ Էափ'ան'յան, Bogi Armjan 273: Անգեղի ուրիշ մեկնաբանութիւններու համար տես Karst, Mythologie, 64—69:

⁹⁸ Վերը՝ ծան. 34: Մանանդեան կարծես ստոյգ կը համարի որ Հիւդարնեանները եւ Որոնդեանները մէկ ընտանիք են, ինչ որ իրապէս շատ հաւանական է. տես վերը թիւ 6: — Մոփք կը գրաւէր նախնական Սուպանի եւ Իշուուայի հողամասերը, եւ Հայաստան եւ Իշուուայ աստուծութիւնները կ'երեւայ թէ գոնէ հիտտիտեան շրջանին, մեծ մասով նոյն էին. Էափ'ան'յան, Xajasa էջ 76:

(ապա Կողբիս) Թագաւորութիւնը, Հայաստանի հետ ցեղակից ժողովրդենէ մը հիմնուած, միեւնոյն առընչութեամբ նշուած է, եւ զեռ աւելին, կ'երեւի թէ մասնաւոր կապակցութիւն մ'ունէր Կրեդէի հետ. Աէտէս Թագաւորը արեւ աստուծոյ որդին էր, եւ ասոր քոյրը — Իրապէս Պասիփաէ — Մինոսի կիներէն էր, որ իր կարգին կը թուի աղերսի մէջ էր Ներզալի Հուրիան համազօրին հետ: Ուրեմն, Որոնդեաններու պղուտոնեան Անգեղի հետ այս աղերսը կը տեսնուի թէ արդէն գոյութիւն ունէր նախ քան Ծովքի Թագաւորութեան կազմը. հետեւաբար, Անգղ քաղաքն՝ իրենց դամբանարանն եղած էր արդէն Կարկաթիոկերտն իրենց մայրաքաղաքն ըլլալէ առաջ իսկ: Հարստութեան մը դամբանարանը, մայրաքաղաքը եւ թերեւս նուիրակոն քաղաքը, որ առանձին աղերսի մէջ էր մահուան աստուծոյն հետ, կրնայ ակնկալուիլ որ կենդրոններէն մին էր անոր պաշտամունքին: Իրաւ է, որ այս բոլորը, լի ենթադրութիւններով, այնպէս որ գուցէ նկատառումի արժանի չթուին, եւ սակայն ասով միայն կարելի պիտի ըլլայ համերաշխել պատմական աւանդութեան ցիրուցան տուեալները եւ մեկնել թէ ինչպէս, ըլլալով հանգերձ երկրի մը յորջորջումը, այն եղած է աստուածութեան անուններէն մէկն ալ:

Այդ աստուածութիւնն ունի ուրիշ անուն մըն եւս՝ Տորք. Այս յայտնի կ'ըլլայ Նախաւոր Պատմութեան եւ Կեղծ-Մովսէսի վերը յառաջ բերուած (§ 11) բնադիրներու համադրութեամբ: Արդ, Տորք հեթանոս հայութեան քով կը համապատասխանէր փոքրասիական Տարկուի, կամ Տարխուի, որ աստուածն էր բուսականութեան եւ արդասաւորութեան¹⁰⁰: Թէ ինչպէս այս Անգղ-

Ներզալի եւ Տորքի զուգորդումը կատարուած է, կրնայ տեսնուիլ այն համակարգութեան մէջ որ տեղի ունեցած է Ասիա-եգէական աշխարհի մէջ Ք. ա. երկրորդ հազարամեակին, մահուան եւ բուսականութեան պաշտամունքներուն մէջ: Գուցէ արդէն այդ միջոցին եւ Հայաստանի հողին վրայ էր որ Ներզալի տեղական համազօրն եւ փոքր-ասիական Տարկուի/Տարխուի զուգորդումը կատարուած է: Ուրեմն կրնայ ըլլալ որ Տորքը սկզբնական անունն էր Որոնդեաններու յատուկ աստուածութեան, իսկ Անգղ տեղանուն մը յետոյ կցուած է անոր¹⁰¹:

15. Անգեղ-Տունը, բառին սերմնաբանական առումով կը նշանակէ Որոնդեան հարստութիւնն ընդհանրապէս եւ ոչ թէ միայն անոր վերապրող կենդանի ճիւղը, քանի որ Տորք-Անգեղ պաշտամունքը ծաղկեցաւ երբ Որոնդեանք Մեծ-Հայաստանի եւ ապա Ծովքի վրայ կը Թագաւորէին եւ քանի որ այն ատենն էր որ — բնական է ենթադրելը մեր գիտցածներու լոյսով, թէ Թագաւորութեան աստուածայայտնութեան մասին, ժամանակի կրօնական կլիմայի տակ¹⁰², ինչ ըմբռնում կը տիրէր — Որոնդեանները, իրեւ հարստութիւն մը, այդ աստուածութեան սերած կը համարէին իրենց տոհմը: Ստոյգ է թէ, ինչպէս տեսանք, Հայ պատմական աւանդութիւնը հարցն ուրիշ կերպ կը ներկայացնէ, երբ Անգղը սերունդը կը համարի անոնց որոնք գիտենք թէ Որոնդեաններ էին, եւ որոնցմէ մին, իր կենդանութեան, հեթանոս Հայերն աստուածացուցած էին: Սակայն յայտնի է որ հինաւորաց թագաւորներու հեթանոսական պնդումը, դիցածներու սերունդէ ըլլալու, խորշակի էր քրիստոնեայ պատմադիրներու, որոնք առաջին անգամ զրի կ'առնէին պատմական աւանդութիւնը եւ հետեւաբար անոնց կողմէ զուրս թողուած կամ տարափոխուած է. այսպէս, օրինակի համար, Հայկ Հայոց քով երբեմն աստուածական աստղային անուն մը եւ ուղղակի նախահայրը երկրին բոլոր ար-

¹⁰⁰ Xap'an'yan, Bogi Armjan 273—276, Xajasa 97, իսկ Անգղ քաղաքին Տորքի պաշտամունքին հետ ունեցած աղերսի մասին՝ էջ 201—202, Bogi Armjan 201—202, հմտ. Karst, *Mythologie* 64—69, Adontz, *Tarkou*: Ազոնց ուշադրութիւն կը հրաւիրէ այն իրողութեան վրայ որ Անգղ, Տորք, Պասքամ, երեք անունները (յօդ. 11) կը թուին աղերսի մէջ ըլլան արծիւի կամ անգղի տեսակ թռչնոյ մը կամ թռչուններու անուններուն հետ, եւ այն կը կապուի Կեղծ-Մովսէսի (Գիրք 2. Գլ. 8) հաւաստումին թէ Անգղ-Տորք Պասքամի սերունդէն ժայռի վրայ արծիւի պատկերներ կը դրոշմէր: Այս կերպ ան եղբակցութեան կը հասնի թէ Տարկուի եւ գրեթէ համազօր Տեղուրի պաշտամունքը (երկուքն ալ ձեռով

մը կը զուգորդէին ցուերու պաշտամունքի հետ, տես վերը ծան. 99 եւ Ա. Մաս ծան. 151) ի մի ձուլուեցան տեղական-նախակապտան-սերնդանիշ (to-temistic) պաշտամունքի հետ: Ազոնց եւս կը միացնէ Թոկարմա եւ Տուշպա աշխարհագրական անունները Տարկուի եւ Տեղուրի հետ:

¹⁰¹ Eliade, *Patterns*, էջ 352—353:

¹⁰² Ska I յօդ. 3:

քունի եւ իշխանական հարստութիւններու, այս մատենագիրներէ կը ներկայացուի պարզապէս իբր հերոս մը, թէեւ իրականին հակայ մը¹⁰³: Ինչ որ կը հայի Անգղ-Տորքի պաշտամունքին, շատ աւելի խորշելի եղած ըլլալու է — իր ներքնաշխարհի եւ արգասաւորութեան ծէսերու յարակցութեամբ — քան Հայկ — Որինը, որուն դերքը իբր նախահայր կ'ընդունուի: Հակառակ ասոր, Անգղ-Տորքի պաշտօնի յիշատակը որեւիցէ կերպով աւելի լաւ պահուած ըլլալու է քան Հայկինը, ապա թէ ոչ դժուարին է ըմբռնել թէ ինչու անոր աստուած մը ըլլալուն ընդհանրապէս ակնարկութիւն կ'ըլլայ: Սակայն որովհետեւ մեծապէս դարձելի էր՝ արքաներու եւ իշխաններու՝ հերոսական նախահայրերու մէջ չէ առնուած: Այսպէս ուրեմն, Անգղ-Տորք փոխանակ նախահայր մը նկատուելու, Որոնդեաններու շառաւիղ համարուած է: Հին սերնդաբանական այս խառնաշփոթութիւնը վերը (§ 11) արդէն չեւոյեցաւ:

Գալով քրիստոնէական շրջանին Որոնդեաններու մնացորդ ճիւղին, կ'երեւի թէ Անգղ-Տորք անոնց կողմէ պարզապէս մերժուած է իբր իրենց նախահայրը: Արծրունի եւ Գնունի տոհմերը քրիստոնէութիւնն ընդունելով չուտով ծանօթացած պէտք է ըլլան Ս. Գրքի այն աւանդութեան որ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորը աղբւսի մէջ կը գնէր Հայաստանի հետ: Այս աւանդութիւնը անոնց ծանօթ եղած ըլլալու է արդէն հայ գրի գիւտէն յառաջ, հինգերորդ դարու սեամքին, եւ անոր յաջորդող աղբւսին հայ գրականութեան սկիզբէն առաջ, Ս. Գրքի կա'մ ասորերէն եւ կա'մ յունարէն թարգմանութենէն: Եւ որովհետեւ Հայաստանի վրայ ասորական կրօնական ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր եղած է, ի մասնաւորի գրի գիւտէն առաջ եւ մասնաւորապէս երկ-

րին այն բաժնին վրայ, որ 378ին իրանեան հակակշռի տակ անցաւ, եւ ճիշդ այդ բաժնին մէջ էին Արծրունի եւ Գնունի իշխանական տոհմերը, պարզ է թէ Ս. Գրքի ասորերէն եւ ոչ թէ յունարէն թարգմանութեան ծանօթացան անոնք նախնաբար¹⁰⁴: Ուրեմն անոնք պէտք է գիտակից եղած ըլլան արդէն ակնարկուած (§ 12) իրողութեան, թէ չնորհիւ որոշ հնախօսական մնացորդներու եւ Ս. Գրքի աւանդութեան ազդեցութեան տակ — Անգղ քաղաքը, ճիշդ ալ Ասորիներէ, Քաղաք Սենեքերիմի կը կոչուէր: Ասկէ զատ, զարմանալի զուգադիպութեամբ մը, Ս. Գրքի այն տեղիքը (Գ. Թադ. 17) ուր ներդաշխ տեղ Անգղ կը գտնենք, Ասորեստանի թագաւորի մը յիշատակութիւնը կ'ընէ: Վերջապէս, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, Որոնդեաններու վերջին թագաւորութեան երկիրը Ծոփք, Հայ պետութեան ասորեստանեան մարզն եղաւ: Հետեւաբար Քաղաք Անգղի = Քաղաք Սենեքերիմայ, համանունին մէջ ուրիշ համանուն մըն ալ, այսինքն Անգղ-Տուն — Տուն-Սենեքերիմայ լռելեայն կը հասկցուէր, եւ այսպէս բարեդէպ պատահութիւնէն առիթ առնելով թէեւ չքեղ, բայց այլեւս հեթանոսական օրերու սերնդաբանական աւանդութիւն մը պահելն անկարելի համարելով փոխանակեցին ուրիշ, իրապէս ոչ նուազ չքեղ, աւանդութեան մը հետ, որ քրիստոնէայ իշխողներու համար ընդունելի էր: Սակայն հին աւանդութեան յիշատակները դեռ կը մնային. եւ այս կէտը նկատի առնելու է բնագիրներու մէջ Սենեքերիմ թագաւորին անունին եւ անկէ սերող այս տոհմերու համադրութեան ատեն, երբ Անգղի եւ Տորքի ակնարկութեան կը հանդիպինք (վերը § 11): Այս պատճառով ուրեմն տարակոյս չկայ թէ ինչու Կեղծ-Մովսէս կրկին ու կրկին կը պնդէ Անգղ անունին իր սխալ ստուգաբանութեան վրայ:

16. Արծրունիներէ եւ Գնունիներէ զատ, Հայաստանի ուրիշ իշխանական տոհմեր ալ կարելի է մինչեւ Որոնդեանները հետապնդել: Ասոնք հետեւեալներն են: 1. Անգղ-Տան եւ Անձտայ (Անձիտ) իշխաններէ բնական է յատկապէս կը բաղկանար Անգղ Տունը որոնք գլխաւորներն հարկ է եղած ըլլային

¹⁰³ Նախաւոր Պատմ. 2—10. Կեղծ-Մովսէս Ա. 5—31: Հայ քրիստոնէայ մատենագիրներու մերժողականութիւնը հեթանոս անցեալին՝ մատնաւորապէս բռնու է Կեղծ-Մովսէսի քով: Ա. Կարբէէր, Հեթանոս Հայաստանի ուր մեհեմեթներն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացու համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան 18 ծն. 1. հմմտ. 26—27: Այս պատճառաւ մինչ նախաւոր Պատմութիւնը կը յիշէ Անգղ-Տորքի դիցական նկարագիր, Կեղծ-Մովսէս զանց կ'առնէ զայն: Քրիստոնէայ պատմագրութիւնը Հայկի աստուածացուի կը ճշդէ եւ կ'ընէ զայն որդին Ծննդոցի Թորգոմայի հմմտ. ծան. 168:

¹⁰⁴ Հմմտ. Abofyan, Ist. drevnearm. lit. I. 76—77, 82—88. Grousset, Histoire 125—127, 172, 174—176:

Որոնդեան սերունդներու մէջ ինչպէս զլիսաւոր հարստութիւնն էին ասորական մարզին¹⁰⁵։ 2. Մեծ Ծոփքի իշխանները, որ նոյն մարզին ուրիշ մէկ նահանգն էր, կ'երեւայ թէ նոյնպէս Որոնդեան ծագում ունէին¹⁰⁶։ Անոնցմէ մին կը կրէր ուշադրութեան արժանի Զարեհ անունը¹⁰⁷։ Ուրիշ մը Գաղղանա անունը¹⁰⁸։ Վերջին անունաւ, բացի այն որ աղերսի մէջ կը դրուի ծաղանա հայ իշխանուհիին հետ, որ Վրաստանի Փարսամանէս Բ-ի դէմն էր¹⁰⁹ եւ անոնց որդւոյն Աղամ կամ Ճաղամ¹¹⁰ արքային անունը, բացայայտ է թէ կապ ունի Արծրունեաց զլիսաւոր ամրոցին Հաղամակերտի հետ, որ Մեծ-Աղբակի մէջ էր¹¹¹։ 3. Ասորեական մարզի չորրորդ նահանգին՝ Ծոփք Ծահէի / Ծահուն(ւ)ոց իշխանները կրնան Որոնդեան ըլլալ կամ ոչ։ Եթէ նահանգին անունին տրուի «Արքունի Ծոփք» նշանակութիւնն, ինչպէս կը թելադրուի զօր. Մարկուարտէ¹¹², Որոնդեան ծագումը կրնայ շատ հաւանական նկատուիլ, այս սակայն ստոյգ չէ¹¹³։ Ասորական մարզի իշխողներէն ոչ մէկուն մասին կը լսենք թէ մերժած ըլլան իրենց Որոնդեան նախնիքը՝ հեթանոսական կրօնական յիշատակներով խառնուած ըլլալուն պատճառով։ Բայց այդ

մասին առ այժմ բան մը չենք գիտեր եւ ոչ իսկ թէ ցեղաբանական ինչ աւանդութիւն ունէին։ Այս՝ այն իրողութեան կարելի է վերագրել որ անոնք Հայաստանի շրջանակէն դուրս ելան հայ-քրիստոնէական դրականութեան մը երեւան դալէն առաջ¹¹⁴։ 4. Աղծնիքի բղեաշխներն, Արարիոյ սահմանին¹¹⁵ կողմնապահները, քրիստոնէայ հայ պատմական աւանդութեան համաձայն իրր թէ սերած ըլլան Շարաշանէ մը, որ Սանասարի սերունդէն էր եւ որ Կեղծ-Մովսէսի համաձայն (Բ. Ը.) Ասորեստանեան մարզին բղեաշխ կարգուած էր, ու կը տիրէր նաեւ Արծնի, այսինքն Աղծնիքի կորիզն կաղմող երկրին¹¹⁶։ Անգամ մը եւս պատմուածքի մէջ խառնակութիւն մը, Կեղծ-Մովսէսի թէ՛ Սանասարը եւ թէ Շարաշանը, երկուքն ալ Սենեքերիմի որդի Սարասանն են. մինչդեռ Աղծնիքը, ինչպէս արդէն նշուեցաւ, Արարական եւ ոչ թէ Ասորեստանեան մարզ էր։ Ասորեստանի հետ աղերսի մէջ դրուելը, յայտնի է թէ արդիւնքն է ընտանեկան կապի մը, Ծոփքի Որոնդեան թագաւորութեան հետ, որ իրապէս ալ Ասորեստանեան Մարզ եղած էր։ — 5. Աղիարենէի բղեաշխները, Մարական Մարզին վրայ իշխողները, Մարկուարտի կարծիքով Որոնդեաններ, եւ ի մասնաւորի Արծրունիներ էին եւ Տիգրան Մեծէն իր պետութեան Մարական սահմանը փոխադրուած էին Ծոփքէն որ միշտ մէտ էր ապստամբելու¹¹⁷։ 6. Վահէվունի կամ Վահ(ն)ունի իշխանները Վահագն աստուծոյն, Հայոց Հերակղէսի սերունդէն էին եւ նաեւ անոր Ժառանգական քրմապետը¹¹⁸ ըստ Կեղծ-Մովսէսի (Ա. 31)։ Քանի Վահագն երուանդի թոռն էր, հայրը Առաւան եւ նախահայրը Զարեհի եւ Արմողի, այս իշխանութեան Որոնդեան ծագումը յայտնապէս ցուցուած է (վերը § 11)։ — 7. Քիշ ծանօթ Առաւելեան

¹⁰⁵ II յօդ. 7—8։

¹⁰⁶ Markwart, *Erānšahr* 178, II յօդ. 7—8։

¹⁰⁷ Փաւստոս Գ. ԺԲ։

¹⁰⁸ Cod. Theodos, 12, 13, 6: *Gaddanae Satrapae Sophanenea*.

¹⁰⁹ Ղեւոնդիոս Ռուսի. էջ 53, 54։

¹¹⁰ Նոյնը, անդ Արքայական ցանկը I 50 = Marr եւ Brière, *Langue* 571 (Marr 623, կը խորհի թէ անունն եղած ըլլայ «Dami» եւ չճ նախորդ բառին կցուող մասնիկ մը։

¹¹¹ Արծրունի Հոգամասերու համար, տես II, յօդ. 12. 8։

¹¹² *Erānšahr* էջ 177, 178։

¹¹³ Adontz, *Armenija*, էջ 38, եւ Garritte, *Documents* էջ 234, խնդրոյ նիւթ ամականը կը համարին յառաջ եկած Ծահունի ցեղանիշ անունէն։ Ոմանք կ'ուզեն այս անունն հետքերը գտնել *šah-uhi* նախնեաց անունին մէջ. վասն զի այսպէս կը կոչուէր հիտտիտ իշխան մը (կամ գուցէ տոհմ մը) որ կ'իշխէր ճիւղ արեւմտեան Ծոփքի (Supa) եւ Մելիտինէի վրայ Բ. ա. ութերորդ դարուն. W. Belch, *Beiträge zur alten Geographie und Geschichte Vorderasiens*, I. Leipzig 1901, էջ 50—52. *Lap'an'yan*, *Xajasa* էջ 150, ծան. 1. Manandyan, *O nek. spor. probl.* 132. II յօդ. 7, ծան. 65։

¹¹⁴ Իշխանները Անգեղ Տան եւ Մեծ Ծոփքի եւ Փոքր Ծոփքի 298ին հռոմէական իշխանութեան հռոմէականութեան տակ մտան. 377ին վերջ դեռ երկու իշխանական պետութիւններ Արածանիէն անդին անոնց բախտին արժանացան։

¹¹⁵ Անդ, յօդ. 9։

¹¹⁶ Անդ, յօդ. 130։

¹¹⁷ Անդ, յօդ. 6։

¹¹⁸ Անդ, յօդ. 12, 27։

եւ Զարեհաւան կամ Զարեհաւանեան տուները, Կեղծ—Մովսէսի համաձայն (Ա. 31 հմմտ. Բ. 8) կը սերէին Առաւանէ կամ Զարեհէ տես (վերը § 11) եւ հետեւաբար Որոնդեաններ պէտք է նկատուին: Վերջին տոհմը Արծրունիներու մէկ ճիւղն եղած կրնայ ըլլալ¹¹⁹: 8. Նոյնպէս շատ քիչ ծանօթ է

¹¹⁹ Անդ. յօդ. 127. յօդ. 13. 23. Կեղծ—Մովսէսի գործին պատմական բաժնին մէջ միայն մէկ Առաւանեան մը յիշատակուած է Ռեստոմ (Գիրք Գ. Գլ. 43) իսկ ոչ մէկը միւս տոհմէն, որ իբրեւ առանձինն ճիւղ մը յիշուած է նախկին իշխաններու ազգաբանութեան սկզբնական շրջանին մէջ: Հայ միջինդարեան աշխարհագրութիւնը կը զանազանէ Զարեհաւանի եւ Զարեհանդ — Զարաւանդի մէջ, որ կը գտնուի առաջինէն դէպի հիւսիս եւ միշտ կապուած է Հերի հետ. Հիւրման, Տեղւոյ Անուանք էջ 338: Երկու անուններն ալ ծագած են «Զարեհ» է, Markwart, Fränsahr, էջ 177, Südarmerien էջ 555—56: Այս երեք երկիրներն ալ անմիջական դրացի էին Արծրունիներու զլխաւոր հողաբաժնին Մեծ Աղբաղի: Նկատելով ստուգարանական նոյնութիւնը եւ աշխարհագրական մերձակոթութիւնը, քիչ մը արհեստական կ'երեւայ Զարեհաւանի եւ Զարեհանդի միջեւ դրուած զանազանութիւնը: Առաջինը Արծրունիներու հողաբաժնին էր, Երանճահը, անդ: իսկ վրական շրջանին վաւերագիրներու մէջ եղած հայ իշխաններու ցանկերու մէջ Զարեհանդի եւ Հերի իշխանը կից է՝ Արծրունեաց իշխանին, միայն ուրիշ մը ներմուծուած է անոնց միջեւ: Ուստի Զարեհանդի եւ Հերի իշխանը

Երոնդունի տոհմը (Որոնդեան), յիշուած Ղազար Փարպեցիէ (Գլ. Հ.), պէտք է նմանապէս Որոնդեան ծագում ունենայ¹²⁰: 9. Վերջինը, բայց ոչ աննշանագոյնը, կայ Բագրատունի իշխանական տան Որոնդեան ծագումի խնդիրը, որ քննութեան պիտի առնուի այս աղանակիս Բ. Մասին մէջ¹²¹:

Թրգմ. Հ. Մ. Ա.

ՊՐՈՖ. Կ. ԹՈՒՄԱՆՈՅ

(Շարունակելի)

կրնայ Արծրունի ճիւղի գլուխն ըլլալ: Այս կրնայ ազդեցներու քով այդ տոհմին անդամներու անունին անյիշատակ թողուիլը կամ բացակայութիւնը մեկնել, քանի որ առանձին տոհմ մը չէր եւ անոր անգամներն ամէնքն ալ Արծրունի էին: Հետեւաբար Կեղծ—Մովսէս անոր ծագումին հայոց երկու տարբեր մեկնութիւններ պահած է. մին Արծրունիներու համար, իսկ միւսը այն գծին համար, որուն հօրենական անունը — Զարեհաւան/Զարեհաւանեան եւ ոչ թէ երկրէ առնուած տեղէ կոչում մը կը գործածէ, իրականին, երկուքն ալ Որոնդեան ծագում մը կը մասնանշեն: Մովսէս անգիտակից այս բաղձադանութեան՝ դեռ նոր մըն ալ կը յաւելու անոնց վրայ, Զարեհանդ տեղանունը ստուգարանելով. հմմտ. Markwart, Südarmerien, էջ 205. ծան. 1. (205—207), 555—556:

¹²⁰ II § 12, 12:

¹²¹ անդ § 12, 9:

ՃԱՏԵԱՆ ԳԵՐԳԱՍՏԱՆԸ

(Շարունակութիւն)

Յովհաննէս—Տիրան Պէյ Տատեան ամուսնացած է Էմիլիէ-Սանտրզըի (Դրամատան) Տեօթէն վսեմ. Յովհաննէս Փափագեանի աղջկան Օր. Տիրուհի (Տիրուհեցա) հետ: Նշանուածը կը կատարուի 1882 Փետր. 21ին (Տե'ս Լոյս, 1882 թ. 226: — Հայրենիք, 1882 թ. 1132): Օր. Տիրուհի ծնած է 1858ին: Իրենց պսակը տեղի ունեցած է 1884 Փետր. 24ին (Արեւելք, 1884 թ. 34):

Տիրան եւ Տիրուհի ունեցած են չորս զաւակ. Սրբուհի—Փայլիմէ, Աթիմէ—Մարիամ, Մկրտիչ—Պետրոզ (Միշի) եւ Յարութիւն—Տատ: — ա) Սրբուհի—Փայլիմէ՝ ծնած 1885 Օգոստ. 16ին՝ մեռած է 1961՝ մնալով ամուրի: Չենք գիտեր թէ ի՞նչ կապակցութեամբ Մաղափա Տ. Բ. Ֆինգանեան 1890ին «Զօն» մ'ընծայած է Օր. Փայլիմէի (Տե'ս Ծաղիկ, 1890 թ. 314): — բ) Աթիմէ—

Մարիամ, սկզբնական անունը՝ Մարիամ—Ատրիմէ, ծնած 1887 Մայիս 3ին՝ եղած է երաժշտագետ—գեղարուեստագետ: Իր մասնադիտութիւնն եղած է մանդոլինը, որուն մէջ փայլած է «կանխահա կարողութեամբ» (Տե'ս մանրամասն՝ Ծաղիկ, 1899, էջ 331, 343: — Արեւելք, 1899 թ. 3941: — Մանգումէի Էֆեմար, Կ. Պ. 1903 թ. 508): Մեռած է 1961ին: — գ) Մկրտիչ—Պետրոզ (Միշի). — Ծնած 1893 Յունուար 17ին՝ եղած է ելեկտրական—հարտաբագետ (Ingenieur). ամուսնացած Օր. Նիկեար Էմիլիէ-Տեմանի հետ (Ժամանակ, Կ. Պ. 1919 թ. 3553) ունեցած է 2 զաւակ. Տիրուհի—Վալմիքիմ եւ Արթիմ—Ռոմէն: Տիրուհի ամուսնացած Արմէն Բարսեղեանի հետ՝ ունեցած է մանչ մը եւ աղջիկ մը. Արմէն Բարսեղեան փաստաբան է Պարիս: Արթիմ—

ի սեղանի ի զարդ ընդ այլ աւետարանսն, զի մի ոք յայցելողաց այսր իւրացուցէ խաբելով զանդէտսն: Արսէն վրդ. (Կէյվէցի) Եղիկեան: Միաբան վանաց Արմաշու եւ քարոզիչ խաւկալի»:

Թղ. 285բ. տարբեր գրով, շեղագիր, «Տեսի զսուրբ մատեանս գրչագիր, համարուեցի օրհնութեամբ եւ գոհացայ զՏեառնէ բոլորով սրտիւ: Տրուալ ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ, անարդուն: Թորգոմ վարդ. Գուշակ.: 20 Հոկտեմբեր 1901 ամին, ի դրան Ս. Յակ. եկեղեցւոյն խաւկալա»:

Թղ. 285բ. դարձեալ տարբեր գրով. շեղագիր. «Տեսի սուրբ Աւետարանս որ գրեալ է ձեռագիր եւ հիանալի, Համբոյրիւ մը գոցեցի ուրախանալով: Յուսիկ Ե. Զալըքեան (Խաւկալցի)»:

8. Թղ. 286ա. տարբեր գրով. «Գրեալ է Ս. Աւետարանս ի թուարեութեան Փրկչին 1506, հազար հինգ հարիւր վեցին «Ով» կամ «ՕՓ» կոչուած քաղաքին մէջ, որ կը գտնուի Տրապի-

զոնի վիճակին «Սիւրմէնէ» ըսուած աւանէն 18 մղոն հեռաւորութեամբ օձապտոյտ ճամբաներով եւ անմատչելի Չէնկէլիստան լեռներուն մէջ, որ կ'երկարի մինչ ի Բաբերդ: Երեւելի է «ՕՓ տէրէսի» կամ «Գալարօթամու»: ՕՓին ճամբաները այնչափ դժուար եւ պտոյտաւոր է, որ անհնարին է առանց առաջնորդի ներս մտնել, մէջը կան դեղեցիկ դաշտեր եւ շէնքեր, նաեւ հին եկեղեցիներ. բնակիչներն են հին խաղտիք խորամանկ. առաջ՝ ութսուն հազար տուն կը հաշուէր, բայց 1819ին ըստ պատ. Պոնտոսի) քսան հազար տուն հազիւ կ'ելլէ, որոնք քրիստոնէութեան դարձած են, յունարէն կը խօսին, կան հոռոմներ ալ: Երբ այլադղը հոս հասեր է, բնակչաց երեք առաջարկութիւն ըրեր է, կա'մ սուր կա'մ հաւատք կա'մ տուրք, ՕՓցիք հաւատքին փոխել յանձն առեր են: 1901 Հոկտ. 20. Ա. Վ.»:

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՆԴԵԱՆՆԵՐԸ

Բ. ՄԱՍ

(Շարունակութիւն)

1. Բազրատունի հարստութեան Որոնդեան ծագումն մասին հայող հայ պատմական աւանդութիւնը շատ նշանակալից է: Հայոց Նախաւոր Պատմութիւնը¹, Որոնդեան պաշտպան աստուածութիւնը Անդղ (-Տորք), Բազրատունիներու հիմնադրին հետ կը նոյնացնէ²: Թէ գրութեան Բազարատ-Անդղն, իրապէս այդ հիմնադրին է, յայտնի է անով որ զայն հայրն եւ մեծ հայրն ըրած են միւս երկու Բազրատունի հիմնադիրներու, Բիւրատի եւ Ասպատի³: Քիչ մը

վարը, նոյն գրութեան մէջ, կը յիշուի մեծ նախարար Բազարատ Փառ[նաւ]աղեան, Արամանեակի սերունդէն: Արդէն տեսանք որ Որոնդեանները, (Ա. յօդ. 11) ինչպէս իրականին բազմաթիւ հայ հարստութիւններ, պատմական աւանդութեան համաձայն, Արամանեակէ, Հայերու աստուածային նախահօր Հայկի զաւակէն սերած են: Արամանեակի այդ եղական սերունդին մականունը կասկած չի թողուր որ ան Բազարատի որդիներուն կը վերաբերի: Իր կարգին Կեղծ-Մովսէս ալ (Ա. 22), կ'աւանդէ աւանդութեան թէ Բազրատունիները Հայկէ կը սերին, սակայն դժվարամակութեամբ, մերժելով զայն ուժգնօրէն, անոնց երրայական ծագումը հաստատելու համար: Ինչ որ կրնայ ներքին հակասութիւն մը թուիլ, այլապէս հետեւողական այս աւան-

¹ Վերը Մաս Ա. յօդ. 11:

² Անդ, § 14, Որոնդեան աղերսի մասին Անդեղի հետ:

³ Նկատի չէ առնուած Արեղեանէ, Ist. drevne-arm. lit. I 26, որ կ'անտեսէ Բազարատի եւ Բազրատունիներու յարաբերութիւնը: Հմտ. նաեւ վարդ ծն. 67: Ասպատ = Ասպետ, որուն համար տես վարդ § 14:

դուրբեան մէջ, այն է, որ Բագարատ—Անգղը Նախ. Պատմութիւնը կը ներկայացնէ իբրեւ որդի Փառնաւազի, որ ուրիշ մէկը չէ բայց եթէ, հիմնադիրը Փառնաւազեաններու վրական արքայական տան (Փառնաւազիանի)⁴ եւ հետեւաբար վրական անունը, իր Փառնաւազեան հայկական ձեւի մէջ, կը դործածէ Բագարատ—Անգղի սերունդին կամ տոհմակիցին համար որ այժմ յիշեցինք: Այս բացայայտ հակասութիւնը սակայն, մեկնութեան կը կարօտի: Ասոր ձեռնարկելէ յառաջ, Մարկուարտի բնարանը հարկ է քննել, Նախ. Պատմութեան եւ նաեւ Կեղծ Մովսէսի եւ անոնց ներկայացուցած աւանդութեան մասին:

2. Իր վերջին գործերէն միոյն մէջ, որ Բագարատունիներուն ճիւղազրութեան եւ Մար Աբասի եւ Կեղծ Մովսէսի⁵ շրջանին կը հայի, մեծ հայագէտը հարց մը կը ջատագովէ, որ եթէ ուղիղ ըլլայ, շատ պիտի տկարացնէ պատմական աւանդութեան արժէքը, որուն վրայ լայնօրէն յեցած է ներկայ ուսումնասիրութիւնը: Այդ մասին, նախապէս, ուշադրութիւն չհրաւիրեցինք, որովհետեւ մասնաւորապէս Բագարատունիներու կը հայի, եւ հոս, այս Բ. Մասի մէջ է տեղը զայն լաւ ուսումնասիրելու⁶: Բնաբանին հիմնական կէտն այն է, որ թէ՛ Նախ. Պատմութիւնն եւ թէ՛ Կեղծ—Մովսէսն, երկուքն

ալ, Գրդ դարու գործեր են⁷: Մարկուարտի հիմնական հարցը, ինչ որ Նախ. Պատմութեան կը հայի, չորս մաս ունի: Այժմ, Մարկուարտի ուսումնասիրութիւնը կարգով նկատի պիտի առնուի:

3. Նախ. Պատմութիւնն, որ ներկայիս ունինք, նախարանը կը կազմէ Հերակղի Պատմութեան, գրուած եօթներորդ դարուն, Սերէոսէ, Բագարատունիներու եպիսկոպոսէն⁸: Կը հաստատէ թէ նախնական յունարէն գործն է — արձանագիր — արձանագրութիւն, յիշատակարան, գործածուած բառն է⁹ — Ագաթանգեղոսի, Հայաստանի առաջին քրիստոնէայ թագաւորի քարտուղարին: Այս պատճառաւ ալ, կոչուած է նաեւ Սուտ—Ագաթանգեղոս եւ գտնուած ըլլայ Մծուրնի կամ Մծուրքի (Մծուրնացի)¹⁰ Մար—Աբաս փիլիսոփային գրքին մէջ: Կեղծ—Մովսէսն ալ, իր կարգին, կը պնդէ որ պատմութեան բնագիրը (Ա. 9—32 Բ. 1—9) կը համապատասխանէ Մար Աբաս Կատինայի քաղուածոյքին, Աղեքսանդր Մեծի հրահանգով քաղղէական լեզուէ յունարէնի թարգմանուած գրքէն¹¹: Երկու գրութիւններն ալ, այսպէս տարօրինակ ձեւով, մէկ եւ միեւնոյն ասորիի մը անունով, որ յայտնապէս Մար Աբաս կը կոչուի, իրարու հետ կը զուգորդուին: Սակայն, բացի նիւթին նմանութենէն — զիցածնդարանական աւանդութենէն եւ Հայաստանի հին պատմական յիշատակութենէն — եւ երկու բնագիրներու միեւնոյն անձին երեւակայեալ վերագրումէ, չկայ բան մը մատնանշելու համար անոնց ո եւ է փոխադարձ կախումը իրարմէ, ուր մնաց երկուքին նոյնացումը¹²: Անոնք երկու զուգահեռ տարբերակներ կը ներկայացնեն պատմական մէկ աւանդութեան: Թէպէտ, Կեղծ—Մովսէսի քով գտնուող երկար տարբերակը, մասամբ աճած եւ նոյն իսկ վերամշակուած է¹³:

Թէ ո՛ր պատմական անձնաւորութեան,

⁷ Genealogie 14, 56, 67:

⁸ Տես ներածութիւն ծն. 10:

⁹ Հմմտ. Վրացական եզրաբառը (jegl):

¹⁰ Նախ. Պատմ. Հայոց 1. Հմմտ. Արեղեան, Ist. drevnearm. lit. I 217, 327:

¹¹ Կեղծ—Մովսէս Ա. 8—9, Բ. 9 եւ այլն. Հմմտ. Արեղեան, Ist. drevnearm. lit. I 216—219:

¹² Անդ, 328, Հմմտ. վերը Ա. մաս § 11. տես, սակայն վարը ծն. 18:

¹³ Արեղեան, Ist. drevnearm. lit. I 216—219:

⁴ Թէ այս Փառնաւազը իրապէս նախահայրն է Վրական Փառնաւազիներու յայտնի է, անոր Նաբուզդոնոսորի հանդէպ հպատակութեան ակնարկութենէն: Վրացիներու հետ բարեկցեան թագաւորի յարաբերութեան պատմութիւնը (երկուքին հետ Վրաստանի եւ Սպանիոյ) մինչեւ Մէգասթենէս կը հասնի (Սելեւկոս Ա.ի Հնդկաստանի դեսպանը) եւ պահուած է Արիւղէնոսի քով (իւր կարգին Եւսեբիոսի քով պահուած, Chron. Ա. 10 եւ Praepar. evang. 9. 41). Յովսեփոսի քով (Con. Apion. 1). եւ Ստրաբոնի քով (15. 1. 6, ուր սակայն այս աղբրով Սեսոստրիս կը յիշուի փոխանակ Նաբուզդոնոսորի): Ասոր համար տես Մարկուարտ Genealogie 71. Կարստ, Corpus juris II/2/1 420—421: Վրական Հարստութեան վրական մականունին համար տես Ա. ծն. 101, անոր հայկական ձեւը, բացի Նախ. Պատմ. Հայոցէն կը գտնուի նաեւ Փաւստոսի մէջ Ե. 15:

⁵ Genealogie. այս բնաբանն, արդէն հակիրճ ձեւով, կը պարզէր Մարկուարտ Հետազոտութիւններու մէջ Untersuchungen II (Leipzig 1905) 235:

⁶ Մարկուարտի կարծիքը բղեւջիներու մասին, ինչպէս Genealogieի մէջ կը գտնենք. տես II. ծն. 42, 43:

եթէ կայ, վերագրումներ կ'ըլլան, բոլորովին պայծառ չէ: Մարկուարտ այդ անձը կը նոյնացնէ Յակոբի կամ Յակոբոսի հետ, որ է Աբբաս Մար Յակոբ, միաբնակացի՝ ուսեալ եպիսկոպոսը Եղեսիոյ († 708), որ Մարկուարտի համաձայն, յետագային Նախ. Պատմութեան մէջ, կը շփոթուի իր անուանակից Մծրինի եպիսկոպոսին հետ († 338), այնպէս որ Մծուրն կամ Մծուրք տեղանունը սխալ մը պիտի ըլլայ Մծրինի տեղ¹⁴: Ասկից բխող եղրակացութիւնն այն է, որ ո'չ Նախ. Պատմութիւնն է ոչ Կեղծ-Մովսէսն, ու եւ է պարագային, չեն կրնար Շրդ գարու վերջաւորութեան յառաջ ըլլալ: Յատուորէն զանազանելու է, սակայն, ապրած շրջանը անձին, որուն պատմական տուեալ գործ մը կը վերագրուի, խմբագրութեան իրական ժամանակը եւ բովանդակած տեղեկութիւններու հնութիւնը: Մարկուարտի ճշգրտմը Մար Աբասի անձին, նուազ արժէք մը ունի Կեղծ-Մովսէսի համար, քանի անոր գործին խմբագրութիւնը, զանազան պատճառներով, հարկ է այս նոյնացումէն բխող ժամանակէն (*terminus a quo*) աւելի վերջ դնել¹⁵: Ընդունելով ճշգրտութիւնը նոյնացումին, հարկ է կրկնել, ինչ որ կը վերագրուի Մար Աբասի կամ Յակոբ Եղեսացուն, չի կրնար, իրականին, անոր գրչէն բխած ըլլալ: Այժմ, ընդհանրապէս ընդունուած է, որ Կեղծ Մովսէսի Պատմութեան այս կերպ վերագրուած մասը, իր թերեւս յղուած ձեւին մէջ, կը բովանդակէ մեծ զանգուած մը Հայերու դիցարանական եւ պատմական աւանդութեան¹⁶: Դժուար պիտի ըլլայ ենթադրել, որ ասորի գրող մը, ըլլայ Յակոբ Եղեսացին կամ ուրիշ մը, այս աւանդութիւնը արձանագրելու գործին ձեռնամուխ եղած ըլլայ: Սակայն, յայտնի է որ Կեղծ-Մովսէս, պատմական հետաքրքրութեան կից, կը թաղուցանէր որոշ հակառակութիւն մը իր ժողովուրդին հեթանոս անցեալին հանդէպ¹⁷, եւ հետեւաբար, իր խղճին

խայթն, այս տեսակէտէ, մեղմել փորձած է, հոգածութեամբ քաղած իր ծանօթութիւնները, վերագրելով օտար կղերականի մը, որ կը յիշուի Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան թարգմանութեանը եւ շարունակութեանը համար:

Նախ. Պատմութեան խնդիրը տարբեր է: Մինչ Կեղծ-Մովսէսի քով ակնարկութիւնը Մար Աբասի յաճախակի է եւ բնագրի մէջ հիստուած, առաջնոյն քով ակնարկութիւնը Մարար փիլիսոփային մէկ անգամ է միայն, գործին յառաջաբանին մէջ, եւ եթէ Սերէոս, որուն պատմութիւնը Նախ. Պատմութիւնը կը բովանդակէ, աւելի կանուխ է վերի դրուած ժամանակէն, նոյնպէս եւ առաւել եւս վերջին գործը միեւնոյն պատմական աւանդութեան, ինչ որ պահուած է Կեղծ Մովսէսի քով, եւ աւելի կարճ եւ աւելի հին տարբերակն ըլլալու յատկանիշներն ունի եւ զուրկ է նաեւ զրական զարդերէ¹⁸: Կարելի է ենթադրել որ Մարար Փիլիսոփայի եւ նոյն իսկ Ագաթանգեղոսի անունը, նմանապէս ամբողջ նախարանը Նախ. Պատմութեան որ զանոնք կը ներկայացնէ, յետագայ յաւելուածներ են հին բնագրի վրայ, շատ հաւանականօրէն, Կեղծ-Մովսէսի ազդեցութեան տակ կատարուած:

4. Հեղինակի խնդրէն, Մարկուարտ կ'անցնի բովանդակութեան: Ան կը մերժէ ընդունիլ հնարաւորութիւնն որ Ծոփեան — այսինքն Որոնդեան — յիշատակներ մինչեւ այսքան ուշ ժամանակ, այս է Զրդ գարու կէսը, մնացած ըլլան¹⁹: Հետեւաբար, կը փորձէ, ինչ ինչ անուններ, որոնք կազմուած են հոս Որոնդեանց վերջաւորութեան եւ Բագրատունիներու ծագման սկզբնաւորութեան, մեկնել ոչ իբր անձերու անուններ, այլ իբրեւ խորհրդանիշներ — հիմնադիրներ կ'անուանէ զանոնք, թէպէտ իրականին անոնք ճիշդ հակառակն են — աշխարհագրական միութիւններու: Այսպէս Զարեհի մէջ Զարիադրիսի յիշատակութիւնը չի գտներ, այլ ճիշդ այսպիսի խորհրդանիշ մը, կամ անձնաւորում մը Զարեհաւանի, քաղաք մը

¹⁴ Genealogie 18: — Կատինա անունը. Ասոր. qatina, որ է «փոքր, կրտսեր», հմմտ. Justi, Namenbuch ԺԷ:

¹⁵ Վարդ § 16—17:

¹⁶ ԻՆ. 160:

¹⁷ Վերջ Մաս Ա. § 15 ծն. 103. Արեղեան, Ist. drevnearm. lit. I 218—223: Որով իր միտումը անուղիչները պատմականացնելու:

¹⁸ Մասի համաձայն, O pervon, Istoriia Anonima 294, եւ Աղանց, Pervon, Ist. Arm. 104, Կեղծ-Մովսէսի երկար տարբերակը կախում ունի Նախ. Պատմ. Հայոցի տարբերակէն:

¹⁹ Genealogie 18:

Ծաղկոտն գաւառի մէջ²⁰ : Նմանապէս, Բազմը, կը խորհրդանշէ կամ կ'անձնաւորէ կ'ըսէ Բագուանա կամ Բագաւան Բագրեւանդի մէջ²¹ : Շաւաշ, Շաւարշան Արտաղի մէջ²² : Ներսէսը — Կեղծ Մովսէսի եւ ոչ թէ Նախ. Պատմութեան մէջ — Ներսէսապատ քաղաքը նոյնպէ՛ս Արտաղի մէջ²³, եւ Բիւրատ, Բագրատունիներու Բայրերդի մայր բերդն, Աղձնիքի մէջ²⁴ : Այս, ինչ ինչ տեղական խորհրդանշներու ներառումը ճիշդագրութեան մէջ, Մարկուարտի համաձայն, գուտ քաղաքական է : Կոգովիտի մէջ ամրացած, իններորդ դարու կիսուն, Բագրատունիները փորձած են զօրացնել իրենց դիրքը, պահանջը դնելով — խորհրդաւոր ձեւով — Արտաղի, Ծաղկոտնի եւ Բագրեւանդի դրացի նահանգներուն վրայ : Կոգովիտը կամ անոր զխաւոր բերդը Տարօնքը անձնաւորելու պակասը անդրադոյն փաստ մը կը համարի ան իր տեսութեան²⁵ :

Հանճարեղ թող ըլլայ, այս տեսութիւնը չի դիմանար քննական քննադատութեան : Նախ, որքան ալ ճիշդ է թէ շուրջ 855—862 թուականներուն, Բագրատունիները, իրապէս, կորդեցին Մամիկոնեաններէն Բագրեւանդի իշխանութիւնը²⁶, սակայն չկայ փաստ անոնց վերագրելու նման ծրագիր մը ո՛չ Ծաղկոտնի ո՛չ Արտաղի համար, թէպէտ նման ծրագիրներ իրենք իրենց մէջ չատ հաւանական են : Երկրորդ, Կոգովիտի եւ Տարաւնի մասին լուծութիւնը հազիւ թէ փաստ մըն է : Երրորդ, եւ այս աւելի կարեւոր է, Մարկուարտ, ինչպէս պիտի տեսնենք ներկայիս (§ 5), կը համարի թէ Նախ. Պատմութիւնը, Տարաւնի Բագարատ Բագրատունիի արքունիքը խմբադրուած ըլլայ անոր քաղաքական շահերը յառաջացնելու համար : Արդ, Բագարատ, իշխանութեան արեւմտեան ճիւղը կը ներկայացնէր, որ տարբեր էր եւ թշնամի արեւելեան ճիւղին, որ իր եղբոր Սմբատ Բ. ի որդւոյն ձեռքն էր, եւ միայն ա՛յն կրնար շահաքրքրուիլ դրացի

գաւառներով : Իր ամբողջ գործին մէջ յառաջ բերած այս շարժառիթն ինքնին կը վերցնէ այն շարժառիթն, որ կ'ենթադրէր թէ պիտի մեկնէր տեղական անձնաւորութիւնները ճիշդագրութեան մէջ : Վերջապէս, Հայաստանի հին պատմական աւանդութեան երկու տարբերակներու վկայութիւնը կը փաստէ, որ Որոնդեաններու, եւ նոյն իսկ աւելի հին շրջաններու, յիշատակները բովանդակուած են, թէպէտ խառնակ ձեւով, այս վկայութեան մէջ եւ մնացած միւսներէն ա՛յն ժամանակ երբ Նախ. Պատմութիւնը կը գրուէր եւ երբ Կեղծ-Մովսէս իր գործը կը շարադրէր : Ուսումնասիրութեանս Ա. Մասին մէջ (§ 11, 4, 9) Որոնդեաններու պատմական աղբրսով այս վկայութիւնը քննուեցաւ, եւ իրապէս Որոնդեանց տոհմագրութիւնը եւ աղբրսը երկու գրութիւններու հետ կատարուեցաւ : Այսպէս անուններէն երկուքը, որոնք Մարկուարտէ իբր տեղական խորհրդանշներ կը նկատուին, իրականին Որոնդեան իշխողներ են, Քսերքսէս եւ Զարիադրիս²⁷ : Սակայն Որոնդեանց յիշատակը ուրիշ կերպ եւս պահուած է, իրապէս, հայկական տեղանուններու վրայ գրոշմուած ըլլալով : Հետեւաբար, Այրարատի Բագարան քաղաքը շինուած էր վերջին Որոնդեանէն²⁸ եւ Երուանդաշատ, նոյն նահանգին մէջ, Հայաստանի վերջին Որոնդեան մայրաքաղաքն էր²⁹ : Անտարակոյս, Որոնդեանց շնորհիւ էր, որ Անգղ բերդ մը կար Ծաղկոտնի մէջ³⁰ : Մարկուարտ ինքը՝ տեղանուններու վկայութեան տարուած էր անգամ մը եզրակացընելու, որ մաս մը վերջին Որոնդեաններէն — կամ Ծովիքի տունը — ինչպէս զանոնք կ'որակէր, Արտաշէսեաններէ՝ Հայաստանի հարաւ արեւելեան սահմանը փոխադրուած

²⁰ Անդ, 18—23. հմտ. վարը ծն. 65 :

²¹ Genealogie 23. հմտ. վարը ծն. 63 :

²² Genealogie 24—30 :

²³ Անդ, 30 :

²⁴ Անդ, 70 : Այս շատ համոզիչ է :

²⁵ Անդ, 31 :

²⁶ Grousset, Histoire 273—274, հմտ. II § 12.

²⁷ Դարձեալ չեղանկ է որ խնդրոյ նիւթ եղող սերնդարանական աւանդութիւնն ուշագրաւ է միայն իբր մարմնացում պատմական յիշատակութիւններու, որոնք հնաւոր անցեալի անձինքներու եւ հարստութիւններու կը հային (եւ հարստութիւններ, որոնք իրապէս նախահայրերով կը ներկայացուին) : սակայն չէ կարելի անկէ սղառել այս անձինքները զօրող ուղիղ ազգագրական կապը. հմտ. վերը Մաս Ա. յօդ. 9) վերջաւորութիւնը :

²⁸ Կեղծ-Մովսէս Բ. 40 : հմտ. § 11 :

²⁹ Կեղծ-Մովսէս Բ. 39. հմտ. Մանանդեան O torgovle 38—40 :

³⁰ Ղազար 31 (127), Եղիշ 3 (74), Սերէոս 22 (102), Պրոկոպիոս Bell. pers. 2. 25. 5—15 (Արշ. 25) : Ծաղկոտնի համար տե՛ս վարը ծն. 65 :

ըլլան³¹: Այս գաղթականութիւնն է որ կը բացատրէ այս գաւառներու մէջ Արծրունի, Երուանդունի եւ Զարեհաւանեան հարստութիւններու գոյութիւնը՝ որոնք, բոլորն ալ, Որոնդեաններ ըլլալու նշաններն ունին: Եւ այս Որոնդեան ճիւղերուն կը պարտին իրենց գոյութիւնը այս գաւառներու տեղանունները, Երուանդունիք, Շաւարչան, Զարեհաւան, Որոնդեան մականուններէ յառաջ եկած են³²: Ուրիշ խօսքով Որոնդեան յիշատակներով է որ երկուքն ալ թէ՛ տեղանունները եւ թէ՛ տոհմագրական աւանդութիւնը մեկնելի են: Բնական է, հազիւ կրնայ գոհացուցիչ ըլլալ, տոհմագրական աւանդութիւնը տեղանուններով մեկնելու փորձը՝ անտեսելով տեղանուններու մեկնութիւնը:

5. Յետոյ, Մարկուարտ Նախ. Պատմութեան ճշգրիտ շրջանը եւ խմբագրութեան պայմանները կը փորձէ ճշդել: Իր տեսակէտն է, ինչպէս յիշեցինք որ ան գրուած է Բագարատի՝ Տարաւնի իշխանին արքունիքը եւ անոր քաղաքական նպատակներու հա-

մար, որ Խալիֆան ներկայացնող Հայաստանի գլխաւոր իշխանն էր (Իշխան իշխանաց) 830—851 տարիներուն³³: Այս կը փորձէ հաստատել շատ բարդ ապացոյցով: Բագարատունի տան հիմնադիրը, Բագարատ, Նախ. Պատմութեան մէջ, ինչպէս տեսանք, նոյնացուած է Անգղ Աստուծոյ հետ (Ա. § 11), տեսանք նաեւ որ Անգղ Հայ Հեթանոսական համագործն է Ներգալի եւ այս համագործութեան նշաններէն մին կը տեսնուի այն իրականութեան մէջ որ հայերէն Ս. Գրքի մէջ 4. Թագ. Ժէ. 30 «Եւ արք Գուրայ արարին զԱնգղ» նախադասութեան մէջ, Քութաներու աստուածութեան անունը տրուած է Անգեղով: Մարկուարտ կրնայ այս պատահական համարիլ, խնդրոյ առարկայ Հայ բառը, անոր մատնանշումի համաձայն, աւելի մերձեցումն է Եօթանասունի տուած «Ներգեղ»ի ինչպէս տղոյ <N>εργελα: Եթէ միայն Ս. Գրքի այս բնագիրը ունենայինք իբր ապացոյց այդ համագործի գոյութեան, կասկած չկայ, Մարկուարտի թելադրութիւնը կրնար համոզիչ թուիլ: Սակայն, հաւաքական վկայութիւնն որ յառաջ բերինք Ա. Մաս յօդ. 14—15 կը մտնի ճիշդ հակառակն փաստելու, որ այս բնագիրը, հեռու ստեղծելէ, Անգեղի եւ Ներգալի նոյնութիւնը միայն կը ցոլացնէ: Ճիշդ նոյնը Հայկի պարագային, որուն անունը կը համապատասխանէ Որիոնի³⁵: Դեռ աւելին,

³¹ Վերը Մաս Ա. § 16, ծն. 117:

³² Վերը Մաս Ա. § 16: Ինչպէս տեսանք անդ ծն. 118, Զարեհաւան, կը թուին ըլլալ Կեղծ-Մովսէսի անուանած Որոնդեան իշխանները Հերի եւ Զարեհանդի կամ Զարեհաւանի: Անտեսելով, անոնց գոյութեան շուրջ եղող վկայութիւնը, Մարկուարտ վերոյիշեալ հարստութեան Հայոց անունները կը նկատէ Կեղծ-Մովսէսի երեւակայութեան ծնունդը եւ խորհրդանիշ մը Զարեհաւան քաղաքին. Genealogie 20: Հարկ է նկատի առնուի սակայն որ հայերէնի մէջ տեղական անուններու իշխանական անուանակոչումները գաւառներէն ծագած է որոնք իշխանութիւնը կը կառմէին եւ ոչ թէ քաղաքներէ: Հաւաքական վկայութիւնը՝ խնդրոյ նիւթ եղող իշխանութեան Որոնդեան ծագումն ունենալուն միայն թեթեւ տարակոյտ կը թողու: Դալով Մաղկոտնի Զարեհաւան քաղաքի ծագման մասին, ճիշդ է որ Ծովքի Զարիադրիսն չէր կրնար անոր հիմնադիրն ըլլալ: Genealogie 20: Հաւաստաբաշտ ուղիղ է որ Զարեհաւանեան հարստութենէն Որոնդեան իշխան մը Մաղկոտնի մէջ գործ մը չունէր: Եւ սակայն այդ քաղաքը եւ ուրիշ մը Զարիշատ անունով, կը թուի շատ հեռու չէին Երուանդաշատէն, որ իրապէս Որոնդեանէ մը հիմնուած էր. հմտ. Մանանդեան O torgovse 119, 120: Պիտի ենթադրեմք արդեօք թէ Զարեհ անունը Որոնդեան ընտանիքի մէջ կը տեսնուի, անոնց Հայաստանը կորսնցնելէ յառաջ: Ինչ որ պարագան կը բարդէ, այն է, որ Արտաշէսեանք եւս կ'երեւի գործածած են զայն: Արտաշէս Ա. ի հայրը կը կոչուէր Զարեհ (I § ծն. 59) եւ Տիգրան Մեծի որդիներէն մին կ'երեւայ կը կոչուէր Սարիաստէր (= Զարիադրիս). Վաղերիս Մաքսիմոս 9. 11 ext. 3 (հմտ. Ապպիան, Mithr. 104). հմտ. Genealogie 21:

³³ Այս անձի համար տես Grousset, Histoire 349—351, 353—354, 358—359, 368—369. Laurent, Arménie 105—106, 117—118, 122—123, 126—127, հմտ. Մարկուարտ Südarmerien 296—298, 495: — Ալիստ Դ. ի մահէն վերջ 826ին, որ Բագարատունիներու իշխանն էր եւ խալիֆայի կողմէ նշանակուած վերին իշխան Հայաստանի, Բագարատունիներու իշխանութիւնը բաժնուած էր գլխաւորաբար անոր Բագարատ եւ Սմբատ որդիներու միջեւ. առաջինը Տարօնի, Խոյթի եւ Սասունի իշխանն եղաւ, իսկ վերջինը Շիրակի եւ Արշարունիքի իշխան: Խալիֆայութիւնը՝ բաժնէ եւ տիրէ քաղաքականութիւնը հետապնդելով, ճանջաւ Սմբատն իբր վերին ոստիկանապետ Հայաստանի եւ Բագարատը 830ին, կառավարող իշխան Հայաստանի, իշխան իշխանաց տիտղոսով: Խալիֆայութիւնը գերագահեցապէս յաջող էր իր քաղաքականութեան մէջ, երկու եղբայրներու եւ անոնց զլխաւորած կողմերուն յարաբերութիւնները սիրալիր չէին: 851ին Բագարատ շնորհազուրկ եղաւ եւ դէպի Սամարրա աքսորուեցաւ, ուսկից վերադառնալ վիճակուած չէր անոր:

³⁴ Genealogie 51—52. հմտ. վեր Մաս Ա. § 14 ծն. 92:

³⁵ I ծն. 168:

ձայնական մերձաւորութիւնը երգել եւ անգեղ հաղիւ թէ այնքան ակնյայտին ըլլայ որ մին միւսին տեղ դնելու առիթն տար, եթէ էական նմանութիւնը երկու կրօնական գաղափարներու, որոնք այս բառերով կը ներկայացուին, արդէն թարգմանողին ծանօթ չըլլար³⁶:

6. Մարկուարտի փաստը հետեւեալ ձեւով կը շարունակուի: Ս. Գրքի անունը Գութք, Գութ հայերէն շփոթուած ըլլալու է խոթի, խոյթի բնակիչներու հետ, գաւառ մը Տուրուբերան նահանգի մէջ³⁷: Թովմաս Արծրունին, տասներորդ դարուն մէջ գրելով կ'ականարկէ վերջիններու իբր ասպատակողներ, (մեկնակազէնքն խոթայ) եւ կը վկայէ անոնց՝ իրենց իշխանին, Բագարատ Տարաւնացիին հանդէպ ունեցած հաւատարմութեան³⁸: Հետեւաբար, մինչ կ'ընդունի թէ ստոյգ չէ, թէ արդեօք հեթանոսական պաշտամունքը Տորքի, որուն նոյնութիւնը Անդեղի հետ (Ա. § 14) ինքն ալ կը ճանչնայ, նախա-քրիստոնէական օրերէ մնացած է խոյթի բնակիչներու քով, սակայն Մարկուարտ ստոյգ կը համարի որ երբ Նախ. Պատմութեան հեղինակը կը գրէ Բագարատ, որ նաեւ Անդղ կը կոչուի, այն օրերուն Աստուած կոչուեցաւ բարբարոս ժողովրդենէ, այս ականարկութիւնը ոչ թէ Բագարատունի հարստութեան առասպելային հիմնադրին կ'երթայ, այլ Բագարատ Տարօնացւոյն, որ աստուածացած է խոյթի իր հպատակներէն, ինչպէս Լիւստրայի հեթանոսները կը կարծէին թէ Ս. Պողոս եւ Բառնարաս Հերմէսն եւ Դիոսն ըլլան, զանոնք նոյնացնելով իրենց հեթանոսական աստուածներուն հետ³⁹:

³⁶ Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան պատմութիւնը շատ պայծառ չէ, սակայն առաջին թարգմանութիւնը Ս. Գրքի կը թուի եղած ըլլայ ասորերէնէ քան թէ յունարէնէ. Արեղեան, *Ist. drevnearm. lit.* I 84—85. Lyonnet, Ռոգիմէս:

³⁷ Այս գաւառի համար տես Hübschmann, *Ortsnamen* 325:

³⁸ Թովմաս Արծ. 2. 7 (201) կը նկարագրէ խոյթի բնակիչներն անոնց խալիֆայի ուժերու դէմ ունեցած ասպատակութեան աղերսով, Տարօնի Բագարատի աջորդէ վերջ (հմտ. վերջ ծն. 33). հմտ. Grousset, *Histoire* 358—359:

³⁹ *Genealogie* 52—54:

Դժբախտաբար, չկայ փաստ մը որ բարբարոս ժողովրդեան ականարկութիւնը ուրիշ ձեւով մը եղած ըլլայ, քան այն իսկական կերպը, որով նորադարձ-քրիստոնէայ ժամանակագիրները սովոր էին իրենց՝ դեռ վերջերս հեթանոս եղող նախնիքներու ականարկել եւ այս անդրադոյն յայտանիշ մը կրնայ ըլլալ Նախ. Պատմութեան հետեւեալ⁴⁰: Կամ վերջապէս, ո'ր բնակիչները, հոգ չէ թէ ո'ր ասպատակող երկրի վերաբերէին, որոնք վեց դարերէ ի վեր քրիստոնէայ եղած են, պիտի կարենային թերեւս աւելի կատարեալ բաղմաստուածութեան հոգեխօսութիւն մը յայտարարել, ինչ որ բոլորովին բնական պիտի ըլլար հեթանոսներու, որոնք երբեք ճանչցած չեն քրիստոնէութիւնը:

7. Յետոյ Մարկուարտ կը փոխէ քիչ մը իր դետինը: Փորձելէ վերջ փաստելու որ Բագարատ հիմնադիրը ձեւուած է Բագարատ Տարօնացիէն, կը շարունակէ ցուցնելու որ վերջինը իբր տիպար ծառայած է հիմնադրի սերունդին, Բագարատ Փառնաւազեանի: Այս կէտը քննելէ յառաջ, Նատ. Պատմութեան բնագիրը որ վերջին անձնակորութեամբ կը զրաղի, հարկ է յառաջ բերել:

Սմա⁴¹ ընդ առաջ ելանէր Բագարատն փառ[նաւ]ագեան յորդուցն Արամանկայ մախարար մեծ հանդերձ գաւրու: Մատուցանէ մմա պատարագ ոսկի եւ արծաթ. եւ

⁴⁰ Հմտ. օր. հմր. Վրացիներու մէջ Ղեւոնդ Թուրի 17. կամ Russ. Prim. Chron. 14—15, կամ Իրապէս Կեղծ-Մովսէս (վերջ ծն. 17): Վերջոյն դիւրբը, քանի հեթանոս օրերէ աւելի հետոյ էր, (հմտ. վարը § 17), աւելի անկողմնակալ եւ ակադեմական է, պատմական աչքով կը դիտէ եւ անհանդուրդներ կը վերագրէ ինչ ինչ աստուածներու, որոնք հերոսներու աստիճանին իջած էին, եւ Վահագնի անդրիին կանգնումը՝ Վրացիներու կը վերագրէ (Ա. 31), ընդունելով որ ան հայ աստուածութիւն մըն էր, չամբաստաններ իր նախնիները բարբարոս ըլլալուն համար:

⁴¹ Հայաստանի աւանդական առաջին արչակունի Թագաւորը Նախ. Պատմ. Հայոցի համաձայն ժ. Գ. Արշակն էր, Պարթեւաստանի Արշակ Մեծի որդին (շ. 250—248 Ք. ա.), կամ Կեղծ-Մովսէսի համաձայն Բ. 3. Վաղարշակ, նոյնին եղբայրը. հմտ. վերջ Մաս Ա. ծն. 75: Հայ պատմական աւանդութիւնը՝ Արչակունեան տիրապետութիւնը մինչեւ Ք. ա. երրորդ դար կը տանի, որուն համար տես I ծն. 174—176:

գարդարէ գնա ի սնդր եւ վակաս⁴². պսակէ գնա ի քագ հայրենի. եւ նստուցանէ գնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գանդիցն. եւ տայ նմա գոռուտը իւր ի կնուրիւն: Ձսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան եւ հրամանատար ամենայն քագաւորութեանն հրամանաց գլուխ, եւ հայր արքայի, եւ եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ գաւրաժողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորոց:

Բազարատ անունը, չըջանն որ նախկին Արշակունիներունը կը թուի ըլլալ⁴³ եւ ականարկութիւնը Ասորիքի՝ գրեթէ կասկած չի թողուր, որ խնդրոյ առարկայ տեղիքը, յիշատակութիւն մը կը պարունակէ Բազադատէսի, Տիգրան Մեծի Ասորիքի բռնաշին, որուն մասին պիտի խօսինք ներկայիս (§ 12): Այս գիտէ Մարկուարտ, սակայն կը մերժէ ընդունիլ — սխալելով ինչպէս տեսանք — թէ այսքան հին յիշատակութիւններ մնացած ըլլան եւ կը խորհի թէ այս փոքր ծանօթութիւնը հասած ըլլայ Նախ. Պատմութիւնը կազմողին՝ յունական կամ ասորական աղբիւրէ⁴⁴: Բազարատի ձեռքով՝ Թագաւորի պատկումին ականարկութիւնը եւ ամուսնութիւնը վերջնոյն աղջկան հետ, Մարկուարտ նոյն ձեռով կը վերադրէ Փաւստոսի բնագրի ազդեցութեան, Ե. 44. որ կը պատմէ թէ ինչպէս Մանուէլ Մամիկոնեան հզօրացոյն սպարապետը Հայաստանի, չ. 378ին, երիտասարդ Արշակ Գ.ը Թագաւոր կը կարգէ Հայաստանի, իր աղջիկը անոր կնութեան կու տայ եւ Թագաւորին եղբայրը Վաղարշակը կ'ամուսնացնէ Բազարատունի ասպետին դստեր հետ, որ Ժառանգաւոր Թագաւորն եղած էր արշակունի Թագաւորներու⁴⁵: Անգամ մը եւս կը տեսնենք միտումը, բնա-

գրական ազդեցութիւն մը փոխանակելու իրական պատմութեան հետ: Նախ. Պատմութեան խմբագրիչը որքան ալ հին աւանդութիւններ բերէ, իր գործը չի կրնար հայ գրերու գիւտէն յառաջ զրի առած ըլլալ, որ հինգերորդ դարու սեամբին տեղի ունեցաւ, անտարակոյս նուազ տեղեակ չէր ինքն ալ արքայական դաշինքին եւ Բազարատունիներու Ժառանգական պաշտօնին (որուն համար տես § 15), քան Փաւստոսը, եւ այսպէս կրնար ներկայացնել անկախ վերջինէս, երկուքն ալ, թէ՛ պաշտօնը — որ այնքան բնական էր, քանի մինչեւ այն ատեն այնքան Բազարատունիներ զայն վարած էին — եւ թէ՛ դաշինքը իրենց վաղեմի նշանաւոր նախնիքի շնորհիւ:

8. Սակայն, Մարկուարտի փաստը կը կենդրոնանայ ուրիշ հարցի վրայ եւս: Ան կ'ուզէ տեսնել, կը կրկնենք, Բազարատ Փառնաւագեանի դէմքին մէջ, հակառակ Բազարատէսի ի նպատ ընդունուած կարծիքներու, Բազարատ Տարօնացիին դէմքին ցոլացումը: Չանագան կէտեր կան անոր այս ցուցմունքին մէջ: Նախ, յառաջ կը բերէ վերի բնագրին ըսածը թէ Արշակ արքայ Բազարատը ըրաւ հայր արքայի, եւ եղբայրը. հետեւաբար այս ներշնչուած է կ'ըսէ Փաւստոսի ուրիշ բնագրէն Գիրք Դ. 14. ուր պատմագիրը անուղղակի կ'ականարկէ Տարանի ինչ ինչ հողարաժիշներուն, որոնք — չորրորդ դարուն — Հայաստանի Հայր մարդպետին կը վերաբերէին: Գլխաւոր Ժառանգութիւնը այս պատուակալին՝ մարդպետական իշխանութիւնն էր Վասպուրականի մէջ, ուսկից անոր մարդպետ տիտղոսը կու դայ⁴⁶: Անոր միւս տիտղոսն էր հայր Թագաւորի, որուն սովորաբար կ'ակնարկուէր իրրեւ Հայր մարդպետ: Այսպէս Բազարատ Փառնաւագեան — կ'ըսուի մեզի — կը կոչուէր Թագաւորի հայրը, որովհետեւ նախատիպարն Բազարատ Տարօնացին էր, եւ Տարօնն էր ուր — հինգ դարեր յառաջ — Մեծ մարդպետն ինչ ինչ գիւղեր ունէր⁴⁷: Այս հաղիւ թէ լուրջ ըլլայ: Ասկից դատ դեռ տարբերութիւն մը կայ Թագաւորի

⁴² Վերաբերու, փորձ մըն է իմաստը զանկու սնդր. բառին, ալլապէս անձանթ. Հմմտ. Մարկուարտ Genealogie 16, ծն. 1. ephod (վակաս) արքունական, ոչ պակաս նաեւ քահանայական իմաստին համար հին արեւելեան միջերկրական ուշխարհի մէջ, տես H. Thiersch, Ependyton und Ephod, Gottesbild und Priesterkleid im alten Vorderasien (Stuttgart 1936), Fraine, Royauté Israël, 204—205:

⁴³ Հմմտ. վերը ծն. 41:

⁴⁴ Genealogie 56:

⁴⁵ Անդ, 48:

⁴⁶ II § 7—8:

⁴⁷ Genealogie 48: Այս աղբիւրով Մարկուարտ ի դուր կը պնդէ յայտարարելով թէ անհեթեթ է զազափաբը որ Բազարատունիները ո եւ է Ժամանակ մարդպետի պաշտօնը վարած ըլլան:

հոր եւ թագաւորի հոր եւ եղբոր միջեւ: Վերջին տիրողոսը չէր կրեր Մեծ մարդպետը: Դեռ աւելին, առաջին տիրողոսը ցանցառ դործածուած չէր հին արեւելեան միջերկրական աշխարհի մէջ թագաւորին աւագ նախարարներու համար. բաւ է յիշել Համան Եսթերի մէջ ԺԳ, 6. ԺԶ, 11:

Ապացոյցը կը շարունակուի այն թելադրանքով որ մեր բնագրին բառերը, իշխան եւ հրամանատար ամենայն թագաւորութեան, կը նմանին այն բառերուն, որով տասներորդ դարուն, Յովհաննէս Կաթողիկոս պատմադէտը կը նկարագրէր Բագարատ Տարօնացիին իբր հրամանատար եւ իշխան իշխանաց Հայոց⁴⁸: Մարդկային լեզուն սահմանափակ է, եւ բոլորովին անսպասելի չէ, որ նման իրականութիւններ — հրամանատար ըլլալը, օրինակի համար — միեւնոյն բառերով բացատրուի: Հոս սակայն ապացոյցը կարելի է շրջել, եւ Յովհ. Կաթողիկոսը կասկածի կ'ենթարկուի, իր Բագարատ Տարօնացիի նկարագրութիւնը ձեւած ըլլալով վերջնոյս նշանաւոր նախնիքէն: Վերջապէս, Մարկուարտ կը թելադրէ շատ բարդ ձեւով որով զբաղելու հարկ չկայ, որ Բագարատ Տարօնացիի քիչ ծանօթ Իսահակ եղբայրն ալ կրնայ սատարած ըլլալ Բագարատ Փառնաւաղեանի անձնաւորութեան ստեղծման եւ թէ վերջնոյս արշաւանքը դէպի Ասորիք կրնայ ակնարկութիւն մը ըլլալ Իսահակի այս կամ այն արշաւին որ կը թուի թէ ըրած է Խալիֆայի կողմէ⁴⁹: Յանցառ թէ գիտական աշխատանք մը աւելի մեծ սրբադրութեան կարօտ ըլլայ:

Վերջապէս, թէպէտ Մարկուարտ ուրիշ տեղ մը կը հաստատէ⁵⁰, որ Անդղ իբր աշխարհագրական եղբարառ մը, կը յիշատակուի Բագարատ հիմնադրի աղբրսով եւ չէր կրնար ուրիշ բան մը ըլլալ բայց եթէ Ծաղկոսնի դղեակը⁵¹, սակայն կ'անդրադառնայ հնարաւորութեան եւս — իմ կարծիքով իրաւամբ — որ արեւմտեան գաւառները, Նախ. Պատմութեան բնագրին մէջ (Ա. 11), կրնան իրապէս Անդեղ-Տան Անդղը նկատի

ունենալ: Սակայն այս կէտին մէջ իր շարժառիթն այն է թէ Բագարատ Տարօնացիին իր աղբեցութիւնն Արսամոսատաի⁵² ուղղութեամբ յառաջացուցած ըլլալն յայտնի է: Ինչպէս արդէն տեսանք, եւ կրկին պիտի տեսնենք, Բագարատունիներու աղբրսը երկու Անդեղ-դղեակներու հետ բացատրելի է անոնց Որոնդեան ծագումով:

9. Մարկուարտի բնաբանին վերջին մասը կը հայի Վրական, աւելի մասնաւորապէս, Բագրատունիներու Փառնաւաղիտեան աղբրսին, ինչպէս Նախ. Պատմութեան մէջ կ'ենթադրուի: Այս հետեւեալ ձեւով բացատրուած է: 1) Այն իրականութեամբ որ Բագրատունիներու կենդրոնական նիստը Աղձնիքի հիւսիսային մասին մէջ էր, Ակամսիս ձորի վրական սահմանը: 2) Այն ենթադրութեամբ որ վրական արքունական տան ճիւղ մը կրնայ, երկրորդ դարու շրջանին, տիրացած ըլլայ այդ ձորին: Եւ Բագրատունիները կը տեսնուի թէ եղած են տեղական հարստութիւն մը: 3) Ուրիշ ենթադրութեամբ մը թէ Փառնաւաղիտ կապը Բագրատունի ճիւղաւորութեան մէջ, ներմուծուած է այդ ընտանիքի ճիւղով, որ Տրդ դարու վերջերը Վրաստան հաստատուեցաւ, հիմնելով վրական Բագրատունիներու դիւր⁵³: Երկու ենթադրութիւնները քիչ յենարան ունին թէ՛ հայկական, կամ ինչ որ աւելի նշանակալից է, թէ՛ վրական պատմաւորութեան մէջ: Սակայն առաջին անդրադարձումը իրականին շատ հաւանական է:

10. Բագրատունիները իրապէս իշխաններ էին Աղձնիքի հայ-վրական սահմանին վրայ: Ս. Գրիգորի յունարէն վարքը (§ 98) Բագրատունի իշխանին, Ժամանակակից Հայաստանի դարձին, Պահապան Կաւկասեան եւ Ծաննիկ լեռներու տիրողոսը կու տայ⁵⁴: Ասկից աւելի, նախկին Բագրատունիները կ'երեւայ թէ զործօն հետաքրքրութիւն ցուցուցած ըլլան դրացի Վրաստանի թագաւորութեան հանդէպ: Վրական պատմական աւանդութիւնը որ Ղեւոնդիոս Ռուիսի արձանագրած է, կը ճանչնայ, Վրաստանի մէջ,

⁴⁸ Յովհ. Կաթ. 115:

⁴⁹ Genealogie 48—49:

⁵⁰ Անդ, 47:

⁵¹ Վերլը ծն. 30. վարք ծն. 65:

⁵² Genealogie 55, հմտ. 56:

⁵³ Ասոր համար տես, իմ Bagr. of Iber. I. II § 12, 9. վարք III. IV § 34—35:

⁵⁴ II § 12. 9, վարք § 13:

Հայկական զինուորական գործունեություններում հրամանատար Սմբատ Բիվրիտիանի, Եարուանդ եւ Արտաշան թագավորներու տակ⁵⁵։ Ասիկա զուգահեռ մըն է Կեղծ-Մովսէսի քով գտնուող Սմբատի պատմութեան (Բ 37—53), Բիւրատի որդւոյն Բագրատունիի, որ ծաղկեցաւ Երուանդ եւ Արտաշէս թագավորներու տակ։ Ինչպէս նախապէս տեսանք (Ա § 4), այս հին թագավորներու անունները, Հայ պատմական աւանդութեան մէջ, կը ներկայանան մեր թուականին երկրորդ դարուն սկիզբները, որոնք ճիշդ նոյն շրջանին վրական պատմական աւանդութեան մէջ կը յիշուին։ Այս յիշատակութեան մէջ, վերջին աւանդութիւնը առաջինէն փոխ առած է, մինչ ուրիշ կէտերու մէջ, բացի Հասարակաց խնդրոյ նիւթ եղող զուգորդութենէ, երկու պատմութեանքները, Սմբատ Բագրատունիի մասին, վրական եւ Հայկական, իրարմէ կախեալ ըլլալու հետքեր չեն ցուցներ։ Մարդ ան տպաւորութիւնը կ'առնէ, որ վրական աւանդութիւնը իր սեփական յիշատակութիւնն ունի Սմբատի վրական խնդիրներու միջամուկ ըլլալուն մասին, անոնք որոնք դրի կ'առնէին զայն, Հայ աւանդութիւնը նկատի առած են ստուգելու նպատակով։ Ամէն պարագային, այս Սմբատի համար կ'ըսուի թէ յառաջացած ըլլայ դէպի հիւսիս մինչեւ Օժրիէի դքսութիւնը եւ հոն շինած ըլլայ Սամցիէ ամրոցը։ Եւ յետոյ Ջուանշէր կը յիշէ Վախտանդ Ա.ի թագավորութեան շրջանին (չ. 446—522) Սեփէծուլ Բիվրիտիանին որ — անտարակոյս նոյն անձն է — Օժրիէի Բիւրիտիանի դուքսին հետ⁵⁶։ Այս կը թելադրէ որ երկրորդ եւ հինգերորդ դարու մէջ, Բագրատունի ճիւղը ժամանակ մը Վրաստանի մէջ Հաստատուած է։ Իրականութիւնն որ Բագրատունիները միահեծան էին վրական սահմանի վրայ գտնուող երկրի մը, եւ դեռ անոնց մասնակցութիւնը վրական կեանքի, բաւական եղած է Հայ պատմական

⁵⁵ Ղեւոնդիոս Մուխի 47—49։ Հարկ է յիշել որ Հարաւարեւմտեան ցուցումը Վիրքի, Ժանթի իրր Վերին-Վիրք, դէպի սեւ ծով երկարած եւ հետեւաբար զետեղուած էր ուղղակի արեւմտեան Վրաստանի կամ Իզրիսի (Կողքիս) եւ հիւսիսային-արեւմտեան Հայաստանի ճիշդ հիւսիսը եւ այսպէս Աղձնիքի, հմտ. V։

⁵⁶ Ղեւոնդիոս Ռուիսի 47. Ջուանշէր 156, 185, 189, 300. — Սեփէծուլի համար վարը ծն. 144—145։

աւանդութեան համար, զանոնք վերջնականապէս միացած նկատելու Վրաստանի հետ, այս է, վրական թագավորական տան հետ, եւ այլաբանելով այն կապը ներմուծած է Փառնաւազը Նախ. Պատմութեան ազգատոհմի մէջ⁵⁷։ Սակայն կայ ուրիշ հնարաւոր — եւ աւելի հաւանական, սակայն ոչ մերժող — մեկնութիւն մը, որ ինչպէս միւսը հարկ է սակայն մնայ ենթադրութիւններու սահմանին մէջ։ Վրական պատմական աւանդութեան համաձայն, Փառնաբաղիտներու նախնական աստուածային գծին յաջորդեց, վրական դահի վրայ, արդէն երրորդ դարուն Բ. ա., ուրիշ մը որ կը կոչուի Նիմրուտեան, այս է, Իրանեան կամ երկրորդ Փառնաբաղիտեան հարստութիւնը։ Նոր տան առաջին թագավորն էր Միրվան Ա. իզական գծով կապուած նախկին թագավորներու⁵⁸։ Անոր մականունը իրանեան Միհրանի ազգակից՝ կրնայ թելադրել անոր իրանեան Միհրան ընտանիքի վերաբերելը^{58a}, որ յետագային իրապէս արքայական հարստութիւն մը տուաւ Վրաստանի, այն է Խոսրովեանները⁵⁹։ Որոնգեաններն ալ սակայն կը գործածեն այս մականունը, ինչպէս Միթրանէսի դէպքին մէջ (= Միհրան), որդի Որոնգէս Բ.ի, եւ Միթրան (Միթրանէս) Որոնգէս Դ.ի եղբայրը (Ա. § 2)։

⁵⁷ Genealogie 74, Արմոզ անունը, որ Նախ. Պատմ. Հայոցի եւ Կեղծ. Մովսէսի մէջ, Որոնգեան Արտանէս — Արտանտէսը կը նշանակէ (վերը, Մաս Ա. ծն. 72 եւ § 11), կը ներկայացնէ իրր Վրաստանի թագաւորը, Արտոկէս — Արտակ (Տրդ դարուն Բ. ա.)։ Այս փոփոխութիւնը «տ»-էն «մ»-ի Նախ. Պատմ. մէջ (եւ անոր հետեւելով, Կեղծ-Մովսէս մէջ) նոյնն է ինչպէս «Բագրատմ» եւ «Բիվրամ» ի մէջ «Բագրատմ» եւ «Բիվրատ» տեղ։ Հմտ. վարը ծն. 60ա. — Ասորիկի եւ Սամուէլ Անեցիի քով ցեղանունական գործածութիւնը Բիվրատի՝ Սմբատ Զ.ի († 726/7) եւ Աշոտ Բ. († 690) Բագրատունիի վերագրումով, յայտնի է հնարանութիւն է, երկրորդ դարուն, վերոյիշեալ Սմբատի յիշատակութենէն յառաջ եկած. նոյն ձեւով Վարդան (76—77) նոյն Սմբատի հետ կը համեմատէ Աշոտ Դ. Բագրատունին։

⁵⁸ I ծն. 101 եւ 103։

^{58a} Անյիշատակ հնութիւնը վասպուտիքան (Vāspuhtān) տուններու (Eltéchem. Iran. Achém. 21 ծն. 4) կրնայ արդարացիել այս ենթադրութիւնը։ Միւս կողմէ, այս կանուկ շրջանին պատմականորէն ճշդելի Միհրանեաններ չենք ճանչնար։

⁵⁹ I ծն. 105. II § 25. 1։

եւ դեռ հին Որոնդեանները կրնան ներկայացուիլ իբր իրանեաններ: Վերջապէս, մինչ մենք այդ հին շրջանին Միհրանեաններու գոյութիւնը կ'ենթադրենք, Որոնդեաններունը պատմական իրականութիւն է, եւ Միրվան Ա.ի գահակալութեան ժամանակը՝ դրացի Հայաստանի Որոնդեան միապետութեան շրջանին կ'իյնայ (Ա. § 10): Դեռ ունինք, հայ արքունական ասպէտներու նմոյշը վրական գահի վրայ, այսպէս, երկրորդ Փառնարազիտեան հարստութիւնը ժամանակ մը կ'ընդհատուի երբ Արտաշէսեան ճիւղը կուգայ եւ քիչ վերջ, հայ Արշակունիք կ'իջխնայ Վրաստանի եւ ամենավերջը Բագրատունիները⁶⁰: Իրականին կռիւը, Վրաստանի մէջ, Փառնարազիտեան երկրորդ հարստութեան եւ Արտաշէսեաններու միջեւ կը թուի թէ Որոնդեան — Արտաշէսեան պայքարին արձագանքի նկարագիրն ունի: Հետեւաբար, եթէ Փառնարազիտեան երկրորդ հարստութիւնը իրապէս Որոնդեան ճիւղն էր, ներառումը անոր հիմնադրին եւ անունին, Որոնդեաններու յիշատակները պարունակող արձանագրութիւններու մէջ, բոլորովին մեկնելի է^{60a}:

11. Ամէն պարագային, մեր տրամադրութեան տակ եղող հաւաքական վկայութիւնը շատ ուժգնօրէն կը մատնանշէ Բագրատունիներու Որոնդեան ծագումը: Այժմ կրնանք ամփոփել այս վկայութիւնը:

ա. Երկուքն ալ Նախ. Պատմութիւնը եւ Կեղծ-Մովսէսը կը մատնանշեն այս ծագումը, (այս տեսանք արդէն § 1) վերջինը, իրապէս, ծածկաբար միայն իբր սերունդ աղջային եւ երբեմնի աստուածային նախահօր Հայկի, որմէ, Նախ. Պատմութեան հա-

մաձայն, Բագրատ-Անդղ, Բագրատունիներու հիմնադիրն ինքնին սերած է, եւ կը յիշատակէ այս, միայն ժխտելու համար զայն:

բ. Սակայն Կեղծ-Մովսէսի մերժումի թափն ինքնին՝ յաւելեալ փաստ մըն է: Տեսանք թէ (Ա. § 15) Որոնդեան տուններու քրիստոնէական մտատանջանքը ստիպեց որ Աղձնիքի, Արծրունիներու եւ Գնունիներու տւանդական մեկնութիւնն, անոնց Որոնդեաններու պաշտպան աստուծո՛ւ Անդղ-Տորքէ սերելուն, փոխուի, զիրենք սերեցնելով Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորէն: Անտարակոյս նոյն զգացումն էր որ Բագրատունիներու լքել տուաւ իրենց կարգին, Որոնդեան ըլլալու պահանջը եւ անոր տեղ որդեգրելու աւելի ընդհանուր մը որ զիրենք Հայկի կը կապէ: Վերջինը, յիշեցինք արդէն, (Հմմտ. Ա. § 15) երբ իր նախնական դերքէն, մասամբ մը աստղային աստուածութենէն եւ մասամբ մը աստուածացած նախահայրութենէն պարզ հերոսի մը անտի-ճանին իջաւ, շատ աւելի նուազ առարկելի էր նախկին քրիստոնեաներու քան սանդա-րամէտի եւ արգասաւորութեան աստուածը — Անդղ — Տորքը: Սակայն եւ այնպէս, նախկին հեթանոսական պնդումը դեռ հարկ է ծանօթ եղած ըլլայ նորին մէջ եւս, որովհետեւ Հայկէ սերելը կը ներփակէր նաեւ Բագրատ-Անդղէ սերելը, ասոր համար Կեղծ-Մովսէս որ հանդարտօրէն կը նշանակէ Հայկեան ծագումը ուրիշ իշխանական տուններու⁶¹, — երբ Անդղի հետ աղբրս մը չէր ենթադրէր — կը մերժէ զայն Բագրատունիներու համար եւ կը շարունակէ ձեւելու բոլորովին տարբեր մեկնութիւն մը որ կըրնայ հաւասարիլ Աղձնիքի, Արծրունի եւ Գնունի տուններու նոր մեկնութեան⁶¹: Ասոր՝ պիտի վերադառնանք շուտով (§ 16):

գ. Ինչ ինչ աշխարհագրական եւ տեղանունական տուեալներ, միեւնոյն ուղղութիւնը մատնացոյց կ'ընեն: Այս տուեալներով կապ մը կ'երեւայ կը մատնանշուի որ գոյութիւն ունեցած է Որոնդեան հարստութեան եւ Բագրատ անուան միջեւ եւ ի մասնաւորի անոր բաղկացուցիչ տարրներէն իրանեան արմատի *bagā* ի միջեւ որ աստուածութիւն կը մատնանշէ: Անունն ինքնին հայկական ձեւ մըն է իրանեան **bagadatar*

⁶⁰ Վրաստանի Արտաշէսեաններու համար տես, I ծն. 103. Արշակունիներու համար, անդ, ծն. 105 եւ Բագրատունիներու համար վերը, ծն. 53:

^{60a} Ակնարկելով վերեւի ծանօթ. 57ի, նկատելու է որ Վրաստանի Արտաշէս Արտաշէսեան մըն էր, որուն ճիւղը յաջորդեց եւ ինչպէս կ'երեւի Որոնդեաններու վրական ճիւղով շարունակուեցաւ: Սակայն յետագայ հայկական աւանդութեան համար, բոլորովին բնական եղած պիտի ըլլայ զինքը վերջիններու մէջ յիշելը: Այս կրնայ մեկնել թէ ինչպէս, այս յիշատակի աղբեցութեան տակ, «Արտոսանտէս» կրնայ աղաւաղուելով ըլլալ «Արմոզ/Արտազ»:

⁶¹ Հմմտ. I ծն. 168—170 եւ ծն. 173:

(աստուածատուր) ⁶²: Արդ, Հայաստանի Որոնդեան թագաւորները, ինչպէս յայտնի է (Ա. § 5), Հայաստանի կենդրոնական հարթավայրի — Արաքսի ձորի վրայ կ'իշխէին: Հոն այն դետին քով կեցած էր Հայաստանի Որոնդեաններու վերջին մայրաքաղաքը, Երուանդաշատ (Որոնդասատա): Անոր քով վերջին Որոնդէս Դ. բարձրացուց Բագարան (աստուծոյ վայրը) եւ Երուանդակերտը (= *Որոնդակերտա) ինչպէս կ'աւանդէ Կեղծ-Մովսէս (Բ. 39, 40, 42). Հոն այդ շրջակայքի մէջ կար վայր մը Երուանդաւան (անդ. Բ. 46) Որոնդէսի վայր, մինչ անոնցմէ հարաւ կար Բագրավանդ կամ Բագրեւանդ («Բագարատի գաւառ») ⁶³, իր Բագարանա կամ Բագաւան («աստուծոյ տեղ») զլխաւոր վայրով ⁶⁴: Անոր կը կցուէր հարաւարեւելքէ Մաղկոտն գաւառը, ժամանակին անոր մէկ մասն Անդղ բերդը կը պարունակէր, այսպէս կոչուած — դժուար է կասկածիլ — Որոնդեաններու պաշտպան անունէն ⁶⁵: Կը կարծուի թէ «Բագարատ» իրանատիպ անունն է նախա-կաւկասեան Անդղ.

⁶² Adontz, *Armenija* 412, Markwart, *Erānšahr* 174. Hübschmann, *Grammatik* 31, արիւ իրանեան հնարաւոր ստուգարանութիւն մը կու տայ *bagarāta («աստուծոյ պարզեւ»): Իրանատիպ նկարագիրը Բագրատունեան հիմնադրի անունն եւ Բագրատունեան ցեղազրկան տիտղոսին (§ 14) ենթացիկ տուաւ Ագսնիին (307—308, 400—402, 412—413) որ Բագրատունիներն իրանեան (Մարական) ծագում ունին, որուն հետեւեցաւ K. Aslan, *Études historiques sur le peuple arménien* (Paris 1928) 154 եւ Laurent, *Arménie* 85: Կարելի է հարցնել որ արդեօք Ռիշդէի հարստութեան՝ Բագրատունի յիշատակը, Հայ-Մարական սահմանին վրայ, ք. ա. տ. թերորդ դարուն, այս դիտնականներու վրայ ազդած է: Անունն ինքնին, այլապէս ձեւերով, ստէպ կ'երեւար իրանարանական աշխարհի մէջ: Հմմտ. վարդ. ծն. 71:

⁶³ Բագրեւանդի ստուգարանութեան համար տես Adontz, *Armenija* 307. Markwart, *Südarmanien* 11* («հարուստ պարզեւատուողի երկիրը [Միթրա], հմմտ. վարդ. ծն. 67) բուն գաւառի համար Hübschmann, *Ortsnamen* 363, Baumgarten (Բագրեւանդ) «Bagraudanene», RE 2/2 2774:

⁶⁴ Տես Hübschmann, *Ortsnamen* 380, արան եւ արան մասնիկներու իմաստին համար: Կեղծ-Մովսէս Բ. 46, բոլորովին երեւակայեալ ստուգարանութիւն մը կու տայ «Երուանդավան»:

⁶⁵ Hübschmann, *Ortsnamen* 363, Adontz, *Armenija* 307, Փաստոսի մէջ, Մաղկոտն դէտ Բագրեւանդի մաս կը կաղմէ. Tarkou 192. Հմմտ. նաեւ ծն. 30:

Տորքի ⁶⁶: Թէ Հայաստանի մը իրանեան հարստութիւնը, որ թէեւ իր հելլենական փուլը կը մտնէր, խորապէս ազդուած ըլլալով Աքամենեան «Իրանարանութենէ» իրանեան կամ իրանատիպ կրօնական բառեր կը զործածէր, զարմանալի չէ: Սակայն աւելին դեռ, հաւանական կը թուի որ Որոնդեան աստուծութեան կ'ակնարկուէր պարզ *bagā* բառով «աստուած», որովհետեւ Բագարատ կամ Բագադատէս բացայայտօրէն մականունն եղած պիտի ըլլայ այդ աստուածութիւնը յարգողներէն միոյն, անուն մը որ Որոնդեանի մը կրելը սպասելի էր: Երկու բառերու յարաբերութիւնը նոյնը ըլլալով, ինչպէս, օրինակի համար, «Միթրա» եւ «Միթրիքատէս» ⁶⁷: Այս լոյսին տակ, Բագարան եւ Բագաւան տեղանունները կը թուին իմաստի կողմէ Անդղի եւ Անգեղ-տան համագոր ըլլալ, բոլորն ալ Որոնդեան հարստութեան աստուծոյն նուիրական վայրեր կը նշանակեն: Միաժամանակ, երկիր մը որ մերձ էր Որոնդեան ուժերու կենդրոնին, պէտք է կոչուած ըլլայ Բագարատի գաւառ, միայն անոր համար, որովհետեւ ժառանգութիւնն էր Բագարատէս կամ Բագարատ կոչուող Որոնդեան իշխանի մը: Յետագայ շրջանին, Հայ հեթանոսութեան աներեւութանալէ վերջ, իբր հին դիցածնաբանութիւններ՝ պատմական աւանդութեան տրւեալներու եւ անձինքներու ակնարկութիւն-

⁶⁶ Abelyan, *Ist. drevnearm. lit.* I 26:

⁶⁷ Եւ իրականին, Միթրաի համար գերազանցապէս *bagā* եզրը կը զործածուէր Արշակունեան իրանի մէջ, այնպէս որ իրանի մէջ զործածուող (տեղական ինչ ձեւով ալ ըլլայ) Բագարատէս անունը համագոր է Միթրիքատէսի կամ Միթրատատէսի. Herzfeld, *Pakistan* 153: Որոնդեան Հայաստանի մէջ Միթրատական նշանակութիւնը *bagā*ի հարկ չիայ որ տիրողեամբ ըլլայ: Սակայն ժամանակի համաձայնող կլիմայի տակ արեւականային Անդղ եւ արեւականային Միթրաի միաձուլումը հասանկանօրէն անխուս՝ փելի էր (այս իրանեան տոտուածութեան երեւոյթի մասին, հմմտ. Emdin, *Patterns* 150): Կոմմա-դենեան Որոնդեանները Միթրաի կը դիմէին ճիշդ ալ անոր արեւականային հոգեփայլ երեւոյթին համար. JM 15—16. Christensen, *Iran. Sass.* 157: Նիմ-բուզ-դաղի արձանագրութիւններու զրոտնդեան — մտղէական երեւոյթին համար տես տեղ. 149—159: Երկու աստուածութիւններու զուգորդութիւնը ցուցնու հետ, նպատաւն պիտի ըլլայ անոնց մերձեցումին: Հմմտ. վերը, Մաս Ա. § 14 եւ ծն. 98 եւ Հայաստանի մէջ Միթրաի պաշտամունքին համար Trever, *Oč po ist. Arm.* 77—95:

ները կը համարուէին եւ այսկերպ ներմուծուեցան քրիստոնէական մատենագրութեան մէջ, աստուածութեան եւ զայն պաշտողներու զանազանութիւնը *bagar* եւ *bagadatar* միջեւ բարձուած պիտի ըլլայ եւ Նախ. Պատմութեան մէջ Բագարատ ներկայացուած է իրր շառաւիղ արքունական ցեղին, որ նախաքրիստոնէական բարբարոսներ, այսինքն հեթանոսներ, աստուածացուցած են իրր Անդդ:

12. Բնական է, անկարելի է անընդմիջական դժով, հետազոտել Բագարատունիները կամ ո եւ է ուրիշ Որոնդեան ճիւղ, ինչպէս Արծրունիները եւ Գնուները, մինչեւ Որոնդեան Թագաւորները: Հայաստանի ընկերական պատմութիւնը, Ուրարտեան միապետութեան կործանումէն եւ քրիստոնէութեան դարձին միջեւ, շատ քիչ ծանօթ է մեզի: Վերջին դէպքէն ետքն է որ աղգային պատմական դրականութիւնը՝ դարձէն քիչ վերջ մէջտեղ կ'ելլէ եւ կ'օժտէ պատմագիրը ընկերային կարգի առատ մանրամասնութիւններով: Նախնական չըջաններու համար, օտար աղբիւրներու պիտի վստահինք, որոնք միայն քաղաքական պատմութեամբ կը զբաղին⁶⁸: Սակայն քրիստոնէայ չըջանի ամենականութիւն յիշատակարաններու մէջ Գրիգորեան օղակը, Փաւստոս եւ Բագարատունիներու իշխանները պետութեան ամենարարձրագոյններուն մէջ կը տեսնուին⁶⁹: Փաւստոսի մէջ կը գտնուի ամենահին յիշատակութիւնը Բագարատունի ցեղանիշ անունան, որ Բագարատի մը կը վերագրուի⁷⁰, ինչ որ կը նշանակէ թէ ան չէր հիմնադիրը եւ թէ վերջինիս ծագկեալ չըջանը դեռ հարկ է, աւելի ետ, դէպի անցեալը տանիլ: Թերեւս նշանակալից է որ քանի մը ակնարկներ, որոնք Հայաստանի դարձէ յառաջ անոր ընկերային կազմի մասին կարելի է գտնել, անոնցմէ մին՝ Ապպիանի այդ քանի մը խօսքերը Տիգրան Մեծի պետութեան մասին, կը յայտարարեն գոյութիւնը այդ չըջանին եւ բարձրագոյն անձինքներու քով, ուրիշ Բագարատի մը կամ *Βαγαδάτης* մը, Տիգրանի Ասորիքի Բեշխին, 83—69 տարիներուն Ք. ա.⁷¹: Թէ ան կը վերաբերէր ընտանիքի մը

որ հաւանօրէն միայն վերջը նշանակուած էր իրր Բագարատունի, առ հասարակ այժմ ընդունուած է մասնագէտներէ⁷²: Այս, դեռ աւելի ստոյգ կը տեսնուի Ապպիանի (եւ Պղոլարքոսի) Հայաստանի ուրիշ երկու բարձր իշխանաւորներու համար գործածած անուններու կապակցութեամբ: *Μαγκαῖος* որ Տիգրանակերտը Հռոմայեցիներու դէմ պաշտպանեց եւ *Μισθοβορξάνης*, որ կը հրամայէր բանակի մը որ պարտուեցաւ Լուկուլլոսէ (Ա. § 13): Այս երկու անուններու առաջինն, հաւանականաբար, *Μαγκαῖος* կամ *Μα[μα]-καῖος* նախնական բնագրի մէջ երեւան կը բերէ *Mamik* կամ *Mamikon* Մամիկոնեան հարստութեան սերնդաբանական անուանակոչումը⁷³: Երկրորդ անունը կը նախասիրուի Որոնդեաններու Արծրունի ճիւղէն (Ա. § 13)⁷⁴: Թէ Հայաստանի Արտաշէսեան չըջանին, երեք գլխաւոր անձնաւորութիւնները անուններ ունեցած են տարբեր քան ինչ որ Արշակունեան եւ յետագայ չըջանի աղգային դրական յիշատակարանները յառաջ կը բերեն իրր Երեք մեծագոյն հայ իշխանական տուններ, Բագարատունիք, Մամիկոնեանք եւ Արծրունիք — միայն մեծ դժուարութեամբ կարելի է զուգադիպութիւն համարիլ: Եւ իրապէս, ինչպէս արդէն յիշեցինք Նախ. Պատմութիւնը կը յիշատակէ Բագարատէս իրր Բագարատ Փառնաւադեան, Բագարատունի հիմնադրի ընտանիքէն, Բագարատ—Անդդ:

Թրգմ. Հ. Մ. Ա. ՊՐՈՖ. Կ. ԹՈՒՄԱՆՈՅ
(Շարունակելի)

Histoire 90: Βαγαδάτης ուղիղ ձեւը կը գտնուի ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ, մինչ ուրիշներ *Μαγαδάτης* աղաւաղեալ ձեւը կուտան (Markwart, *Erānšahr* 174), որուն դժբախտաբար նախասիրութիւն տրուած է Ապպիանու Բնագրին բոլոր հրատարակչներու կողմէ:

⁷² Markwart, *Erānšahr* 174—175, Adontz, *Armenija* 411—415, Manandyan, *Tigran* 51, 56, o *torgovle* 68, 71. *Prol. ob stroja* 24: Հարկ է յիշել սակայն որ «Երանաբանութեան» աշխարհի մէջ, այս անուն կարելի է հանդիպիլ Բագարատունի բնուանիքէն դուրս. հմտ. Justi, *Namenbuch* 57 (որ վերը, ծն. 62 տրուած ստուգաբանութիւնը, չի զբաղանդի):

⁷³ Appian. *Mithr.* 12. 84. 86:

⁷⁴ Adontz, *Armenija* 411—415, Manandyan, *Probl. ob. stroja* 24, II է. § 12, 18:

⁶⁸ Հմտ. ծն. 69 եւ § 12:

⁶⁹ II § 21:

⁷⁰ Փաւստոս Գ. 7 (28):

⁷¹ Appian, *Syr.* 8. 48, 49. հմտ. Grousset,

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՐՈՆԴԵԱՆՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն)

13. Արդ, Բաղատադէս՝ Տիգրան Մեծի ժամանակակից էր եւ կ'երեւի, ինչպէս Միթրոքուզանէս, Ծոփքի տան հետ կապուած չէր. ուստի հարկ է ենթադրուի որ ան Որոնդեան ճիւղի մը կը վերաբերէր եւ այս Հարստութեան՝ Հայաստանը կորսնցնելէն յառաջ բաժնուած էր արքայական բունէն (I § 4), հետեւաբար իր տունը Հայաստանի մէջ մնացած էր: Այս խորհրդածութիւններն, ինչպէս նաեւ վերեւի տեղանունական տեղեկութիւնները, կը ցուցնեն — ինծի համար վերջնականապէս — որ Արոնց իրաւունք ունէր, երբ կ'ընդունէր թէ Բաղբեւանդը Բաղրատունիներու⁷⁵ սկզբնական ժառանգական ստացուածքն եղած է: Սակայն, պատմականօրէն ճշդելի ժամանակներուն, այլ եւս Բաղրատունիներու ձեռքը չէր, այլ նահապետական Գրիգորեաններու կը վերաբերէր ան, որոնցմէ անցաւ Մամիկոնեաններու, վերջիններէն (ինչպէս տեսանք վերը § 4) Գրգ դարուն Բաղրատունիներն եւ կորզեցին:

Իսլամական վերին տիրապետութիւնը հաստատուելէ յառաջ, Սպերի գաւառը, իր Սմրատաւան կամ Բայրերդ (այժմ Բայրուրդ) գլխաւոր ամրոցով Վերին Հայաստանի⁷⁶ մէջ, Կողովրտի գաւառը իր Տա-

րաւն (այժմ Տողուրայազիտ) գլխաւոր բեր-

Վոսպրէնէս բառը որ Ստրապոնի քով 11, 149. կը գտնուի, անդ 281 ծն. 1, 322 ծն. 2. Հմմտ. նաեւ Weissbach, Տոսպրէնէս RE 4 A/2 1831—1832: Այս բոլորը կը թուի թէ Ստրապոնը սխալ հասկնալէ յառաջ կուգայ: Երկու տեղ Ստրապոն յառաջ բերելով իր հեղինակութեան աղբիւրը Կիւրսիլոսի եւ Մետիոսի դործը, կը խօսի Նախա-Հայերու հայկական բարձրագաւառի վրայ հաստատուելուն մասին, ինչպէս ինք զանոնք կը կոչէ վիպային Արմենոս նախաօր հետեւորդները: Գրեթէ նոյնակերպ բառերով կ'ըսէ թէ նորեկները հաստատուեցան Եկեղեաց եւ Սպերի [եւ] մինչեւ Calochene եւ Արիսթենէ [երկուքն ալ հարաւի կողմը]. λέγεται... τοὺς σὺν αὐτῷ [Ἀρμένω] τε οἰκίσαι τὴν τε Ἀκισιανὴν καὶ τὴν Συσπιρίτιν εὖς Καλαχανῆς καὶ Αδισβηνῆς... [եւ]... τῶν δὲ μετὰ τοῦ Ἀρμένου τοὺς μὲν τὴν Ἀκισιανὴν οἰκῆσαι τὴν ὑπὸ τοῖς Σωφρηνοῖς πρότερον οὖσαν, τοὺς δὲ ἐν τῇ Συσπιρίτιδι ἔως τῆς Καλαγηνῆς καὶ τῆς Ἀδισβηνῆς ἕξω τῶν Ἀρμενιστῶν δρῶν.

Երկու քաղաքներն ալ հարկ է միասին կարգաւ, իրար լրացնելով, ասով տպաւորութիւնը թէ Syspiritis հարկ է Calacheneի եւ Արիսթենէի մերձակայքը գտնուի պիտի փարատի: Յայտնի է որ Սպերի կ'անկարկուի, եւ ինչ որ հոս ճիշդ է Syspiritisի համար, նոյնը հարկ է ճիշդ ըլլայ Եկեղեացի համար, եւ Արոնց ինքն ալ կ'ընդունի եւ հարկ է ընդունի (Hist. d'Arm. 332) որ վերջինը վերին Հայաստանի մէջ է — որ է ճիշդ Սպերի մօտ: Ս. Գրիգորի յունարէն վարքին մէջ 172, Սպեր կը կոչուի Σουσπέρης, կանխապէս հայկական տիրապետութեան տակ, միջնադարեան շրջանին վրական բաժին եղաւ: Այսօրուան Ispir: Մինչ վերի եւ 11, 14, 9 տեղիքներով Ստրապոն Սպերը Հայաստանի մէջ կը զետեղէ, անդին ինչ ինչ ուսու-վրական գիտնականներու ազդասիրութիւնը կ'ուզէ պնդել թէ Սպեր տեւականապէս վրական եղած է: Syspiritis = Սպերի համազօր ըլլալը վերջերս բոլորովին մերժեց Ingoroqva, Giorgi Merçule 506—511: Ան կը համարէ թէ Ἀκισιανή սխալ է փոխանակ Ἀκισιανή: Վերջինին իրապէս կը հանդիպինք Ստրապոնի քով 11, 14, 5, ուր կ'ըսուի թէ Ջարիադրիս Թագաւոր եղած է Ծոփքի, Aciseneի, Ռոմմանախի եւ: Սակայն այս հարկ է աղաւաղուած ձեւ մը նկատել, զի ուրիշ տեղ Ստրապոն Ծոփքի կը կապէ ճիշդ Եկեղեացը. 11. 4, 8. 11, 12, 3. 11, 14, 2. 11, 14, 12: Վերջին յիշուած տեղիքի մէջ, ինչպէս տեսանք, Ստրապոն կը հաստատէ որ Եկեղեացը ժամանակ մը Ծոփքին զբաւուած էր եւ ամէն պարագային, ո՞ր է եւ ի՞նչ եղած է Aciseneի: Յետոյ, վրական աղբիւրը կը ձգտի ցուցնելու որ Սպեր-Սպերի — հին ժամանակ վրական երկիր չէր:

⁷⁵ Արոնց, յիշուած գործ 307—308:

⁷⁶ Արոնց, Armenija 52—53, 122, 124, 394, 398. Hist. d'Arm. 281 ծն. 1. Մարկուարդ, Genealogie 11. Streifzüge 452. Hübschmann, Ortsnamen 257, 287, 467. Garitte, Documents 228, 234. Honigmann, Ostgrenze 53, Տախտ. II. Gushvili, Division 65. I ծն. 240: Այս խուրբիական Սասանիդներու մնացորդներու երկիրն էր, (Սասանիդացի, Sabiri, Սպերացիք): Brānsāhrի մէջ 159, Մարկուարդ կը մերժէ նոյնացնելու Սպերի հետ Կիւրսիլոսի Փարալոսի Syspiritisը եւ Մետիոսը Լարիսաի (Ստրապոնի քով 11, 14, 12) եւ այնպէս կը մեկնէր ընդհանր, ուր կը գտնուէր եւ ինչ որ վարը կը տրուի, որ այն աւելի կը նոյնացնէր Շուրբիայի հետ, Ասորեստանի մէջ (Հմմտ. I ծն. 44): Իբր ասոր բողիմք Արոնց իր Armenijāի մէջ 398, կը պնդէր թէ երկու Սպեր տեղանուններ գոյութիւն ունին եւ յետոյ, Hist. d'Arm.ի մէջ, ամբողջապէս Մարկուարդի հետեւելով, տեղանունը միայն Շուրբիայի վրայ սահմանափակեց, Սպերի համար վերադասելով

դով Այրարատի⁷⁷ մէջ, Տմորիք գաւառը

Ջուանչէր 170 կ'ըսէ թէ Վախթանգ Գորգոսաւ (Գուրգասաւ) յառաջացաւ Հայաստանի երկիրը եւ կեցաւ Սպերի հողի վրայ: Չի մէջ somxit'it'ը փոխարինուած է Aին sam xrit' ով [(գաւառ) հաւաք] վերջինն M. P. 203. կայսրը Սպեր եկաւ Վրաստան մտնելու համար: P. 226. Բիւզանդացիները Վրաստանի սահմանները բռնեցին, Սպերին եւ Կարլըքի ծայրը: Առաջին եւ վերջին տեղիքները, ընդունելու է, թէ անորոշ են, բայց երկրորդը կասկած չի վերցնէր: Այս լոյսին տակ, ինչո՞ւ չի եղող սահմանը, կը թուի թէ, ճիշդ ալ Սպերի եւ Կարլըքի վերջաւորութեան մէջէն կ'անցնի: Սպերի եւ Սպեր գետի (Ակամսիս) եւ Սպեր ծովու (= Եւքսինեան) ակնարկութիւնը Ջուանչէրի եւ Ղեւոնդիոս Ռուիսիի մօտ, այս կամ այն կերպ, բան մը չի փաստեր: Յաջորդ ակնարկութիւնը, 12րդ դարուն նոյն քան երկրմաստ, Hist. David III: Վերջապէս վճռական իրողութիւնն այս է, ինչ ազգագրական կապ ալ ենթադրէ Սպերի եւ Նախա-Վրացիներու միջեւ, Սպերի Բագրատունի իշխանները Հայաստանի քաղաքական եւ մշակութային շրջանակի մէջ էին:

⁷⁷ Աղոնց, Armenija 306—307, Hübschmann, Ortsnamen 364—365, հմտ. 441. Մարկուարդ, Genealogie 11—12. Streifzüge 252, Honigmann, Ostgrenze 147 (Բիւզանդացիներու Κοκοβίτ): Փաւստոսի մէջ, Գ. 7. Գ. 40. Ե, 1. Դարօնք, (նաեւ Դարանք, Դարենք, Դարինք) կը թուի թէ իր արքայական բերդ, Արշակունիներու գանձերը կը պարփակէր: Ասկից Աղոնց կ'հզարակացնէր որ գաւառն ինքնին արքայական հողամաս եղած էր: Armenija 307: Ասկից կը հետեւէր որ Բագրատունիները զայն կրնային ձեռք ձգած ըլլալ միայն Արշակունիներու միապետութենէն վերջ: Սակայն բերդեր գրաւելը իշխանական հողամասերու վրայ, արքայական մենաշնորհներէն մին էր I ծն. 195 հմտ. Անգեղ Տան պարագան, II ծն. 66—70: Ասոր համար հարկ չկայ այս իբր համազօր նկատել ինքնին հողամասին արքունական ստացումին: Ծանօթ չէ, թէ Կողովիտ Բագրատունեան իշխանութեան անցաւ. Թերեւս միշտ եղած է, իբր «Բագրատ» ի գաւառին՝ Որոնդեան սեպհական ժառանգութենէ բաժին ինչպիսով (հմտ. § 11 [III]): Սակայն Երզ դարուն էր որ Դարինք հարստութեան գլխաւոր բնակավայրը (ոստան) եւ գերեզմանավայրն եղաւ: Հազիւ հարկ կայ ենթադրելու Աղոնցի հետ, զի 5րդ դարու Բագրատունեան իշխան մը Տիրոց Ա. Մեծ Արքայի չայկական բաժնի գործերուն մասնակցեցաւ (մինչ Սպեր Կայսեր բաժնին մէջ կ'իշխար) որով Սպերի վրայ տիրողէն տարբեր դժի մը պատկանող մէկն ըլլալու էր, «Պարսկահայ» դժի մը, որ ինչպէս Աղոնց կ'ընդունի Կողովիտը բռնած էր արդէն: Պարզ իրականութիւնը հաւանական կը թուի թէ այն է որ Բագրատունիները իբր տուն՝ Հայաստանի զանազան կողմերը միաժամանակ հողամասեր ունէին «այս բաժանումը հողերուն...» տկարութեան պատճառ կ'ըլլար, սակայն մեծ ապահովութիւն կու տար օտար իշխաններու փորձերուն դէմ: Երբ Բիւզանդիոնի հետ համաձայն էին, կամ իրենց արեւելեան զբաղեցնէր

Կորդիքի⁷⁸ մէջ եւ Թերեւս Գողթան կամ Գողթն Սիւնիքի⁷⁹ մէջ Բագրատունեան իշխանութիւններ էին: Աւերածութիւնը որ Սալիֆայութեան գերիշխանութեան Հայաստանի վրայ հաստատուելուն ընկերացող կռիւներու առնչութեամբ յառաջ եկաւ, նշանակալից փոփոխութիւն յառաջ բերաւ պետութեան քաղաքական-իշխանական կադմաւորումին մէջ: Բազմաթիւ հարստութիւններ ջնջուեցան կամ տկարացան, ուրիշներ շահեցան: Ստուարաթիւ ժառանգական ստացուածքներ ձեռքէ ձեռք անցան⁸⁰: Արդիւնքն այն եղաւ որ Բագրատունիներն, գործնականապէս, գրեթէ բոլոր իրենց նախնական իշխանութիւնները կորսնցուցին եւ նորերու տիրացան: Սակայն Սալիֆայաներու տիրապե-

վանային Սպերի իշխանութեան մէջ կը ընկէին: Սակայն Դարինքի մէջ եւ անոր հողամասին վրայ բերդ մը եւ իշխանական հող մը ունէին, որ իրենց ձեռնարկներուն կենդրոնը կ'ըլլար երբ Յոյներէ կը փախչէին. կամ երբ մասնաւոր շնորհքի մէջ կը դառնէին Արեւելեան Հայաստանի տէրերուն քով. Laurent, Arménie 86:

⁷⁸ Tumurru (Տմորիկ) Ասորեստանցիներու, Ταμωρῆς Յոյներու (որ Ստարունի 11, 14, 5 ինչ ինչ հրատարակչներ փորձած են բարեփոխելու Ταμωvίτης) ծանօթ էր նաեւ իբր Կորդիք, սակայն անոր գլխաւոր բերդն միշտ Տմորիքն էր, Աղոնց, Armenija 395, Hist. d'Arm. 210, Hübschmann, Ortsnamen 336—337, Մարկուարդ, Südarmanien 350, 352—354, 383—386. հմտ. Garitte, Documents 219—220: Կեղծ-Մովսէսի համաձայն Բ. 53, արդէն 2րդ դարուն, Բագրատունիները իշխանութեան մէջ հաստատուած էին, յանձին Սմբատի Բիվրատի որդւոյն (որուն մասին տես վերը § 10): Ութերորդ դարու սկզբնաւորութեան, Բագրատունիները տիրողս կը կրէին «Իշխան Վասպուրական գաւառի» (Սմբատ իշխանն կողմանն Վասպուրականի): Ղեւոնդիոս 8 (27): Քանի գործնականին ամբողջ Վասպուրականը ուրիշ զանազան հարստութենէ գրաւուած էր (հմտ. Աղոնց, Armenija 315—321), այս տիրողսը հարկ է հիմնուած ըլլայ Բագրատունեան երկու գաւառներու Կողովիտի եւ Տմորիքի վրայ. հմտ. Laurent, Arménie 86:

⁷⁹ Կեղծ-Մովսէս Բ. 53 գլ. կը յիշատակէ Բագրատունեան Կոռունի մը հաստատումը Գողթանի մէջ: Եթէ Բագրատունեան էին իրապէս Գողթանի իշխանները, առանձին ճիշդ մը կը կազմէին որ Կեղծ-Մովսէս ուրիշ տեղ կը նկարագրէ (Բ. 8) — բնական է Գողթանի աշխարհագրական դիրքին պատճառով — իբր Սիւնիքի (Siunia) տան ճիշդ մը. հմտ. II § 12, 10:

⁸⁰ Հմտ. Grousset, Histoire 296—340. Laurent, Arménie 83—128:

տուրթեան չըջանը մեր այս ուսումնասիրութեան⁸¹ չըջանակէն դուրս է:

⁸¹ Երբ Օմայեանք, որոնց կ'օգնէին 750էն վերջ, Արրասեաններէ պարտուեցան (Grousset, *Histoire* 317—321) եւ մանաւանդ 772 վերջ, երբ հայկական ապստամբութիւնը իսլամացումէն զերէն, որուն իրենք մասնակցեցան, ջախջախիչ պարտութեամբ վերջացաւ (անդ 323—334), Բագրատունիներու կալուածներուն մէջ ժամանակաւոր յեղաշրջումներ եղան եւ ինչ ինչ ստացուածքներ կորսնցուցին: Վասպուրականը Արծրունիներու անցաւ, թէ Սպերն ալ նոյնպէս կորսուեցաւ, շատ շուտ հետեւցուց Laurent, *Arménie* 109:

Կայսեր կողմէ 837ին հոն Բագրատունեան իշխանի մը հաստատուելը հարկ չկայ որ մեկնուի իբր թէ Սպերը նոյն հարստութեան կը վերադառնայ: Իրականին, 772էն վերջ, Աշոտ Գ. կայսերական սահմանի Բագրատունեան երկիրները ապաւինեցաւ, ուր արծաթէ հանքեր ունէր: Այս միայն Սպերը կրնայ ըլլալ: Արդէն Ստարոն 11, 14, 9. կը յիշատակէ Սպերի ոսկի հանքերը, եւ Օթթոմանեան Սպերի գաւառի մէջ, որ առնուազն մասամբ՝ հին իշխանութեան մէկ մասը կը ներկայացնէր, հոն ոսկի հանքեր կը գտնուէին որոնք 16րդ դարուն լքուեցան եւ արծաթի հանքեր որոնք դեռ 19րդ դարու վերջերը կը գործածուէին. Cuinet, *Turquie I*, 150 հմտ. Laurent 41: Այս հարստութեան աղբիւրը հնարաւոր ըրաւ որ Աշոտ Կամեղրականներէ Արշարունիքի եւ Շիրակի իշխանութիւնները գնէ: Յետոյ ստացաւ նաեւ Արցաքը եւ Տայքի մէկ մասը: Վերջապէս, չենք գիտեր ինչ կերպ (Laurent 104, կը հաստատէ որ այն Արաբացիներէ խլեց), Մամիկոնեաններու Տարօնին տիրացաւ: Անոր թաղը, Աշոտ Մեծ, զրաւեց Մամիկոնեաններու Բագրեւանդը: Բզնունիք իշխանութիւնն ալ Մամիկոնեաններու (Խլաթի հետ), կը թուի թէ, Բագրատունիներն արդէն 750ին ստացած էին, թէպէտ դեռ կանուխ էր արարական Ամիրայութիւն ըլլալու համար: Այս բոլորի համար տես II. § 12, 9. Մարկուարդ *Streifzüge* 452, *Genealogie* 31. Laurent 93—98, 217, Grousset 341, 373—374. V ծն. 63: Laurent 98 կը հաստատէ թէ Բագրատունիները Մամիկոնեաններէ, չ. 750ին, ստացան Մուշ, Բաղնջ եւ նոյնպէս Տարան, բայց անոնք Բագրատունիներու ձեռքը կը տեսնուին միայն 9րդ դարուն մէջ եւ չկայ բան մը Ղեւոնդիոսի մէջ 28, 33, 34, որ Laurent յառաջ կը բերէ 93, ծն. 7, 99, 94 եւ 110 ծն. 9, հաստատուիւ համար թէ Սահակ Բագրատունի Տարանի իշխանն էր, թէ ժամանակ մը նոյնպէս Վասակ Բագրատունին էր որ նոյն իսկ Սահակի շատաւելը մերժեց Տարանէն (այս իշխաններու համար, տես վարը III § 3): Ինչ որ Ղեւոնդիոս 34, շատ շատ ենթադրելու տայ այն է, որ Վասակ Արճէշի եւ Վասպուրականի քով հողերու տիրացած էր, եւ Մարկուարդի համաձայն, *Streifzüge* 414—415, հաւանականօրէն Տարանի մէջ: Հեղինակներէն ոմանք Բագրատունիներու վերադարձը ինչ Անգիլ Տան սեփականութիւնը, որ բնական է, չփոթութիւն մըն է անոնց Որոնդեան ծագումին պատճառով. հմտ. Grousset 292, Laurent 85 (ուր Բագրատունիներու, սխալմամբ, մարդ-

Արդ, եթէ ճիշդ է որ Բագրատունիներն նախապէս Բագրատունի վրայ կ'իշխէին, դժուար չէ հասկնալը թէ ինչու կորսնցուցին այդ: Ծանօթ է, Արտաշէսեանները, ինչ ինչ Որոնդեան ճիւղեր Մոփքի նախնական ժառանգական ստացուածքներէն դէպի Մարական սահմանը փոխադրեցին⁸²: Անոնց համար բնական է թէ Որոնդեան ժառանգական ստացուածքի մը գոյութիւնը, ինքնին Հայաստանի կենդրոնին վրայ, մեծապէս անտանելի էր: Թերեւս, կ'ենթադրենք, համոզեցին Բագրատունիներն որ այդ ժառանգութիւնն աւելի հեռաւորի հետ փոխանակեն, ինչպէս Սպերի, Վրական սահմանի վրայ: Եթէ Բագրատունին էր որ այս փոխանակութիւնն ընդունեցաւ, Նախ. Պատմութեան մէջ անոր մասին եղած ակնարկութիւնը, Փառնարադիտեան մականունին հայող, ինչ որ վրական աղբիւրին յատկանշականն է, հասկնալի կը դառնայ:

14. Բագրատունի որ է Բագրատունեան անունէն զատ, հարստութիւնն ուրիշ անուն մը եւս ունէր, Ասպետունի, որ կարճատեւ եղաւ եւ աւելի նախնականն էր քան այդ երկու անունները, Ասպետ⁸³ ազնուական տիտղոսէն ծագում առնելով: Այս տիտղոսը, Աղոնցի համաձայն ծագած էր, հին պարսկերէն *viθapaitišt*⁸⁴, Մարկուարտի եւ Հիւրըմանի համաձայն, ինչ որ աւելի համոզիչ է, հին պարսկերէն *aspapaitišt* կամ այրուծիի սպարեպետէ⁸⁵: Թէ այս բառը պաշտօն մը կը նշանակէր, որ է սպարապետ այրուծիի⁸⁶, ոմանք կ'ընդունին, եւ կը տարակուսիմ այժմ: Աղոնց շատ պայծառօրէն ցուցուցած

պետ տիտղոսը կը տրուի, տես II § 7—8): Հմտ. վարը III ծն. 26—28:

⁸² Վերջ ծն. 31—32:

⁸³ Ս. Գրիգորի յունարէն վարքը 98. *τὸν Ὀσπιτιανὸν ἐπαρχῆς*. Պրոկոպիոս *Bell. pers.* 2, 3, 12—18. *τὸν Ἀσπετιανὸν... γένος* — սխալ հասկըցուած նախադասութիւն մը իբր *Aspetiani* կոչուող յեղ մը, LCLի մէջ հտ. I [1914], 273, սակայն քիչ վարը 280/281), նոյն *γένος* բառը ուղիղ ձեւով տրուած է իբր *«ընտանիք»* (Արշակունիներու): Տես Մարկուարդ, *Streifzüge* 437. Աղոնց *Armenija* 402, 417: *Ասպիտանի ձեւը կամ *թերեւս* *Ասպիտանի չի գտնուիր ոչ մէկ հայ աղբիւրի մօտ, թէեւ հարկ է գոյութիւն ունեցած ըլլայ:

⁸⁴ Աղոնց, յիշուած գործը 401—402:

⁸⁵ Մարկուարդ, *Genealogie* 68, Hübschmann, *Grammatik* 109:

⁸⁶ Հմտ. Grousset, *Histoire* 291:

է⁸⁷, որ հայկական թագաւորութեան մէջ, այսպիսի պաշտօն մը գոյութիւն չունէր Վերին Սպարապետի քով, զի հայկական բանակը, որ բոլոր պատահարներու եւ նպատակներու համար ամբողջութեամբ հեծելազօրքէ կը բաղկանար, վերջինին իշխանութեան տակ էր, այս ինքի համար ստոյգ է: Ասոր համար, հարկ է ընդունիլ, ինչ ալ ըլլայ եզրաբառին ստուգարանական իմաստը, որ միայն Բագրատունիներուն ընտանեկան տիտղոսն եղած ըլլալու է, ոչ թէ պաշտօն մը⁸⁸: Արշակունեաց պատմադիրներու քով, հազիւ թէ ակնարկութիւն մը կայ Բագրատունիներու, իբր հրամանատար արքայական բանակներուն⁸⁹:

Ինչ որ ամբողջ հարցը կերպով մը կը բարդէ, այն իրականութիւնն է, որ Իրանեան կայսրութեան Եօթը Մեծ Տուններէն մին, *Aspāhbadh*⁹⁰ կը կոչուէր, եւ այս ցեղանիշ անունը կը թուի թէ ծագած չէ եզրաբառէ մը որ ձերբու Տէրը կը նշանակէ, այլ, զուգահեռաբար իրանեան Վերին Սպարա-

⁸⁷ *Armenija* 447:

⁸⁸ Հայ ծննդաբանական տիտղոսներու մասին տես Ազոնց 400. Բագրատունիներու ասպետը, Մամիկոնեաններու մամակը, Խորխոռունիներու մալխազը: Նախ. Պատմ. Հայոց կարծես կը հետեւցնէ որ Հայաստանի թագաւորը Բագրատ՝ փառնաւազեանը ասպետ կարգէր (§ 7), սակայն այդ՝ Բագրատունեան անուանացանկին մէջ անոնց թագապապ պաշտօնին եւ այս տիտղոսի յաճախակի ձուլումին արդիւնքը պիտի ըլլայ. Հմմտ. վերը ծն. 68:

⁸⁹ Միւս կողմէ Սասանեան Պարսկաստանի մէջ, վերին հրամանատարի կամ վերին սպարապետի պաշտօնը = *Ērān-spāhbaδ* (Christensen, *Iran. Sass.* 130—132. *Ehtéshām Iran. Achém.* 63—64. Հին պարսկերէն *spādapaitis*է. նաեւ Hübschmann, *Grammatik* 240) կ'երեւայ թէ այրուծիի հրամանատարի հետ միաժամանակ գոյութեան ունեցած է (Christensen 107—108 եւ ծն. 1. C. Huart and L. Delaporte, *L'Iran antique* [Paris 1952] 365) կամ **aspvārbaδ/aspvārbaδ* (Christensen 108 ծն. 1. աւելի հաւանական պիտի ըլլայ այս ձեւը եթէ յառաջ բերուի Հին պարսկերէն **aspapaitis*է կամ **asabārapaitis*է. *Ehtéshām* 65). Հմմտ. Ազոնց, *Armenija* 447. Huart 365. Christensen 107—108: Գլխաւոր աղբիւրը երկրորդ պաշտօնի գոյութեան թէոփիլոսոսն է 3, 8. Թէպէտ Christensen, 130—132. բոլորովին կ'անտեսէ զայն յիշատակելու երբ իրանեան բանակի կազմակերպութեան մասին կը խօսի:

⁹⁰ Christensen, *Iran Sass.* 103—105. *Ehtéshām, Iran. Achém.* 21 ծն. 4. *Justi, Namenbuch* 306, 429:

պետ բառին, կամ *spāhbaδ*ի, Հին պարսկերէն *spādapaitis*է⁹¹: Ենթադրելու չէ՞ արդեօք որ նոյնակերպ հայկական ցեղանշական *aspet* տիտղոսը, Վերին Սպարապետի պաշտօնի անունն հետ, ծագած ըլլայ սպարապետ կամ ասպետապետ նոյն Հին պարսկերէն *spādapaitis*էն⁹²: Սակայն, զեռ չափով մը կայ շփոթեցուցիչ իրականութիւնը, ոչ միայն զուգընթաց պաշտօններու Հայաստանի եւ Իրանի մէջ, որ այս պարագաներու տակ ենթադրելու է, այլ նաեւ զուգընթացութիւնը երկու մեծ տուններու, մին Իրանեան միւսը Հայկական, ստուգարանօրէն համազօր անուններով *Aspāhbaδ*ի եւ *Aspet*ի: Անտարակոյս նման ուրիշ զուգընթացութիւններ ալ կային երկու ընկերութիւններու միջեւ: Հայ կամսերականները եւ Գրիգորեանները կը պնդէին թէ Իրանեան կարին եւ Սուրէն տուններու ճիւղերն էին⁹³: Հայկական պատմութեան հելլենական փուլէն վերջ, Որոնդեաններէ մինչեւ առաջին զար Արշակունիներու զալուստը, հայկական ընկերութիւնը Իրանաբանութեան նոր փուլի մէջ կը մտնէր, Պարթեւական Պետութեան Արշակունեան Հարստութեան ազդեցութեան տակ, որուն մէկ ճիւղն էր հայ թագաւորական տունը: Այս նոր փուլի շրջանին հարկ է սկսած ըլլայ, հայ ազնուականութիւնը, ինքզինքն Իրանեանի համաձայն ձեւելու, ճիշդ այնպէս ինչպէս Հայաստանի Արշակունեան Միապետութիւնը կը ձգտէր սահմանադրութեամբ պարթեւական պետութեան հայելին ըլլալու: Շատ հաւանական է որ կամ պարզ նմանութեամբ կամ ամուսնական կապի մը պատճառով, Բագրատունիներն, իր հայկական ձեւովն ընդունեցան Իրանեան *Aspāhbadh*ի անուանակոչումը:

15. Բագրատունիներու ժառանգական

⁹¹ Christensen, անդ 104 ծն. 1: Կեղծ-Մովսէս Բ. 68. անունը իրանեան ընտանիքէն կը ծագեցնէ (*Aspāhapeti Pahlaw*) անոնց զինուորական ուժերու վերին հրամանատարի զիրքէն: Ինչ որ ամենէն աւելի հետաքրքրականն է, Theophanes, *Chron* 352 կ'ակնարկէ *Aspāhbaδ*ի 5րդ զարու վերջը իբր *Ασπετιος*:

⁹² Սպարապետի համար տես Hübschmann, *Grammatik* 240. Ազոնց, *Armenija* 445. Հմմտ. II § 12. 18:

⁹³ Հմմտ. Կեղծ-Մովսէս Բ. 27, 28, 72, 73, 74, 82, 90, 91. II § 12. 16. § 13, 11:

մեծ պաշտոնն էր Հայաստանի թագավապի կամ թագադրի պաշտոնը: Նախ. Պատմութեան վերը յիշուած տեղիքը (§ 7), որ թագադրութեան եւ ուրիշ գերագոյնութեան տուչութիւններուն կը հայի, Բագարատ Փառնաւազեանի ձեռքով, եւ Գրիգորեան չըջանի⁹⁴ վկայութիւններն ամենահին ակնարկութիւններն են այս Բագարատեան ականդական պաշտոնին: Նման պաշտոն մը գոյութիւն ունէր Իրանի մէջ, որ տրուած էր Սուրէնի տան⁹⁵ եւ կրնայ օրինակ ծառայած ըլլայ Հայկական պաշտոնին, թէպէտ Ադոնց կը կարծէ թէ նման պաշտոն մը կարարդէն Ուրարտուի մէջ⁹⁶: Բագարատները կը թուի թէ աւատական պաշտոնն ալ ունէին իբր Պահապան Կաւկասեան եւ Ծաննիկ լեռներու⁹⁷ որ միայն Ս. Գրիգորի յունարէն կեանքի մէջ յիշատակուած է: Այս կ'ենթադրէ պոնտական Ալպաններու (Պարեպոլէս լեռ) հսկողութիւնը եւ Սպերի հիւսիս-արեւմտեան սահմանի եւ Հիւսիսի⁹⁸ տեսակ մը փոխ-բղէշութիւնը: Կաւկասեան լեռան ակնարկութիւնը հարկ է զուտ ճարտասանական նկատել:

16. Հայոց Պատմութեան Քրիստոնէական փուլով, որ պարթեւական փուլի երկրորդ «Իրարանութեան» կը յաջորդէ, Հայաստանի իշխանական ընկերութեան ծննդաբանութեան մէջ նոր երեւոյթներ մտան: Արդէն յիշեցինք (§ 11 [II] · I § 15) որ նոր իրադարձութեան մէջ, Որոնդեան ինչ ինչ ճիւղեր, իրենց Անդդ-Տորք աստուծոյ սերելուն հետեւողական ականդութիւնը լեցին. եւ մինչ Բագարատները նախնաբար տարտամ եւ նուազ առարկելի Հայկեան ծագումը պահեցին, Արգնի, Արծրունի եւ Գնունի տուները, բոլորովին նոր մը հնարեցին, ծագումը Ասորական արքայական նախնիքներէ: Տարօրինակ նախնիներու նորոյթը Հայոց քով զօրացաւ, հիմնական կրօնական փոփոխութեան պատճառով⁹⁹: Այս պայմաններու տակ էր որ Բագարատները

բոլորովին նոր ծննդաբանական ականդութիւն մը յառաջ բերին, Երրայական ծագումը: Կը թուի թէ Կեղծ-Մովսէս եղած ըլլայ ձեւողը այս նոր տեսութեան: Արդ, Արգն-Արծրունի-Գնունի նոր պնդումը մէջտեղ ելաւ աշխարհագրական հոմանիշներու կապակցութեամբ (քաղաք Անդեղ = քաղաք Սենեքերիմի) Ս. Գրիգորեան ականդութեամբ (Սենեքերիմի որդիներուն դէպի Հայաստան փանդուտը): Գրեթէ նման ձեւով մը, բագարատիւ, մօտաւորապէս նմանահիշելն բաներու միութիւնը եւ երկու պատմական ականդութիւնները, հրէական եւ հայկական, կը թուի թէ յառաջ բերին Բագարատներէն բերայական պնդումը: Մարկուարդ կը կարծէ թէ Կեղծ-Մովսէս զարմացած պիտի ըլլայ Յովսեփոսի քով գտնուող նմանահիշելներու շարքին վրայ: Հոն կը յիշուի Անանոս որդի Բամադոսի (Bell. jud. 5. 13. 1) եւ անոր ընկերին (եւ մէկը որուն կ'ակնարկուի իրեն հետ միասին) Արքելաոս, որդի Մակադատէսի (անդ 6. 4. 2) — Տիտոսի ժամանակակիցները — նոյնպէս Անանելոս Քահանայապետի պատմութիւնը, Հերովդէս Մեծի արարածին (Ant. 15. 3, 7): Կեղծ-Մովսէս այս անունները Սիւրիայի Բղէշիին (§ 12) Բագադատէսի յիշատակութիւններու հետ զուգորդած է, եւ այսպէս երեւան բերած է համադրուած եւ երեւակայեալ անձնաւորութիւն մը, Բագարատների «Յնանոս Ասպետ» որ Պաղեստին ճամբորդութեան կը զրկէ Հերովդէս Մեծի ժամանակ, եւ հրէական խնդիրներու մասնակից կ'ընէ, որոնց մասին ինքն ստոյգ ծանօթութիւն ունէր Յովսեփոսի գործերէն: Ասոնք կը թուին թէ եղած են նախաքայլերը, որոնք Բագարատներէն հրէական ծագումի գաղափարին առաջնորդեցին: Անգամ մը որ ձեւ առաւ, ուժգնօրէն շեշտուած է Կեղծ-Մովսէսի պատմութեան ամբողջ ընթացքին (Ա, 22 զլ. Բ, 3, 8, 9, 33, 63): Այս աղբրսով Կեղծ-Մովսէս կրնար իր ստուգաբանելու տենչը զոհացնել, երբ կը սկսի (Բ, 63, Ա, 22) իսկական իրանաբանեան Բագարատների մականունները Բագարատի, Սմբատի, Աշոտի, Վարադի, Երրայական Բագադիա (Բագադ), Շամբատ կամ Շամբէյ, Ասուդ, Ազարիա կամ Վաղարիա եւ լուռ եզրակացութեամբ Ասպետ տիտղոսը Սափադիայէ

⁹⁴ II § 5 ցանկերը A եւ B:

⁹⁵ Christensen, Iran. Sass. 18. Ehtésham, Iran Achém. 21 թ. 4 (= 23):

⁹⁶ Ադոնց, Hist. d'Arm. 215:

⁹⁷ II § 5 ցանկ A:

⁹⁸ II. 12, 9:

⁹⁹ Հմմտ. I թ. 245:

(Սափաւդիաս¹⁰⁰) յառաջ բերել: Ամէն պարագային, եթէ նոյն իսկ Մարկուարդի բացատրութիւնն ալ համոզիչ չթուի, 10րդ դարուն Յովհաննէս կաթողիկոսէ յառաջ, ոչ մէկ ուրիշ հայկական աղբիւր Բագրատունիներու հրէական ծագումի մասին ծանօթութիւն ունի: Եթէ, ոչ ինքնին Կեղծ-Մովսէսէ, այս տեսութիւնը հարկ է դարգացած ըլլայ Կեղծ-Մովսէսի ժամանակ եւ նուազագոյնը անոր վերագրելու է գրական ձեւի առաջին վերածումը: Յետագային, այս տեսութիւնը կարեւոր փոփոխութիւն մը կրեց: Այնպիսի փառապանծ աւանդութեան մը փոխուեցաւ որ միւս հարստութիւններու ծննդաբանական ցնդավէպերուն փայլը նսեմացուց, ինչպիսի են Մամիկոնեաններու չինական կայսերական եւ Արծրունիներու արքայական աւանդութիւնը: Բագրատունեան ամենավերջին պնդումը, Իսրայէլի Դաւիթ թագաւորէն եւ մարգարէէն սերիլն է, մեր Տիրոջ նախահօրմէն, ուղիղ գծով սերումը Ադամէն եւ թագաւորներու նախատիպէն: Այս կը նշանակէր որ Բագրատունիներն ոչ միայն ամենահին, այլ աշխարհի ամենէն հարազատ հարստութիւնն էին եւ դեռ աւելին, ազգական մեր Տիրոջ եւ անոր Մօրը: Այս մեկնարանութիւնն յառաջ եկաւ եւ զարգացաւ սակայն, ոչ Հայաստանի Բագրատունիներուն քով, այլ անոնց վրական ազգականներուն քով: Հարստութեան վրական գիծը (Արեւելեան Վրաստան) Ատրնեքսէէ կը ծագէր, կամ վրական Adarnase, Վասակի որդին եւ Աշոտ Գ.ի Կոյրին († 1761) Հայաստանի իշխան պատրիկին թոռը: Խալիֆայութեան դէմ հայկական ապստամբութեան նուաճումէն վերջ 772ին, Ատրնեքսէ Վրաստան դնաց եւ հիմնեց այս շառաւիղը¹⁰¹: Վրական աղբիւրներն, ամէն պարագային, առաջիններն են որ Բագրատունիներու Դաւիթեան ծագումը կը յիշատակեն: Ամենահին աղբիւրն է Ջուանչէրի Վախտանգ Կորկոսաւ թագաւորի պատմութիւնը շուրջ 790ին, շ. 800ին գրուած, ուր կը պատմուի վերոյիշեալ Ատրնեքսէի Վրաստան հասնիլը 772էն վերջ, «որ Դաւիթ

Մարգարէի տունէն էր»¹⁰²: Երկրորդ աղբիւրը Ատրնեքսէի քարէ ցած քանդակ պատկերն է, Վրաստանի Աշոտ Ա. Մեծի Կիւրապաղատի († 830)¹⁰³ Օպիդա եկեղեցիին, Շաւշէթի մէջ, որ կը ներկայացնէ Աշոտ Ա.ը ինչպէս եկեղեցիին յատակագիծը մեր Տիրոջ կը նուիրէ, որ նստած գահէ վրայ կ'օրհնէ Աշոտը, ընկերակցութեամբ Դաւիթ Մարգարէին որ ներկայացուած է բարեխօսի կեցուածքի մէջ եւ կը բնորոշուի եկեղեցական տառերով CDVT⁴ (Cinascarmet-quei DaViT⁴ = «Դաւիթ Մարգարէն»¹⁰⁴): Հոս նուիրողին ծագումը մեր Տիրոջ նախահօրմէն եւ վերջնոյն բարեխօսութիւնն անշփոթելի են: Ս. Գրիգոր Գանձակեցիին կեանքը գրուած Գէորգ¹⁰⁵ Մերշուլէէ 950/951ին, յաջորդապէս կ'աւանդէ Գլ. 11, Դաւիթեան ծագումի աւանդութեան, Աշոտ Մեծ Կիւրապաղատի ժամանակէն մնացած: Ամենավերջինը, Վրաստանի ժամանակագրութիւնը, 11 դարուն խմբագրուած, կը յիշէ այս աւանդութիւնն որ Աշոտի հօր Ատրնեքսէի ժամանակ գոյութիւն ունէր¹⁰⁶: Վերջին աղբիւրն է Ջուանչէրի կը տեսնուի թէ այս պնդումը Ատրնեքսէի օրրուն, դեռ ընդհանուր տարածուած չէր¹⁰⁷:

¹⁰² Ջուանչէր 243. հմմտ. IV § 34 եւ ծն. 26:

¹⁰³ Անոր մահուան թուականը իմ ժամանակագրութեանս մէջ քննուած է 83—85:

¹⁰⁴ Amiranašvili, Ist. gruz. isk. I 212—213 եւ տախտ. 111:

Աշոտ կը զանազանուի արձանագրութեամբ մը: Նոյն եկեղեցիի ուրիշ արձանագրութեան մէջ անոր «Երկրորդ շինողը» կը կոչուի. Mart, Dnevnik pozjezdki v šavšetiju i Klardžetiju (St. Petersburg 1911) 163: Այսպէս կոչուած պիտի ըլլայ, որովհետեւ Ջուանչէրի համաձայն 178, Օպիդա վանքին առաջին շինողն էր Արտաւազգ, Կարջթի դուքսը, temp. Վախթանգ Ա. (5րդ դարու վերջը). Chron. Iber.ի մէջ 260, սակայն Աշոտի կրտսերագոյն որդին Գուրամը Օպիդաի իր Երկրորդ շինողը կը կոչուի, անշուշտ երկրորդը Բագրատունիներու մէջ իր հօրմէն ետք:

¹⁰⁵ Հմմտ. Նեքաժ. ծն. 54—55:

¹⁰⁶ Chron. Iber. 251. հմմտ. IV § 34, եւ ծն. 27:

¹⁰⁷ Այսպէս Վրաստանի Խոսրովեան իշխանունին, որուն որդին ամուսնացաւ Ատրնեքսէի դուստրին հետ, կը տեսնուի Chron. Iber. 251, որ Բագրատունիներու Դաւիթեան ծագումին անձնօթ է եւ Ջուանչէր 243, մինչ մէկ կողմէ կ'ըսէ թէ Ատրնեքսէ Դաւիթեան տունէ էր, միւս կողմէ Ատրնեքսէի հայրը կը ներկայացնէ Բագրատունիներու ազգակից (Իրապէս ամուսնութեամբ կոչուած = mzašebul [sic] Բագրատունիներու հմմտ. վարը III ծն. 21. IV § 34:

¹⁰⁰ Մարկուարդ, Eränšahr 174 ծն. 6 (= 175). Streifzüge 428—430:

¹⁰¹ Վարը III, IV § 34—35. Bagr. of Iber. I.

Այս կը թելադրէ որ ճիշդ այդ ժամանակ երեւան ելած էր:

Այս տեսութեան ակնարկող առաջին հայ հեղինակը — աւելի անցողակի — Յովհանն կաթողիկոսն էր († 931), Կեղծ-Մովսէսէ վերջ՝ առաջինը երբայական տեսութիւնը յիշատակողը¹⁰⁸: Բիւզանդացիներու մէջ, Կոստանդին Պորփիր. († 959) առաջինն էր նոյնը պատմողը: Վերջնայն պատմութեամբ որոշապէս վրական աղբնցութիւն կը մատնէ եւ այս՝ տեսութիւնը ծննդաբանական ձեւով ներկայացնելու փորձը, կը ցուցնէ¹⁰⁹: Այս ծննդաբանական ձեւաորումն իր կատարեալ եւ զարգացած ձեւն առաւ Սմբատի վրական գործին մէջ, Բագրատունիներու Պատմութիւնը, գրուած շուրջ 1030ին¹¹⁰:

¹⁰⁸ Յովհանն կաթողիկոս, 25: «գրագրատ... գործէ համբաւեն լինել յազգէ Դաւթի»: Խնդրոյ նիւթ Բագրատը նոյնն է որուն կ'ակնարկուի Նախ. Պատմ. Հայոցի մէջ իբր «Բագրատ Փառնաւորեան» (§ 7): Ընդհանրապէս հայ Բագրատունիները քիչ. հետաքրքրութիւն ցուցուցին երբայական տեսութեան եւ անոր Դաւթեան զարգացումին, համեմատութեամբ իրենց վրացի ազգակիցներուն, որոնց համար այս պատմութեամբ քաղաքական-իշխանութեան վէպին հիմքն եղաւ: Կարելի է ըսել որ Կեղծ-Մովսէս այս զաղափարը իր հայ տէրերուն համար մէջտեղ բերաւ, սակայն անոնց վրացի ցեղակիցներն էին որ գործածեցին զայն: Այս զաղափարին աղբնը հայ Բագրատունիներու հետ, լայնօրէն կը գտնուի նորագոյն պատմագրութեան մէջ միայն, ինչպէս որ ձեւուած է Կեղծ-Մովսէսէ: Բաւական է յիշել Յովհ. կաթողիկոսի առթական ակնարկը հասկնալու համար այս. հմտ. վարը ծն. 110:

¹⁰⁹ De adm. mp. 45. հմտ. IV § 34 ծն. 35: Վրական շուրջ յայտնի է Կոստանդինի Վրական Բագրատունիներու հայ անցեալը յիշատակելու բացարձակ խուսափումն: Այս ձգտումը իր կատարեալ արտայայտութիւնը գտաւ Սմբատի Պատմութեան մէջ:

¹¹⁰ IV Յաւելուած A: Անհասկնալի է որ այսօր փորձ մը պիտի ըլլար վերականգնանքնելու Բագրատունիներու ծագումին երբայական եւ Դաւթեան տեսութիւնը. Jenkin, Հրտ. մէջ Կոստ. Պորփիր. De adm. Imp. II, Runciman (172) կը թելադրէ. Հարկ չկայ կասկածելու (Բագրատունիներու) հրէական ծագումին վրայ, մեծ թուով Հրեաներ ասորական գերութենէն Հայաստան հաստատուեցան, ուր ինչպէս Բաբելոնի մէջ կային ժառանգական առաջնորդներ, որոնք կը պնդէին թէ Դաւթիէն սերած են իբր Սփիւսի իշխաններ, մինչեւ Միջին Դարու խորքը: Տրուած ակնարկութիւնը կ'երթայ Պ. Braun-ի եւ D. Chwolson, 'Evrei, ES 11 (1893) 440—441. ուր, իրականին, ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ Հայաստանի, այս ամբողջ բաժինը Հրեաներով կը զրադի եւ անոնց աքսորեանքներու գլխաւորներով (reš

17. Բագրատունիներու ծննդաբանական, հայկական եւ վրական եւ երրորդ երբայական մեկնութիւններու փոխադրութիւնը, Կեղծ-Մովսէսի ժամանակի հարցին համար նշանակալից է: Հայոց Հին Պատմութեան կարեւոր գործին՝ գրութեան ճշգրիտ ժամանակի հարցը, կէս դարէ աւելի դիտականներու ուղղութիւնը լարեց: Կեղծ-Մովսէս իր ընթերցողներուն լայն տեղեկութիւններ կու տայ, որոնք հնարաւոր կը դարձնեն իր ծաղկումը հինգերորդ դարու երկրորդ կէսին¹¹¹ ենթադրելու, ինչ որ ժամանակ մը ընդունուած էր, ոչ այժմ, զի՝ մասնաւորներու ջախջախիչ մեծամասնութիւնը տեղեկութիւններու երեւութական արժէքը տեսաւ: Այսպէս տեսակ մը դիտումաւոր խորհրդաւոր ըլլալով, հեղինակն արժանի է իր Կեղծ-Մովսէս կոչումին: Ճշգրիտ ժամանակի մասին, գիտական կարծիքները կը տարբերին: Լայնօրէն խօսելով, այս խնդրին շուրջ, տեսութիւններու երեք խմբաւորումներ կան: Ոմանք այս Պատմութիւնն եօթներորդ¹¹² դարու կը վերադրեն, ուրիշներ

galuta) Բաբելոնի մէջ: Ակնարկելով նոյն գործին, H. Rosenthal, Armenia, JE 2 (1902) 117. «Հայաստանի սահմանակից», բառերը կը ներմուծէ երբ պարթեական եւ պարսկական երկիրներու մասին կը խօսի: Հայաստանի մէջ հրեայ զաղափարներու ներկայութիւնը ծանօթ է, եւ ճիշդ նոյնքան ալ ծանօթ է որ աքսորեանքներու գլխաւորներ հոն չեն բնակած: Ամէն պարագային, ու եւ փորձ իր նշանակութիւնը կը կորցնէ, եթէ յիշենք որ Դաւթեան պնդումը Հայաստանի մէջ չսկսաւ, այլ Վրաստանի մէջ, ու թէ հայկական տեսութիւնը հրէական ծագումին ունէ, ու եւ աղբիւրի մէջ չէ կարելի գտնել Կեղծ-Մովսէսի Տրդ դարու գործէն յառաջ: Վերջինին՝ Ամատունի տան հրէական (ոչ Դաւթեան) ծագում վերադրելը ինչ որ Runciman իբր զօրացնող փաստ մը կ'ընդունի, աւելի տատամսումով մը եղած է, ուրիշ եւ բոլորովին տարբեր պնդումի հետ, որ հայական է թէ աւելի նախնական է: Կեղծ-Մովսէսի մէջ այս պնդումին հնարաւոր ծագումին համար, տես II § 12, 3. Ձեւով մը աւելի համոզիչ, նոյնպէս փաստել անկարելի է, Մաքլէրի կարծիքը թէ երբայական տեսութիւնն երեւան եկած է ինչ ինչ նախաքրիստոնէայ Բագրատունիներու հրէութեան դարձովը (ինչպէս Ադիարենէի Տան պարագային մէջ): Ընդհ. Պատմութիւն Ստեփան Աստղիկ Տարոնցիի (Paris 1917) 7 ծն. 9 (= 8): Երկու պարագային ալ, պնդումին պատմութիւնը ամենալաւ ապացոյցն է անոր վաւերականութեան դէմ:

¹¹¹ Կեղծ-Մովսէս Գ. 61, 62, 68. հմտ. Արեւեան, Ist. drevnearth. lit. I. 198—199, 707:

¹¹² Տես, օր. համար A. von Gutschmid Մովսէս

միայն այսպէս կոչուեցաւ¹²¹։ Սերէոս եօթնե-
րորդ դարուն սկիզբը այս բացատրութիւնը
իբր տեղանուն չի ճանչնար այլ Վասպուրա-
կանը կը գործածէ ածականաբար իբր
«բարձր» համադր «իրանեան»ի եւ այսպէս,
իրականին, նշանակելու խնդրոյ նիւթ եղող
երկիրը որ 591ին Իրանեան շրջանին մէջ
մնաց¹²²։ Միայն *Narratio de rebus Arme-*
*niae*ի մէջ շ. 700ին խմբագրուած, որ մեզի
յունարէն թարգմանութեամբ հասած է, ուր
Վասպուրական առաջին անգամ կուգայ ինչ-
պէս Կեղծ-Մովսէս կը գործածէ¹²³։ —
(6) Սիսական բառը կը գործածէ Սիւնիք
նահանգի համար Ա. 12 գլ.։ Արդ այս բացա-
տրութիւնը ամենականութիւն երեւան կուգայ
Զաքարիա ճարտասանի (554)¹²⁴ ասորական
Պատմութեան թարգմանութեան մէջ. սա-
կայն անոր ամենառաջին հայերէն գործածու-
թիւնը կը տեսնուի Անանիա Շիրակացիի
աշխարհագրութեան մէջ։ Ինչ որ կարեւոր է
սակայն, այն է, որ այս աղբիւրի մէջ Սիսա-
կան դեռ իբր Սիւնիքի հոմանիշ չի գործա-
ծուիր, այլ գաւառի մը անունը Արցախի
գրացի¹²⁵ նահանգի մէջ։ Միայն տասներորդ
դարուն Յովհաննէս կաթողիկոս այս բացա-
տրութիւնը կը գործածէ նոյն իմաստով,
ինչպէս Կեղծ-Մովսէս¹²⁶ կը յիշատակէ։ —
(7) Կեղծ-Մովսէսի համար իր Մամիկո-
նեաններու տհաճութիւնը զուգընթաց է
Բագրատունիներու սիրոյն, ասոր պատճառը
կրնայ ըլլալ երկու տուններու իշխանական
քաղաքականութեան արդիւնքը որ ձեւե-
ցուաւ Տրդ դարու կէսին անդին¹²⁷։ —
(8) Կեղծ-Մովսէսի գործը հնախօսի մը ար-
տագրութիւնն է — մարդ կը փորձուի կաս-
կածելու որ Յովսէփոսի Հնախօսութեան հետ
կը մրցի, որմէ ստէպ կ'օգտուի — եւ անոր
ուշադրութիւնը կը կենդրոնանայ Հայաս-
տանի ստեղծագործ փոքրամասնութեան,
անոր իշխանական դասին վրայ։ Անոր Հա-

յաստանի իշխանական ազնուականութեան
ուսումնասիրութիւնը սակայն, զարմանալի-
օրէն անժամանակագրական է։ Շեշտուած
է, յայտնի կերպով, այդ ընկերական կեանքի
իշխանական բնոյթին հնախօսապաշտական
եւ նոյնպէս պետականապաշտի սխալ հաս-
կացողութեամբը։ Այս կը թելադրէ որ
Կեղծ-Մովսէսի հին ժամանակներու Հայ
Պատմութիւնը հազիւ թէ կրնար գրուած ըլ-
լալ այդ ընկերական խումբին իր զօրու-
թիւնը, դեռ աւելին, իր այժմէականութիւնը
կորսնցնելէ յառաջ որ այսպէս հնաբանական
հետաքրքրութիւն կ'արթնցնէր, յառաջ քան,
Տրդ դարու կէսին, Աբրահամ-Բագրատու-
նեան իրադարձութիւնը տեղի ունենալը¹²⁸։
— (9) Վերջապէս «Հայ Հերոդոտոսի» գործը
«Տիեզերական Պատմութիւններու», տիպա-
րին կը վերաբերի որ Հայ գրականութեան
մէջ տասներորդ-տասներեքերորդ դարուն
ծաղկեցաւ եւ նախկին պատմագիրներու ան-
ծանօթ էր¹²⁹։ Հաւաքական արդիւնքը
վերելի փաստերուն կը մատնանշէ ութե-
րորդ դարու կէսը իբր Կեղծ-Մովսէսի *ter-*
*minus a quo*ն։ Այս ընդունելով պիտի բաժ-
նուինք անոնցմէ որոնք զինք եօթներորդ
դարուն կը համարին, ինչ որ այժմ պիտի

¹²⁸ Աղոնց, *Armenija* 237—238, 489, I ծն.
171—172։

¹²⁹ա. *Muylderman*ի, *Historiographie* 110—
111. Քանի, ինչպէս պիտի տեսնենք, Կեղծ-Մովսէս
Յրդ դարէ աւելի յառաջ է, հարկ է ըսել թէ այս-
պիսի պատմական գրութեան ձեւին ինքն առաջին
անգամ կը դիմէ։ Հաստատելով այս *terminus a quo*ն,
Մովսէս Պորենացիի Սոկրատէսի *Eccl. History*ի,
Սեղբեղբորս կեանքին եւ Մալաթիա ժամանակա-
գրութեան հետ ունեցած ազդեցիկ բոլոր ակնարկու-
թիւններէն խուսափած է։ Այս աղբիւրը գործածուած
է երկուքէն ալ թէ հին հակառակորդներէն, ինչպէս
նաեւ նորագոյն Տրդ դարու, իբր Կեղծ-Մովսէսի ծագ-
կուծի շրջանի, ջատագովներէն. հմտ. Արեղեան,
ist. drevnearm. 111. I 203—209։ Մեր հարցին հա-
մար, ինչպէս կարելի է տեսնել, էական չէ։ Ոչ ալ կը
մտածեմ որ Մովսէս Պորենացիի եւ Ղեւոնդիոսի
նոյնութեան հարցին մէջ մտնեմ, ինչ որ Շ. Ակիբեան
կը հաստատէ (վերջ. 113)։ Անանուն ժամանակա-
գիր մը կ'իջեցնէ մինչեւ Ք. ե. 685 եւ կը վերադրէ
զայն ձեռագրի մէջ Մովսէս Պորենացիի, տեսնուեցաւ թէ
հիմնուած է անոր գործին վրայ, Արեղեան 318։ Կը
վերադրուի նաեւ Անանիա Շիրակացիին։ Երկուքին
թուականին համար հազիւ թէ կարելի ըլլայ գոր-
ծածել։ Մովսէս Պորենացիի խնդրին համար հմտ.
նաեւ Ա. Սարգիսեան «Մովսէս Պորենացիի Պատմու-
թեան վաւերականութեան մասին», *JAOS* 60/61։

¹²¹ Աղոնց, *Armenija* 230—234։

¹²² Սերէոս 3 (40). 6 (76, 77) Վասպուրական
անկասկած հոմանիշն է «Իրանեան»ի։ Հմտ. Աղոնց,
Armenija 232. *Garitte, La Narratio* 244։

¹²³ *Narratio* 103 (40. *Ἀσσυριακόν*)։

¹²⁴ Աղոնց, *Armenija* 421, ծն. 3։

¹²⁵ *Ananias* 33։

¹²⁶ Յովհ. Կաթ. 135, 230, 245, 303, 307 (Սի-
սականի համար). 53 (Մովսէսի համար)։

¹²⁷ Աղոնց, Թուականի մասին 99. Ակիբեան,
Մովսէս Խորենացի 536։

դայ պիտի հակառակի Գրգ. դարու ջատագովներուն, ամէնէն յառաջ Մարկուարդի (§ 2) :

Ինչպէս յայտնի է, Բագրատունիներու Հարստութեան երկու դժերը հայկական եւ վրական, երկար ժամանակ իշխանական եւ քաղաքական համադործակցութեան սերտ կապով միացած էին. ասով Քրիստոնեայ Կովկասը, 9—11 դարերուն, ընդհանրապէս տեսակ մը համա-Բագրատունեան տիրապետութիւն էր¹²⁹ : Երկուքի միջեւ եղած կապը նկատելով, հազիւ հնարաւոր էր որ վրական Բագրատունիներու ծննդաբանական նոր տեսութիւնը, իրենց հայ ազգակիցներուն անձանոթ մնացած ըլլար, կամ վերջիններու պատմագրին : Մարկուարդ շատ իրաւացի է, զիտելով որ եթէ Կեղծ-Մովսէս ծանօթ ըլլար երբայական մեկնարանութեան վրական ձեւափոխումին, առիթը պիտի չփախցնէր աւելի փառաբանելու իր տէրերը, անոնց Դաւիթեան նախնիքներ վերագրելով¹³⁰ : Մարկուարդ կրնար այս զիտողութիւնը ընել, ենթադրելով որ Կեղծ-Մովսէս Գրգ. դարու վերջերը գրած է, միայն անոր վրայ վստահացած որ վրական Դաւիթեան մեկնութիւնը, Կեղծ-Մովսէսի ազդեցութեամբ, 9—10 դարուն ձեւուած է¹³¹ : Սակայն ինչպէս գիտենք, վրական մեկնութեան սկիզբը — Կեղծ-Մովսէսի երբայական տեսութեան հարկադրական արդիւնքը — կարելի է հետապնդել ետ մինչեւ ութերորդ դար : Եւ այսպէս, Մարկուարդի ապացոյցը, Կեղծ-Մովսէսի Գրգ. դարու վերաբերելուն ի նպաստ, հարկ է լքել : Մարկուարդ կը հետեւցնէ որ զրոյը — Նախ. Պատմութեան խմբագրողի ճիշդ հակառակը (§ 5—8) — հայ Բագրատունիներու արեւելեան ճիւղի զաղափարախօսութեան արտայայտիչն էր (§ 4), որ Խալիֆաներու¹³² մահմետականացը-

նելու ճնշումին առջեւ, ծածկարար կը գովարանէր Սմբատ Ը.ը անոր ընդդիմութեանը եւ կը ձաղկէր Բագրատ Տարօնացին իբր ուրացող, անոր զիջումին համար : Կեղծ-Մովսէս Սմբատ Ը.ի որդւոյն Աշոտ Ե.ի իշխաններու իշխանին եւ յետոյ Հայոց Թագաւորի (885—890)¹³³ արքունիքը գրեց իր գործը : Մարկուարդի փորձը, ծածկուած ակնարկութիւններ գտնելու Նախ. Պատմութեան մէջ, ինչ ալ ըլլայ արտաքին համոզկեր երեւոյթը, հարկ է ապարդիւն մնայ ժամանակագրական զօրեղ ղէպերու առջեւ : Զի եթէ մին նոյն իսկ պնդէ հին տեսակէտի վրայ, Զուանչբը 11րդ դարուն¹³⁴ համարի եւ ասով անոր վկայութիւնը չընդունի, եւ նոյնպէս մերժէ Վրաստանի ժամանակագրութեան եւ Գրիգոր Գանձակեցիի կեանքի վկայութիւնները, իբր ոչ 8րդ դարու ղէպերու պատմութեան, դեռ կը մնայ Վրաստանի Աշոտ Մեծ Կիւրապաղատի անուն Օպիզաի պատկերի իրականութիւնը, ուրիշ խօսքով, վկայ մը Գրգ. դարու սկզբնաւորութեան : Հետաքրքրական է, որ Վրաստանի Աշոտը մեռաւ այն տարին որ Բագրատ Տարօնացին, Հայաստանի մէջ, իշխանութեան բարձրացաւ, վերջինին ուրացութիւն կեղծելէ 25 տարի յառաջ¹³⁵ : Բաց աստի, վաւեր պատճառներ չկան, վերոյիշեալ բազմաթիւ, զիրար փոխադարձաբար զօրացնող, վրական աղբիւրներու անտեսումին համար : Ասոր հետ Դաւիթեան տեսութեան երեւան դալը — եւ այս է *terminus ad quem* Կեղծ-Մովսէսի — կը տեսնուի 8րդ դարու վերջը, ամէնէն ուշ Գրգի սկիզբը : Բանի 8րդ դարու կէսն անոր գործունէութեան *terminus a quo* զրուեցաւ, 8րդ դարու վերջը հարկ է նկատել չըջանը՝ Հայաստանի Հին ժամանակներու խորհրդաւոր հեղինակին :

18. Վերջապէս, դեռ կը մնայ ուրիշ հմուտ կառուցուածք մը որ մերժելն, ինծի համար, անհաճոյ պարտականութիւն մը կը

մար տես Grousset, *Histoire* 368—369. Laurent, *Arménie* 125—127 :

¹³³ Այս անձին համար, Grousset, յիշուած գործը 372—397. Laurent յիշուած գործը 128, 284 եւ այլն :

¹³⁴ Զուանչբի թուականի համար, տես Ներած. ծն. 52 :

¹³⁵ Գ. Ե. 855. Grousset, *Histoire* 368—369. Laurent, *Arménie* 125—127 :

¹²⁹ Այս իշխանական համատիրութեան ծննդաբանական տեսակէտի մասին կը խօսուի իմ գործիս մէջ *Bagr. of Iber. I.* պատմական տեսակէտի մասին M. Brossetի մէջ «Վրական Բագրատունիներու պատմութիւնը հայ եւ յոյն հեղինակներու համաձայն, մինչեւ 11րդ դար, *Additions*ի մէջ IX. եւ սխալներով Runcimanի քով, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign* (Cambridge 1929) գլ. 8 :

¹³⁰ *Genealogie* 76 :

¹³¹ *Streifzüge* 402—403 (Գրգ. դարու վերջնաւորութենէն ոչ յառաջ) :

¹³² *Genealogie* 56—68. Հմտ. *Untersuchungen* II 235 : Ակնարկուած պատմական զիբքին հա-

համարիմ: Բոլորովին վերջերս փորձ մը եղաւ եւ ուսւ-վրացի գիտնականէ, P. Ingoroqva, փաստելու Բազրատունիներու զուտ վրական ծագումը¹³⁶: Այս փաստումին հիմքը կեցած է Հայաստանի Նախ. Պատմութեան ակնարկութիւնը Բազրատունիներու աղբիւրին. (§ 1. 9—10), ինչ որ սակայն անտեսուած է, այդ արձանագրութեան (Նախ. Պատմութեան) ղանդուածային վկայութիւններն են անոնց Որոնդեան ծագումի մասին, եւ նաեւ — ինչպէս տեսանք (§ 10) — այն իրականութիւնը, եթէ իրականին ու եւ ճշմարտութիւն կայ այդ ակնարկութեան մէջ, հարկ է նշանակէ Հայ Որոնդեան ծագումը Վրաստանի Երկրորդ Փառնարագեան Հարստութեան քան խնդրոյ նիւթ եղող Հայ իշխանական տան վրական ծագումը: Ապացոյցի մնացեալը հետեւեալ զծերով կը շարունակուի. (1) Բազրատունիները ճիւղ մըն էին բղեշխութեան (որ է Գուգարքի, կամ ինչպէս Ingoroqva կը ղնէ Արմազի)¹³⁷ եւ բղեշխները ճիւղ մըն էին վրական արքունական տան (չէ ճշդուած ո՞ր տան): (2) Բազրատունիներու ձեռքն էր Կղարջը եւ Զաւախք, որով տէր էին բղեշխութեան. (3) Բազրատունիները Զուանչէրի պատմութեան մէջ բղեշխներ կը կոչուին: (4) Սմբատ Բազրատունին (§ 9) սեփեծու կը կոչուի նոյն աղբիւրի մէջ եւ այս հարկ է նշանակէ վրական արքունական տան սերունդ մը: (5) Բազրատունիները — միաթամանակ — (Պոսրովեաններ) Գուգարամիտներ էին: Չէ կարելի այս կարծիքի վրայէն լուռ անցնիլ երբ կը հաստատուի այդ մէկէ մը որ պատմութեան եւ դրականութեան սահմանին մէջ մեծ ճոխութիւն մըն է, ոչ ալ սակայն կրնանք ընդունիլ: Պարզ իրականութիւնն այն է, որ Բազրատունեան ծագումը Գուգարքի բղեշխութենէն բոլորովին երեւակայեալ է: Կղարջը եւ ինչպէս կ'երեւի միայն արեւելեանը, Զաւախք (ոչ ամբողջութեամբ) ժամանակ մը իրականին բղեշխութեան մէջ ներառուած էին, սակայն բաժնուեցան անկէ. Ք. Ե. 363/387ին: Կղարջը եւ ամբողջ Զաւախք ճրգղարու սկիզբը Գուգարամիտներու սեփականութիւնը դարձաւ — Վրաստանի Պոսրովեան

Հարստութեան երիտասարդ գիծը. եւ ճրգղարու վերջը, ճրգղարու սկիզբը, անոնք, ուրիշ Գուգարամիտներու հոգամասերով, Բազրատունիները ժառանգեցին¹³⁸: Արդ, ինչ որ այս երկիրներու կը հայի, Բազրատունիներու եւ բղեշխութեան միջեւ, նոյն իսկ հոգային ուղղակի կապ չկայ: Սերնդարանօրէն, վրական Բազրատունիները Հայերու հետ մէկ ընտանիք կը կազմեն, անոնց Որոնդեան ծագումն արդէն քննուեցաւ եւ անոնց աղբիւրները Պոսրովեաններու, որ է Միհրանեան Գուգարամիտներու հետ, միայն իրական զծով կրնայ եղած ըլլալ¹³⁹: Գուգարքի Երկրորդ Հարստութիւնը (չորրորդ դարէն սկսելով), իրականին Միհրանի նոյն Իրանեան տան կը վերաբերէր, որուն ուրիշ ճիւղերն էին Պոսրովեանները եւ Գուգարամիտները¹⁴⁰: Սակայն այս չի նշանակեր վրական արքունական տնէն սերիլ: Գալով նախկին բղեշխութեան (Առաջին Հարստութեան) չկայ ակնարկութիւն մը բացարձակապէս ու եւ չէ աղբիւրներէն մը ու եւ չէ վրական արքունական տան հետ¹⁴¹: Աղեքսի ամենամօտաւոր տեսութիւն մը Վրաստանի երկապետութեան տեսութիւնն է, որ այս սկզբնական բղեշխներու մէջ, վրական Թագաւորներու զուգահեռ, Թագաւորակիցներ կը նշմարէ: Այս տեսութիւնն ես չեմ կրցած ընդունիլ¹⁴²: Իրականին, ինչ ինչ Հայ ոչ Վրական Բազրատունիներու, Զուանչէր անդամ, իրր բղեշխներ կ'ակնարկէ, բայց այս անոնց Գուգարքի մէկ մասին տիրապետելուն համար է որ ժամանակ մը բղեշխութեան մէջ էր¹⁴³, վերջապէս,

138 V § 11—12, 15:

139 IV § 34—35:

140 II § 11. Յաւելուած A II, § 25. 1. 2:

141 II Յաւելուած A I:

142 Անդ, Յաւելուած B. Ingoroqva-ի տեսակէտի քննութիւնը Գուգարքի բղեշխութեան եւ Վրաստանի երկապետներու մասին:

143 Զուանչէր 244. հմմտ. V ծն. 64. II Յաւելուած A II (12). Ingoroqva կրնայ Զուանչէրի ուրիշ տեղիքին ակնարկած ըլլայ 161, ուր նորագոյն հրատարակութեան մէջ կիտաղրութիւնը կը նպաստէ իր պնդումին: Այս տեղիքի մէջ, Վախթանգ Ա. Վրաստանի, Հայաստանի Ժողովուրդին խօսելով կ'ըսէ. Գուգ, Հայաստանի քաղաքացիներ — Արշակունիներ, բղեշխներ, Բազրատունիներ... նախադասութիւնը սակայն զուտ ճարտասանական է — ինչպէս ճառին մնացածը հնարք մըն է Զուանչէրի Թուկիդիդեան Երեւակայութեան: Թագաւորին յիշատակել կուտայ

136 Giorgi Merç'ule 76—80, 442—443, 445—447:

137 Գուգարքի բղեշխութեան համար տես II § 10—11. հմմտ. վարը ծն. 142:

սեփեծով բացատրութիւնը, ճիշդ է գիտնականներէ ոմանք փորձեցին մեկնել թէ վրական տան անդամները կը մատնանչէ, իրականին, այդ՝ Վրաստանի բոլոր իշխանական դասին համար կարելի է գործածել¹⁴⁴։ Եւ այդ միութեան զգացումը որ այդ օրերուն գերիշխող էր երեք կաւկասեան թագաւորութիւններու ազնուականութիւններու մէջ — Հայաստան, Վրաստան, Աղուան — հայ Բագրատունի իշխան մը վրական աչքերու համար, մանաւանդ երբ վրական հողի վրայ էր, իրապէս սեփեծով էր¹⁴⁵։

Փաստարկութեան փորձը որ այժմ քննեցինք, կը թուի թէ շարժառիթ ունեցած է նոյն ազգասիրական զգացումը, ինչ որ 11 դարուն, դրդած էր Սմբատ պատմագիրը իր Բագրատունիներու Պատմութեան մէջ ամբողջութեամբ անտեսելու արքունական տան հայկական անցեալի յիշատակութիւնը որ դեռ նոր միացուցած էր Վրաստանը, եւ անոր հետքը փնտռելու տեղական հարստութեան Գուարամիսներու մինչեւ Իսրայէլի Դաւիթ

ամենանշանաւոր անունները որ Տրդ դարուն կամ Յրդ դարու սկզբնաւորութեան վրական հեղինակի մը մտքէն կրնայ ծագիլ։ Հին արքայական տունը, Գուարքի բղիշխութիւնը եւ Բագրատունիները։ Ուրիշ մեծ տուն մը, հայ-վրական սահմանէն ծագող, Մամիկոնեանները, յայտնապէս անջատած էին կապերը իրենց ծագումին վայրէջ Տայք-Տաօէ։ Տպումս բնագրի մէջ կէտի դանցառումը «Բղիշխութեան» եւ «Բագրատունիներու» միջեւ, բոլորովին անհաւաստելի է։

¹⁴⁴ I ծն. 132։

¹⁴⁵ Անդ, ծն. 261։

Մարգարէին եւ Թագաւորին մէջ¹⁴⁶։ Այս ազգամուլ զգացումը, երբ պատմութեան վրայ ազդէ, զայն կը վերածէ սահմանափակումի, օղակիտ բաժանումներու։ Այս կերպ, կաւկասեան ազգերէն միոյն պատմութիւնը, օրինակի համար, կը սկսի ուսումնասիրուիլ, առանց նկատի առնելու, սերտ, իրականին անբաժանելի համա-կաւկասեան, կարելի է ըսել նոյն իսկ, Արեւելեան-Միջերկրական կապը։ Այս հոգին է որ դրդած պիտի ըլլայ նաեւ Ingoroqva — մեծ նմանութեամբ Կեղծ-Մովսէսի ոճին, թէպէտ իրականին տարբեր շարժառիթներով — փոյթ տանելու որ զուտ վրական ստուգարանութեամբ¹⁴⁷ մեկնէ, անկասկածելիօրէն Իրանաբանեան անունները, Աչոտ, Բագրատ (վրական ձեւը հայկական Բագարատի եւ Սումբատ (վրական ձեւը հայկական Սմբատի)։ Գիտնականութեան համար սահմանափակումի թռչակը մահն է¹⁴⁸։

¹⁴⁶ IV Յաւելում A։

¹⁴⁷ Giorgi Merç'ule 94—99։ Օրինակ մը բառական է. Bagrat տարբերակի բրած է Bakur/Bak'arի, առանց իսկ անդրադառնելու սյս երկու տարբեր անուններու զուտ իրանեան ծագումին, որոնք Յոյնները կը դրեն Βαγδατης եւ Πακας/Βακσθιος։

¹⁴⁸ Ingoroqvaի աւանդութեան հաւատարիմ շարունակութեան համար, տես Salia «La Tao-Klardjettie et ses monastères» (Տաօ-կղարջե եւ անոնց վանքերը) BK 36—37 (1961), 41—42 (1962)։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԵՎՈՐՍՅԱՆԵՐ

Գ.

(Շարունակություն)

1. Եթե Բազմադարյան Հարստության պատմությունը, Որոնդեան ճիւղերուն ամենէն նշանաւորագոյնը, մինչեւ Աֆամեմեան խաղաղութեան շրջանը կարելի է ետ տանիլ, անոր սերնդաբանական պատմութիւնը, միայն մինչեւ Հայաստանի դարձը (314) ետ կ'երթայ, եւ Հայ ազգային դրականութեան հետագայ ծաղկումով հնարաւոր եղած է: Այս աղբյուրով Ս. Գրիգորի յունարէն կեանքին գիւտը եւ Գրիգորեան Շրջանին վերահաստատումը, կարեւորութիւն ունին Բազմադարյան սերնդաբանութեան սկզբնաւորութեան համար: Միւս կողմէ, վրական Արքայական Տարեգրքերու ամենահին-ծանօթ ձեռագրի գիւտը, Թագուհի Աննայի ձեռագիրը (A), ծանրակշիռ է, հարստութեան՝ Հայկական եւ վրական դժերու բաժանումի շրջանին համար, որով այս ուսումնասիրութիւնը կը փակուի: Թագուհի Աննայի ձեռագիրը (A), 1479—1495ին օրինակուած, 1913ին գտնուած, եւ առաջին անգամ 1942ին հրատարակուած, քիչ մը կը տարբերի, որոնք պատմարանի համար նշանակալից են, Տարեգրքերու նորագոյն ձեռագիրներէն¹: Զուանդէրի Վախտանգ Կորկոսալ քաղաւորի Պատմութեան A օրինակը, վրական գծի հիմնադրին, Ատրներսեհի ծագումը, բոլորովին տարբեր ձեւով կը ներկայացնէ միւս օրինակներէն, որ Հայ վարդան Պատմիչն ալ ամբողջապէս կը հաստատէ: Այս կէտը կը բարձրացնէ այս օրինակին պատմական արժէքը, եւ կը քաջալերէ որ մարդ հաւատք ընծայէ այս պատմութեան ուրիշ տեղիքի մը, որուն մէջ միայն կը գտնենք ազգականական աստիճանին մատնանշումը, որ գոյութիւն ունէր Հայ Բազմադարյաններու ճիւղին, որոնց Ատրներսեհ կը վերաբերէր, եւ միւս ճիւղին միջեւ, ազգակցութիւն մը որ մինչեւ հիմա անծանօթ մնացած է: Սակայն, այս բնագրի եւ նաեւ շատ հաւանական ենթադրութեան մը հիման վրայ, կարելի է, Բազմադարյան

ներու ծագումը, առանց ընդմիջումի, մինչեւ 6րդ դար ետ տանիլ:

2. Թերեւս օգտակար է հոս յիշելը — ինդիւրն ուրիշ տեղ մանրամասնօրէն նկատի առնուած է.² — Թէ որոնք եղած են Հայկական եւ կաւկասեան յաջորդականութեան հիմնական սկզբունքները, այն շրջանին որ հոս կ'ուսումնասիրենք: Յաջորդականութեան դրութիւնը բոլորովին ազգականական էր, եւ միայն այդ ժառանգորդներու պակասով կրնար կիներու անցնիլ: Անկէ անդին, յաջորդականութեան ուղեցոյցը խառնաշփոթ եղած է, կար հիմնական կանոն մը եւ երկրորդական մը եւս: Կանոնը՝ հօրմէն իջնող գծին երկցութեան կարգն էր, այս դրութեան արդիական անունը տալով, անդրանկութիւնը: Այսպէս, սովորաբար, յաջորդականութիւնը հօրմէն որդւոյն կ'անցնէր: Սակայն, վերջինին անհափազասութեան, անկարողութեան, կամ մահուամբը հօր կենդանութեան, կրնար ոչ թէ իր որդւոյն այլ իր յաջորդ եղբօր, կամ իր հօր երկրորդ եղբօրն անցնիլ: Վերջինին մահուան ժամանակ եւ նախնական ժառանգորդի կամ անոր որդւոյն չափահասութեան, յաջորդականութիւնը կրնար, ոչ միշտ սակայն, հնազոյն գծին վերադառնալ: Հայ իշխողի մը դերքը, իբր իր տան գլուխը, զանազան ձեւերով կարելի է բնորոշել:

(1). Աղբիւրներու մասնաւոր հաստատումներով: (2). Անոնց մէջ, այս դերքը մատնանշող յատկանշական տիտղոսի մը գործածութեամբ: (3). Ընտանիքին ցեղանիշ տիտղոսին կիրարկումով, ինչպէս Բազմադարյաններու Ասպետը: (4). Տան ժառանգական պաշտօնի ստացումով — Թագադիր Հայաստանի, Բազմադարյաններու պարագային³: Հռոմէական եւ արաբական կարգադրութիւնով, Հայաստանի վրայ նշանակուող իշխանութիւններու համար, սերնդաբանական սկզբունքներն ամբողջապէս ան-

¹ Այս աղբիւրներու համար, տես, Ներածութիւն:

² I ծնն. 206—209:

³ Հայ իշխաններու անուանացանկին համար, տես անը, ծնն. 228—239:

տեսելը, կրնայ ձրի ենթադրութիւն ըլլալ — որքան որ նշանակումները՝ առանձնական ընտանիքի մը վրայ սահմանափակուած էին։ Ու եւ է ժամանակ, երբ հարստութեան մը զանազան անդամներուն, որոնք իշխանութեան մէջ իրարու կը յաջորդեն, սերնդաբանական աղերսը կարելի ըլլայ ճշդել, անոնք ընտանիքի գլխուն սերնդաբանական յաջորդականութեան հետ նոյնալու հակումն ունին։

Ստոյգ է, որ շատ ստէպ, քաղաքական պարագաներ՝ սերնդաբանական սկզբունքին բեկանումը յառաջ բերին, պետական վերին տէրերու կողմէ։ Սակայն, այս չեղումը, դրեթէ միշտ, ծանօթ պատմական դէպքերով կարելի է մեկնել։ Հետեւաբար, արդարացի

պիտի չըլլայ սերնդաբանական դէպքերն անտեսել այն պարագաներուն, երբ ազգակա-նութեան աստիճանը Հայաստանի միեւնոյն տան՝ իշխող զանազան իշխաններու միջեւ, բաւականաչափ յայտնի չէ մեզի։ Աւելի լաւ է, պաշտօնի յաջորդականութիւնը նկատի առնել, երբ ընտանիքի մը սերնդաբանական յաջորդականութիւնը ճշդել փորձենք։

3. Վարը՝ ցանկը, եւ ուր հնարաւոր էր, Բագրատունիներու սերումը իրենց դարձէն՝ մինչեւ Հայաստանի եւ Վրաստանի երկու ճիւղերուն բաժանումը ութերորդ դարուն։ Թուարկուած են դարձի տարիէն սկսած (314)⁴։

⁴ Նշաններ, դ = դուստր, * = ծնած, x = ամուսնացած։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒՆՈՂՄԱԶԱՌԸ

1. ՍՄԲԱՏ Ա.

Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, Թագադիր Հայաստանի, 314։ — Վկայ. Գրիգորեան Շրջանին (II § 5, Ցանկերը A եւ B)։ Անոր անունները, Կեղծ-Մովսէս Բ. 83։ Մարկուարտ, *Genealogie* 11. *Streifzüge* 436, դարձի պատմութեան Բագրատեան իշխանը կը միտի բաժնելու երկու անձինքներու, իւրաքանչիւր ցանկին համար մէկը։

2. ԲԱԳՐԱՏ Ա.

Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, 330/353. — Փաւստոս Գ., 7. Դ. 4։ Կեղծ-Մովսէս Բ. 83 (Ան Սմբատի որդին էր)։ Մարկուարտ, *Genealogie* 11. *Streifzüge* 437, Բագրատն ալ երկու անձերու կը բաժնէ, մին Հայաստանի խորով Գ.ի (330—339), միւսը՝ Ներսէս Ա. Կաթողիկոսի օծումին ժամանակ, 353ին։ Այսպէս բաժնելու իրաւացի հիմք մը չի տեսնուիր ո՛չ Բագրատ Ա.ի եւ ո՛չ ալ Սմբատ Ա.ի համար։ Թուականները Անանեանի համաձայն են, *Data e circostanze*, օր. 360։

3. ՍՄԲԱՏ Բ.

Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, Թագադիր, 367/374. — Կեղծ-Մովսէս Գ. 3։ Պապ Թագաւորի ժամանակ (367—374). հմտ. Անանեան 360։

4. ԻՍԱՀԱԿ Ա.

Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, Թագադիր, 379/387. — Փաւստոս Ե. 44։ Անոր

անունները, Կեղծ-Մովսէս Գ. 41, 43 (Սահակ)։ Անոր աղջիկն ամուսնացաւ Վաղարշակի, Արշակ Գ.ի գահակցին հետ. հմտ. Անանեան 360։

Իշխանուի

Ամուսն. 379ին Վաղարշակի հետ գահակից Հայաստանի

5. ՍՄԲԱՏ Գ. Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, — Կեղծ-Մովսէս Գ. 58։ Դեսպան, Վարդան Ա. Մամիկոնեանի հետ դէպի Վահրամ Ե. Մեծ Արքային, 421ին. հմտ. Grousset, *Histoire* 182—183։

6. ՏԻՐՈՑ Ա. Իշխան Բագրատունիներու, 450—451. — Ղազար 36։ Եղիշէ 4 (119). կողմնակից Վասակ Սիւնիի 450—451ին։

7. ԻՍԱՀԱԿ Բ. Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, † 482. Ղազար 68, 74։ Ապստամբողներու կողմէ Մարզպան, որ է Բդեաշխ հռչակուած, ճակատի մէջ ինկաւ. հմտ. Grousset, *Histoire* 217—222։

8. ՍՊԱՆԴԻԱՏ. Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ 505/6. — 14 Իշխաններու հետ Դուինի ժողովին 505/6ին. Գիրք Թղթ. 42։ Ան կը թուի նախկին Բագրատունի եղած է Կոստ. Պորփիրէն ուրուագծուած սերնդաբանութեան մէջ յիշուած. de adm. imp. 45 (*Σπανδιότης*)։

Մանուէլ

?

Վարազ-Տիրոց

Իսահակ

Դուինի ժողովի իշխաններու մէջ
555ին. Գիրք Թղթ. (Սահակի
Մանուէլեան) :

Մանուէլ

9. ԱՇՈՏ Ա.

Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, — Դուինի ժողովին
իշխաններուն մէջ 555ին. Գիրք Թղթ. 74. (Աշոտի Վարազ-
տիրոցեան) : Ան հարկ է նոյնը ըլլայ Աշոտ Ասպետի հետ,
որուն որդին էր Պապը (տես վարը) : Հարկ է տան գլուխն
եղած ըլլայ 555էն վերջ, զի դեռ առանց ցեղանշական տիտ-
ղոսի կը յիշուի : Քանի Սմբատ Դ. (տես վարը), եւ ոչ թէ
Պապը տան յաջորդ գլուխն էր, կ'երեւի թէ, Աշոտ յաջորդած
է՝ Սմբատի անչափահասութեան համար, որով ապրող կըրտ-
սեր եղբայրն կրնայ ըլլալ Սմբատի Մանուէլ հօր :

10. ՍՄԲԱՏ Դ. ԲԱԶՄԱՅԱՂԹ

† 616/7ին. Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ,
իրանեան բռնի չիւրկանիայի, 595—602. Մորիս
կայսեր որդեկիր որդին : Աւատական ամենաբարձր
եւ երրորդ իշխան Սասանեան կայսրութեան. Խոս-
րով Բ. Մեծ Արքայէ, 607ին «Խոսրովի ուրախու-
թիւնը» կոչուած : Սերէոս 10. 14—19, 33 : Թէո-
փիլակտոս 3. 8. 6 (Συμβάσιος) : Գիրք Թղթ.
168—173. Հմմտ. Յովհան Կաթ. 59—73 : Ասողիկ
2. 2 (որ զայն Հայաստանի բռնի կ'ընէ) : Տես,
նաեւ Grousset, *Histoire* 259—365. Մարկուարտ,
Streifzüge 438—439 : M. Artamonov, *Istoriya*
Xazar (Leningrad 1962) 143 ծն. :

Պապ

Աշոտ ասպետի որդին, ուրիշ իշ-
խաններու հետ Տիգրանի արքու-
նիքը կ'երթայ շ. 596ին, Սե-
րէոս 11 (90). Հմմտ. Grousset,
Histoire 260 :

11. ՎԱՐԱԶ-ՏԻՐՈՑ Բ.

† 646. Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ :
«Յաւիտենական Խոսրով» տիտղոսը կրող Մեծ
Արքայի Խոսրով Բ.ի մատուցական եղաւ որմէ
արդէն դաստիարակուած էր, 607 : Մեծ Արքայի
Հայաստանի բռնիքը 628է ետք 631 : Կ'անցնի
Կայսրութեան կողմ, կը դաւաճանէ Հերակլի
դէմ, Ափրիկէ կ'աքսորուի : Կոստանդնուպոլսէն
Հայաստան կը փախչի : Կիւրապաղատ եւ իշխան
Հայաստանի, 643ին : Սերէոս 17, 18, 28, 29,
32, Բագարանի արձանդը. 631 ի («Վարազ-
Տիրոցի բռնիքեան, Հայաստանի ասպետ») :
I. Orbeli, XV 2/1 (1913) 126. Հմմտ. Յովհ.
Կաթ. 75, 80, 85. Վարդան 68 : Տես նաեւ
Grousset, *Histoire* 282—286, 298—299. Lau-

Իշխան = ? = Վարազ-Իսահակ
Սերէոս Հմմտ. Մարկուարտ
28 (157), *Streifzüge*
(Ասպետը եւ 439—440
անոր եղբայրը)

Սմբատ

Սերէոս 32

(Սմբատ, Վարազ-
Սահակի որդին).
Ղեւոնդ 4 (14)?

rent, *Arménie* 333. Մարկուարտ, *Streifzüge* 438—440: Muyldermans, *Domination arabe* 86 ծն. 1:

12. ՍՄԲԱՏ Ե.

Իշխան Բագրատունիներու, Ասպետ, նաեւ Սպաթար (Spatharocandidatus) եւ Դրանգար կայսերական ծառայութեան մէջ: Կ'ամուսնանայ 643ին, Մազխատրոս Մանուէլի դստեր, Արշակունի հարստութեան իշխանուհիի մը հետ: — Սերէոս 29, 32, 34 (ուր, 221, սխալմամբ որդի կը կոչուի, փոխանակ Սմբատ Դ.ի թոռը կոչուելու. հմտ. Մարկուարտ, *Streifzüge* 440). հմտ. Ղեւոնդ 6 (19) եւ Յովհ. Կաթ. 85 (սխալ հասկնալով Սերէոսի ակնարկութիւնը իր հօր իշխանական դերքին յաջորդելուն նկատմամբ, Վարազ-Տիրոցի յաջորդ կը նշանակէ, իբր Իշխան եւ Կիւրապաղատ Հայաստանի, սխալ մը որ անկէ ետք կրկնուած է պատմագրութեան մէջ. Մանանդեան, վարը). Վարդան 68: Տես, նաեւ Grousset, *Histoire* 299, Laurent, *Arménie* 333—334. Մարկուարտ, *Streifzüge* 438, 442. Մանանդեան, «Les invasions arabes en Arménie (note chronologique)» B 18 (1948) 193—195. IV/II ծն. 21:

Իշխան

Սերէոս 32 (187)

(Վարազ-Տիրոց Բ. իր զաւակներուն հետ կը փակչի):

Վարազ-Տիրոց (Գ.)

13. ԱՇՈՏ Բ.

† 690ին. Իշխան Բագրատունիներու, Խալիֆի կողմէ Հայաստանի Իշխանը, 686—690: — Ղեւոնդ 5. *Gk. List* 405. հմտ. Ասողիկ 2, 2. Վարդան 70: Տես, նաեւ Grousset, *Histoire* 307—308. Laurent, *Arménie* 203—204, 334. Garitte, *La Narratio* 439—440. Մարկուարտ, *Streifzüge* 439, 442—443:

Վասակ

Բագարատ

Աշոտ

700: —
Սերէոս 8
(23).
հմտ.
Ասողիկ
2. 4

Սմբատ

† 705: Իշխան Վասպուրականի: —
Ղեւոնդ 8,
31. հմտ.
Ասողիկ
2. 4

15. ԱՇՈՏ Գ. ԿՈՅՐԸ

† 761ին. Իշխան Բագրատունիներու, Խալիֆայութեան Իշխանը Հայաստանի 732—748: Մամիկոնեանները տապալելէն եւ կոյրցուցին 748ին: — Ղեւոնդ 21, 22, 25, 26, հմտ. Ասողիկ 2.

Խաւիակ (Գ.)

† 772ին. Սպարապետ եւ Իշխան Հայաստանի Խալիֆայութեան կողմէ. չ. 755— չ. 761. — Ղեւոնդ 28, 33, 34: Տես, Մարկուարտ, *Streifzüge* 439, 450—451. Grousset, *Histoire*

14. ՍՄԲԱՏ Զ.

† 726ին. Իշխան Բադրատունիներու, Իշխան Հայաստանի Կայսեր կողմէ, եւ Պատրիկ, 691/2—696/7: — Խալիֆայի կողմէ 696/7—700. — Կայսեր կողմէ եւ Կիւրապաղատ 700—711: — Խալիֆայի կողմէ 711: — Ղեւոնդ 6, 8, 10. Թէոփանէս 744 (Σαββάσιος). *Gk. List* 405. Հմմտ. Յովհ. Կաթ. 93—94 (ղայն «Սըմբատի որդի» կ'անուանէ). Մովս. Կաղանկ. 3. 16, 17. Ասողիկ 2. 4. Վարդան 71—72. Տէս, Մարկուարտ, *Streifzüge* 438, 443—450. Grousset, *Histoire* 308—315. Laurent, *Arménie* 204—207, 334—335. Garitte, *La Narratio* 440. Dowsett, *Hist. Cauc. Alb.* 209 ծն. 6:

2, 4. Վարդան 74—75:

Տէս Մարկուարտ, *Streifzüge* 439, 450. Grousset, *Histoire* 316—319. Laurent, *Arménie* 335:

321, 324. Laurent, *Arménie* 335:

3 Իշխաններ
կը գաղթեն
Վրաստան,
748ին:

16. ՍՄԲԱՏ Է.

† 772ին. Իշխան Բադրատունիներու Սպարապետ Հայաստանի Խալիֆայի կողմէ, 761—772: Կամուսանայ Մամիկոնեան հարստութեան իշխանութիւնի մը, Սամուէլի աղջկան հետ: — Ղեւոնդ 34. Ասողիկ 22. Տէս Մարկուարտ, *Streifzüge* 438, 451. Grousset, *Histoire* 324—329. Laurent, *Arménie* 335:

Վասակ

Կամուսանայ Գուարամեան հարստութեան իշխանութիւնի մը, Վրաստանի Գուարամ Գ.ի աղջկան հետ: Ղեւոնդ 34. Տէս IV/IV § 34. Մարկուարտ, *Streifzüge* 439, 414:

Աշոտ

771/772.
Ղեւոնդ 34:

Ատրնեքսի կամ Ադարնասի
Վրաստան կը գաղթէ շ. 772ին: Իշխան
Երուշխեթի — Արտահանի ժառանգակից
Գուարամեան պետութեան:

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐ

ՎՐԱԿԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐ

4. Մարկուարտ նախկին Բագրատունիներու իր սպառիչ սերնդաբանութեան մէջ, ջանք չէ թափած ստուգելու թէ որ անդամները տան գլուխներն եղած են: Ան միայն կը մատնանչէ թէ ուրիշ ինչ պատուաստիճաններ անոնք ունեցած են⁵: Արդէն յիշեցինք որ ցեղանշական տիտղոս մը, ինչպէս Ասպետ, եւ ժառանգական պաշտօն մը, ինչպէս Թագադիր, որոշ ակնարկութիւն մըն է ընտանիքի գլխաւորութեան: Սակայն, Տրդարուն, Հայաստան, Սասանեաններու, Մարակինոսներու գերիշխանութեան տակ անցնելով, Հայաստանի Արշակունեան Միապետութեան վերջաւորութեան, ժամանակաւոր բարձումի ենթարկուեցաւ պաշտօնը, եւ տիտղոսն ալ կը թուի թէ նոյն բախտն ունեցած է: Այս երկու իրադարձութիւններէն վերջ, Բագրատունիներն այլ եւս չեն յիշուիր որ այս երկու պատուաստիճաններն ստացած են⁶: Հետեւաբար, Սմբատ Ե. չեն ետք, Բագրատունեան Հարստութեան գլխաւորութիւնը պիտի որոշուի, եթէ ուղղակի վկայութիւնը պակսի, հողային տուեալներով: Կոզովիտ-Դարիւնքի իշխանութիւնը ձեռքի մէջ ունենալու իրողութիւնը (Սպերինը աղբիւրներէ աներեւութանալու կը սկսի, կը թուի թէ օժանդակ դարձած է միւսին), իշխանական արքունիք մը եւ ոստան մը ունենալը Դարիւնքի ամրութեան մէջ, իշխանական դամբանաքաղաքին մէջ թաղուած ըլլալը, — ասոնք են նշանները, որոնք այժմ հարկ է փնտռել:

Հետեւաբար գլխաւորութիւնը 1—9 թիւերու, բացի 6էն, ակնբախ է իրենց պաշտօններէ եւ ցեղանշական տիտղոսներէ, ինչպէս նաեւ ուղղակի ակնարկութիւններէն: Թիւ 6ինը ուղղակի բնորոշուած է, թէպէտ ոչ պաշտօնը եւ ոչ ալ ցեղանշական տիտղոսը կը յիշուի: Թիւ 10—12 թիւերը, հարստութիւններու գլուխներն էին, յայտնի է Սերէոսէն: Անոնք ցեղանշական տիտղոսն ունէին եւ Կոզովիտ-Դարիւնքի իշխանութեան մէջ իրարու յաջորդեցին, եւ առաջին եր-

կուըը թաղուած են Դարիւնքի մէջ⁷: Թիւ 13ը, Դարիւնքն իրր իր ոստանն ունէր եւ անոր մէջ թաղուած էր⁸: Ուրիշ աղբիւրի մէջ, թիւ 14ի համար ակնարկութիւնն իրր Ասպետ, յայտնի է, որ անժամանակազրական ձեւ մըն է ըսելու, որ ան ալ տան գլուխն էր⁹: Թիւ 15ը Դարիւնքն իրր իր արքունիքն եւ ոստանն ունէր¹⁰:

5. Վերի սերնդաբանական ցանկին մէջ, Սմբատ Ե.ի եւ Վարազ-Տիրոցի (Գ.) մէջ եղած կապը, տրամադրելի աղբիւրներու մէջ, ոչ մէկ տեղ բնորոշուած է: Մարկուարտ հաւանական կը դառնէ որ անոնք հայր եւ որդի ըլլան¹¹: Այս, թերեւս անուանակոչելու ձեւին հետեւականութենէն կը տեսնուի: — (Մանուէլ) — Վարազ-Տիրոց — Մանուէլ — Սմբատ (Դ.) — Վարազ-Տիրոց (Բ.) — Սմբատ (Ե.) — Վարազ-Տիրոց (Գ.) — Սմբատ (Զ.): Յաջորդականութեան իրականութիւնն ալ նմանապէս, այս կապը շատ հաւանական նկատելը, կ'արդարացնէ:

6. Ուրիշ անստուգութիւն մը Բագրատունեան սերնդաբանութեան մէջ եղած է, Աշոտ Բ.ի եւ Սմբատ Զ.ի ազգականական կապը: Մին միւսին յաջորդած է երկու պաշտօններով, թէ իրր Բագրատունիներու իշխան եւ թէ Հայաստանի իշխան: Սերնդաբանական տուեալներու պակասէն, մարդ կը միտի ենթադրելու որ Սմբատ Զ. Աշոտ Բ.ի որդին եղած ըլլայ: Այս չէր սակայն իրականութիւնը: Սմբատ, Վարազ-Տիրոցի որդին էր, մինչ Աշոտ որդին էր Սմբատի եւ նոյնիսկ հայրն ուրիշ Սմբատի մը, որ Ղեւոնդի բնադրին մէջ Սմբատ Զ.էն տարբեր է¹²: Աշոտի որդիութիւնը միայն Վարդանէն ծանօթ է, սակայն, ո եւ է պատճառ մը չի տեսնուիր, այս աղբիւրով, անոր սովորական ճամարտախօսութեան վրայ կասկածելու: Ոչ ալ կրնային երկու իշխաններն եղբայրներ ըլլալ, զի Սմբատ՝ Աշոտ անունով եղբայր մը ունէր, որ ինչպէս Ղեւոնդ կը ցուցնէ, տարբեր

⁷ Սերէոս 19 (109), 28 (156), 32 (188):

⁸ Ղեւոնդ 5 (10, 18):

⁹ Վերը՝ ձեւ 6:

¹⁰ Ղեւոնդ 25 (119), 26 (124):

¹¹ Streifzüge 438:

¹² Մին կը կոչուէր «Սմբատ որդի Վարազ-Տիրոցի», 6 (19), միւսը «Սմբատ, որդի իշխանի Աշոտ», 8 (23):

⁵ Streifzüge 438—439 եւ ձեւ: Հայերէն յաւելալ թարգմանութիւնը Մ. Հապոգեանի, ձեռքի տակ չենք ունեցած (Վիեննա 1913):

⁶ Ծիշդ է որ Սմբատ կը կոչուի Ասպետ պատմադէպ մը, բայց այդ պատմադէպը 10 դարու Մովսէս Կաղանկատուացին է (Գ. 17):

էր Աշոտ Բ.էն¹³: Այս պատճառով, նկատելով այս կրկնակ յաջորդականութիւնը, մենք կրնանք ենթադրել, որ Աշոտ Բ. հօրեղբայրն էր Սմբատ Զ.ի: Դեռ աւելին, ան Սմբատի հօր՝ կրտսեր եղբայրն կրնայ եղած ըլլալ: Այս կարելի է հետեւցնել վերոյիշեալ անուանայիշումի ձեւէն, որուն համաձայն Վարազ-Տիրոց, Սմբատ Ե.ի երիցագոյն որդւոյն տրուած անունն պիտի ըլլայ, դարձեալ այն իրականութենէն, որ Աշոտ Բ.ի կը յաջորդէ (619ին) ոչ իր հարազատ որդին Սմբատ († 705), այլ Սմբատ Զ.: Ուրիշ խօսքով իր յաջորդութիւնը կախուած էր իր երէց եղբորը որդւոյն անչափահասութենէն: Արդ, Սմբատ Զ.ի հայրը Վարազ-Տիրոց, ծանօթ է Ղեւոնդի միայն անցողակի ակնարկէն, որ Տիրերիոս Գ. կայսրը (698—705), Վարազ-Տիրոցի որդւոյն Սմբատի դէմ բանակ մը զրկեց, որ Բիւզանդացիներէ սպանուած իր հօր վրէժը լուծելու համար, անոնց զինուորներէն ոմանք հաշմանդամ ըրած էր¹⁴: Մարկուարտ կը խորհէր թէ Վարազ-Տիրոցի սպանութիւնը տեղի ունեցած է, Սմբատին առաջին անգամ Արաբներու կողմ անցնելը հատուցանելու համար 696/7ին¹⁵: Բայց Ղեւոնդ այս չ'ըսեր: Անոր բնագրէն յայտնի է մանաւանդ, որ Սմբատի զործն ապստամբութեան մէկ մասն էր, իր հօր մահուան վրէժը լուծելու բաղձանքէն յառաջացած: Ծանօթ չէ, երբ Վարազ-Տիրոց Բիւզանդացիներէ սպանուեցաւ: Ծատ հաւանական է, որ փորձուելով իր հօր եւ մեծ հօր նման, Պալատի դաւաճանութիւններուն մասնակցելու, ինչպէս անոնք բախտաւոր չեղաւ իր գլուխն ապահովելու մէջ: Ամէն պարագային, Վարազ-Տիրոց կրնայ սպանուած ըլլալ, մինչ իր Սմբատ որդին դեռ անչափահաս էր, եւ այս կրնայ ճամբան հարթած ըլլայ, իր կրտսեր եղբոր, Աշոտ Բ.ի, զահակալութեան: Հոս ալ, անուանակոչումի ձեւը, զարմանալի հետեւականութիւն մը կը յայտարարէ, որ կը միտի զօրացնելու այս եղրակացութիւնը: Բնական եղած պիտի ըլլար Սմբատ Ե.ի համար, իր հօր մահէն վերջ, իր երէց որդւոյն հօր անունը տալը, Վարազ-Տիրոցի համար, Սմբատ Ե.ի որդին եւ

Աշոտ Բ.ի եղբայրը, բնական էր իր որդիները Սմբատ եւ Աշոտ անուանած ըլլալը, եւ Աշոտ Բ.ի համար, իր որդին, իր հօր նման Սմբատ կոչելը: Մարկուարտի ենթադրութիւնը որ Աշոտ Բ. կրնայ Վարազ-Սահակի որդւոյն, Սմբատի որդին ըլլալ, իրեն ի նպաստ փաստ չունի¹⁶:

Վասակ եւ Բագարատ եղբայրներ էին¹⁷, անոնց ծագումը սակայն, ստուգուած չէ: Մարկուարտ կը հետեւցնէ որ անոնք, Աշոտ Բ.ի որդւոյն, Սմբատ Վասպուրականի որդիներն կրնան եղած ըլլալ¹⁸: Այս կերպ, Աշոտ Գ. Վասակի որդին պիտի ըլլար, Սմբատ Զ.ի որդիներէն, սերունդ մը աւելի երիտասարդ, մինչ, ինչպէս պիտի տեսնենք, հակառակն է ճիշդը, որով Մարկուարտի ենթադրութիւնը հարկ է լքել: Հոս, թերեւս կրնայ վրացի Ջուանչէր պատմագիրն այս

¹⁶ Արդ՝ 439. Հմմտ. Muylidernans, Domination arabe տխա. 1 A. եւ 93 ծն. 4, Հմմտ. 96 ծն. 2: Մարկուարտն այս սխալի մէջ առաջնորդոյն իր կարծիքն է, որ Աշոտ Բ. յաջորդած է Դարիւնքի զխաւորութեան, ոչ Աշոտ Գ., Վարազ-Տիրոց Բ. եւ Սմբատ Ե. ինչպէս որ էր պարագան (վերջ ծն. 7) այլ Սմբատ, Վարազ-Սահակի որդին: Վերջինին Դարիւնքի մէջ ըլլալը, ժամանակ մը, իրականին, կը յիշուի Սեբեոսի քով 32 (189), սակայն, զժուար է թէ հիմք ծառայէ անոր բերդին տէր ըլլալուն: Եւ Մարկուարտ այս Սմբատը կը կոչէ Herr von Dairuak (Տէր Դարիւնքի) 439, 440—441. Հմմտ. Muylidernans, յիշ. տեղիքը: — Ասողիկ Բ. 2, Սմբատ Զ. Բիւրատեան կը կոչէ, մինչ 12 դարուն, Սահուէլ Անեցին նոյն ցեղակոչական անունը կը զործածէ Աշոտ Բ.ի 409: «Բիւրատ», բնական է, նախկին Բագարատունիներու նախահայրն էր. վերջ II § 24: Երկրորդ դարուն, Բագարատունի մը, Սմբատ, որդի Բիւրատայ զիւցաղներգութեան մը հերոսն եղաւ: Կեղծ-Մովսէս Բ. 37—53, Վարդան 76—77: Ան կը յիշուի նաեւ, իր Սմբատ Բիւրատեանի, զբաղան պատմական աւանդութեան մէջ, Ղեւոնդ Ռուխի 47—49. Հմմտ. II § 10: Յայտնի է, «Բիւրատեան» ինչպէս «Ասպետունի» «Բագարատունի» հոմանիշ էր. Հմմտ. II § 14: Քանի հերոսական Սմբատի յիշատակը կենդանի կը մնար (Վարդան, յիշ. տեղ. զինքը կը զատէ իր նախահայր մը Աշոտ Ա.ի [naxoy], (Հայաստանի Թագաւորին), Ասողիկ եւ Սահուէլ Անեցի, յայտնի է, հնարանութեան մէջ կը մտնեն, երբ տարբեր Բագարատունիներու կ'ականարկեն իր «Բիւրատեաններ»: Այս պարագանութիւն է, եւ չէ կարելի իր հիմք առնել, կազմելու համար Բագարատունիներու ծագումը, ինչպէս ըրած է Justi, Namenbuch 417:

¹⁷ Ղեւոնդ 2S, (128) ... զիսահակ որդի Բագարատայ ի նոյն տանէ իշխանին Աշոտայ, որ էր որդի հօրեղբոր նորա:

¹⁸ Streifzüge 439:

¹³ Աշոտ, Սմբատ Զ.ի եղբայրը. կը յիշուի Աշոտ Բ.ի մահէն վերջ, II, 8 (23):

¹⁴ Ղեւոնդ 6 (19):

¹⁵ Streifzüge 444 եւ ծն. a:

հարցին շուրջ լոյս սփռել: Ինչպէս յայտնի է, Սմբատ Զ-է ետք, Հայաստանի իշխան կը նշանակէր Խալիֆան Աշոտը, Վասակ Բագրատունիի որդին¹⁹: Ասոր եւ Սմբատ Զ-ի ազգականութիւնը ինչ է իրականին, մինչեւ օրս անյայտ մնացած է: Սակայն, Աշոտէն յետագայ Բագրատունիները կը սերին. մինչ անոր երէց որդին Սմբատ Է. հարստութեան հայկական գիծը շարունակեց, անոր կրտսեր որդին Վասակ, մինչեւ այսօր տեւող, վրական Բագրատունիներու հիմնադրին հայրն եղաւ:

Բագրատունիներու բախտին յեղաշըջումի շրջանին, անոնց պաշտպան Օմէյյեաններու տապալումէն եւ 771—772ի ապստամբութեան անյաջող ելքէն վերջ, այս տան անդամները վրական երկիրներու մէջ ապաստանարան կը փնտռէին: Հայ-վրական սահմանադաւաճները ստէպ պատսպարան եղան Բագրատունիներու՝ հարկաւոր ժամանակներուն: Սմբատ ապահովութիւն դտաւ դարուն սկիզբը, պոնտական Վրաստանի մէջ: Արդ, վրական պատմական աղբիւրները, գաղթող Բագրատունիներու երկու ժամանումները կը նշանակեն, երբ Ս. Արշիլ († 786) դեռ Խոսրովեան նախկին-թագաւորական տան գլուխն էր²⁰: Ատրնբրեսէ, վրական Աղարնասէն էր գաղթողներէն մին, Բագրատունիներու վրական գծի հիմնադիրը. միատեղ հասնող միւս երեք իշխաններու նոյնութիւնը, դեռ ստուգումի կը սպասէ: Ահա, այս գաղթողներու վերաբերող երկու տեղիքները:

A.

Յետոյ, Աղարնասէ անունով իշխան մը եկաւ անոր [= Արշիլ], որ Դաւիթ Մարգարէի տնէն էր, թոռն Աղարնասէ կոյրին — որուն հայրը Բագրատունիներու տոհմակից էր եւ Բիւզանդացիներէ Հայաստանի վրայ դուքս կարգուած էր: Չրախ (խուլ) հարըստահարութեան ժամանակ, Կղարջք՝ Կիւրապաղատ Գուարամի որդիներուն եկած եւ հոն մնացած էր: Ան Արշիլին աղաչեց, «եթէ կ'ուզես, զիս քու աւատառուդ ըրէ, ինծի երկիր տուր»: Եւ ան անոր Շոշաւերը եւ Արտահանը տուաւ²¹:

¹⁹ Ղեւոնդ 21 (112):

²⁰ Տես IV/IV § 34:

²¹ Ջուանչէր 243. Աղարնասէի հայրը կ'ըսուի

B.

Եւ Աղարնասէ Կոյրին եղբորորդիներն, որոնք իրենց հօրենական հօրեղբոր աչքերը կոյրցուցած էին — երեք եղբայրներ — Տարօնէն դէպի Շակիք եկան եւ Արշիլի հրամանով հոն զետեղուեցան²²:

Մարկուարտ ցուցուցած է որ Ատրնբրեսէ Կոյրը, ուրիշ մը չի կրնար ըլլալ բայց եթէ Աշոտ Գ. Կոյրը²³, որուն վրայ, անոր թոռան, վրական Բագրատունիներու առաջինին, նախադիր անունը ցուցուցած է վրացի պատմագիրը: Աղարնասէի եւ Աշոտի կապը ճշգրիտ չէ տրուած, մինչեւ հիմա տրամադրելի նորադոյն վրական արքայական Տարեգրքերու բնագիրներու մէջ, իբր «հօրեղբորդի» (disculi, բառ. «քրոջ զաւակ»): Սակայն ամենահին խմբագրութիւնը, միայն վերջերս գտնուած եւ հրատարակուած Թագուհի Աննայի Ձեռագիրը, վերի տեղիքներու մէջ, զայն կը ներկայացնէ իբր «թոռ» (jisculi, բառ. «որդւոյն» զաւակը): Այս կը հաստատէ Վարդան հայ պատմագիրը, որ ճշգրտօրէն կը ցուցնէ թէ ինչպէս Աղարնասէ Աշոտ Գ.ի որդին էր²⁴:

Եթէ ազգականութեան կապը A բնագրի մէջ ուղիղ է, ի՞նչ կարելի է ըսել Bի համար: Որո՞նք են Աշոտ Գ.ի «եղբորորդիներն» (jmisculni, բառ. «եղբոր», որդիներ), —

Թէ «ազգական է ամուսնութեամբ» (այսպէս) Բագրատունիներու համար. վերը II ծն. 107: Բիւզանդական կապերը Վասակ Բագրատունիին, Աղարնասէի հօր, յայտնի չեն:

Այս կրնայ Սմբատ Զ-ի, Վասակի մէկ աստիճան հեռուոր հօրեղբոր որդւոյն, Բիւզանդացիներէն Հայաստանի իշխան կարգուելուն մէկ յիշատակութիւնն ըլլալ:

²² Ինչպէս ծն. 21, հոս ալ, վրացերէն բնագրական քննութիւնները զանց ըրինք. ծն. թրգմնչին:

²³ Streifzüge 414:

²⁴ Վարդան 77. «Եւ տայր իշխանն Խամուկի Աշոտի որդւոյ Ատրնբրեսէի որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտայ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. 81—82. սմա լինին երկու որդիք, Սմբատ նախին թագաւորացն Հայոց, եւ Վասակ սկիզբն թագաւորացն Վրաց, որոյ որդին Ատրնբրեսէ, սորա՝ Աշոտ»: — Մեծագէտ ցաւալի է, որ Վրական Տարեգրքերու համեմատական բնագիրը հրատարակելով, Q (Qauxč'išvili) կրնար նուազ հին ձեռագրերու պատմականօրէն անընդունելի ընթերցումը նախընտրել: Նոյն իսկ Թագուհի Աննաի առանձին բնագրին (315), իր նախորդ հրատարակութեան մէջ, j[m]isculi իբր «սրբազրուած, ընթերցումը կուտար խնդրոյ նիւթ եղող բառին. համար. Q I 243. ծննդ:

Բազրատունիներն, որոնք մասնակցեցան իրենց հօրենական հօր եղբայրը (*mamis jmisá* [սեռ.], «հօր», եղբայր) կոչըցնելու: Մարկուարտ կը խորհի թէ անոնք Մամիկոնեաններ էին²⁵, ազգականները Գրիգոր իշխանին, որ Աշոտ Գ.ը կոչըցուց. եւ Տարօնի յիշատակումը, Ժամանակին Մամիկոնեան իշխանութիւն մը, այս տեսակէտին իբր ջատագովում մը մեկնել կարելի է: Սակայն, բնադիրը յայտնի է, իր — կրկնեալ — պընդումով, Աշոտի հետ ազգակցութեան՝ արական գծով, եւ եթէ այս ամբողջութեամբ չ'ընդունուիր, կարելի է բոլորովին մերժել, ուրիշ կերպ ձեւաւորելու հնարաւորութիւն չկայ: Laurent կը միտի դանոնք, Աշոտ Գ.ի եղբորորդիին, Սահակ Գ.ի սերունդէն նկատելու: Ան կ'ենթադրէ. թէ Սահակ Տարօնի իշխանն էր, թէ Աշոտի որդին Վասակ, յետագային հաստատուեցաւ այդ իշխանութեան մէջ, եւ թէ հետեւաբար, Աշոտի գիծը Սահակի գիծը Տարօնէն վնասած պիտի ըլլայ: Որով, կը խորհի Laurent, վերջին գծի քանի մը անդամները կրնային Տարօնէն Վրաստան անցած ըլլալ²⁶: Այս բոլորը ոչնչի վրայ հիմնուած է: Laurent է յառաջ բերուած Ղեւոնդի մէջ չկայ բան մը, որ անդարացնէ այս ենթադրութիւնը, թէ կա'մ Սահակը կա'մ Վասակը Տարօնի իշխանն էր: Մարկուարտ, ճիշդ է, խորհեցաւ, Ղեւոնդի մէջ աշխարհագրական անորոշ ակնարկութիւններու հիման վրայ, թէ Վասակ թերեւս Տարօնի տէր եղած ըլլայ²⁷, սակայն այն եզրակացութեան հասաւ, որ այդ հին Մամիկոնեան իշխանութեան, առաջին ստոյգ Բազրատունեան տէրը, Աշոտ Գ. էր, եւ չէր գիտեր թէ ինչպէս ան Բազրատունիներու ձեռքն անցած էր²⁸:

7. Արդ, որո՞նք էին այդ 3 եղբայրները: Ասոր համար հարկ է Ղեւոնդին վերադառնալ: Հայ պատմագիրը կը պատմէ թէ, 732ին Աշոտ Գ.ի իշխանութեան բարձրացումով, «Սմբատի որդիները» իրեն գէմ ելան: Ասկից գրեթէ անմիջապէս վերջ, Գրիգորի եւ Դաւթի, Մամիկոնեան հարստութեան եղբայրներուն վրայ կը խօսի, որոնք Սարակինոսներէ, Աշոտի զանգաւորին վրայ որ իր

գէմ կը դաւաճանեն, եմեն աքսորուած էին²⁹: Աշոտ խալիֆայութեան հաւատարիմ հպատակն էր եւ, 736/7ին, Մրուան իրն Մուհամմէտի (յետոյ խալիֆայ Մրուան Բ.) խաղաղ գէմ մղած արշաւանքին մասնակցեցաւ³⁰: Այս միջոցին, ներքին կռիւներ — 744ի քաղաքացիական պատերազմը — ցընցեցին Օմէյյեան կայսրութիւնը³¹, եւ Ղեւոնդ զարձեալ կը յիշատակէ Սմբատի որդիները, անոնք ետ եկած կամ Սիւրիայէն փախած էին: Կը թուի թէ անոնք հոն աքսորուած էին, մինչ Մամիկոնեաններն եմեն զրկուած էին: Այժմ, անտարակոյս, տեսնելով թէ, Աշոտ Գ.ի օրով, Բազրատունեան իշխանական պետութիւնը փակ է իրենց համար, Վասպուրական հաստատուեցան, ուր իրենց անդթութիւնները դանոնք բոլորին ատելի դարձուցին, յետոյ Աշոտի գէմ յայտնի ապստամբութիւն յայտարարեցին³²: Աշոտ անձամբ Սիւրիա գալով, խալիֆային — այժմ Մրուան Բ. — դանդաղեցաւ այս խնդրի շուրջ: Անոր բացակայութեան իշխանութիւնը դրաւեց Գրիգոր Մամիկոնեան: Այս չըջանին, ինչպէս կը տեսնուի, Մամիկոնեաններն ալ իրենց աքսորքէն Հայաստան վերադարձած էին: խալիֆան նկատի առնելով Աշոտի զանգաւորը Սմբատի որդիներուն մասին, եւ ամէն բանի տեղեկեանալով, ինչ որ Գրիգոր Մամիկոնեանի եղբայրը Դաւթըրած էր, որ կը թուի թէ երկուքէն մեծագոյն յանցաւորն եղած էր — Կաւկասի բղբէլութեան հրահանգ զրկեց որ զայն դատի կանչէ: Դաւթ մահուան դատապարտուեցաւ եւ Աշոտ իշխանութեան վերադարձաւ, մինչ Գրիգոր ստիպուած էր հաշտուելու անոր հետ: Աշոտ անգամ մը եւս հաւատարիմ եղաւ խալիֆային, Սիւրիայի եւ Իրաքի մէջ, իր 15,000 այրուծիով անոր կողքին կռուելով³³: Սակայն, Օմէյյեան հարստութիւնն արդէն կը տատանէր եւ անոր հակողութիւնը Հայաստանի վրայ թոյլցաւ, իշխանները սկսան ապստամբութիւն մը պատրաստել, որուն ստիպուած էր Աշոտ Գ. միանալու:

Յետոյ, 748ին Գրիգոր Մամիկոնեան վրէժ առաւ անկէ. բռնեց զինք եւ Դաւթը

²⁵ Streifzüge 416:

²⁶ Laurent, *Arménie* 110—114. հմտ. 94:

²⁷ Տես, վերջ II ծն. 81:

²⁸ Անդ:

²⁹ Ղեւոնդ 21 (112, 112—113):

³⁰ Անդ՝ 22:

³¹ Անդ՝ 24:

³² Անդ՝ 25 (118—119):

³³ Անդ՝ 25 (119—121):

բռնողներու ձեռքով կոյրցնել տուաւ: Յետոյ, իբր զլուսն ապստամբներուն Կայսրութեան կողմն անցաւ Թէոդոսապոլիս երկիրը): Իր մահէն ետք, անոր Մուշեղ եղբայրը վարեց ապստամբութիւնն որ յայտնապէս ձախողեցաւ³⁴: Մինչ այս Օմէյյեանները Արքայապետներէ ջախջախեցան (750): Նոր վարչութիւնը, Կաւկասի համար, աւելի մեծ հարստահարում եւ Բագրատունիներու, որոնք խալիֆայական իշխանութեան հաւատարիմ եղած էին, շնորհագրկում կը նշանակէր: Բագրատունիներու խաւարումին ժամանակն էր որ Կոզովիտ — Դարիւնքի իշխանութիւնը, կ'երեւի Արծրունիներու անցած է: Արքայապետութիւնը վերջապէս յառաջ բերաւ 771ին, իրապէս լուրջ ապստամբութիւն մը հայ իշխաններու կողմէ, երբ Բագրատունիները մոռնալով նորադոյն դէպքերը Մամիկոնեաններու միացան: Հաւանական է, որ այս քաղաքական հատկութեան պատրաստութեան համար էր, որ Աշոտ Գ.ի որդին Սմբատ Է., այժմ գործօն Սպարապետ Հայաստանի՝ Խալիֆայի կողմէ, Մամիկոնեան իշխանուհիի մը հետ ամուսնացած էր, իբր փեսայ կը յիշուի Սամուէլի, Մամիկոնեան իշխանին: Ապստամբներու վարիչներու մէջ էր Մուշեղ Մամիկոնեան, այժմ Հրահատի որդի կոչուելով: Ապստամբութեան պատմութիւնը 771—772ին, լաւ ծանօթ է, հարկ չկայ պատմելու հոս: Բագրատունի ահաւոր պարտութեամբ վերջացաւ, 772ի Ապրիլ 25ին, որուն մէջ Սմբատ Է. եւ երկու Մամիկոնեանները, Սամուէլ եւ Մուշեղ իրենց կեանքը կորսնցուցին³⁵: Այս աղէտին իբր հետեւանք, Մամիկոնեանները շատ մը իշխանութիւններէ զերկուեցան, նոյնպէս Բագրատունիները, որոնք սակայն շուտով նորերու տիրացան³⁶:

Սմբատի որդիներուն եւ Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեաններու, Աշոտ Գ.ի դէմ ուղղուած գործունէութիւնները, կ'երեւայ թէ համակարգուած էին: Այս կրնայ պատճառն ըլլալ, թէ ինչու Ղեւոնդ անոնց վրայ

խօսելով, այսքան հեռունները կ'երթայ: Մամիկոնեաններու եմեն աքսորուելուն կ'ակնարկէ, բայց կ'անտեսէ, ինչ որ միեւնոյն աքսորքը կը թուի ըլլալ, Սմբատի որդիներուն Սիւրիա վտարուիլը: Սակայն միւս կողմէ, Սմբատի որդիներուն Սիւրիայէն վերադառնալը կը յիշէ, կ'անտեսէ յիշելու Մամիկոնեաններու վերադարձը եմենէն, անոնք դարձեալ բեմի վրայ են, առանց ուրիշ մեկնաբանութեան: Աշոտ Գ., իշխանութեան սկիզբը, կը գանգատի Մամիկոնեաններու վրայ, թէպէտ հաւանական կը թուի, որ նոյնպէս Սմբատի որդիներուն վրայ ալ գանգատած ըլլայ: Ամէն պարագային, յետագային, երկուքին վրայ ալ կը դանդաղի: Վերջապէս, Դաւիթ մահուան կը դատապարտուի, պատճառը լուրջ, քաղաքական ոճիր մը հարկ է եղած ըլլայ. Սմբատի որդիները ապստամբութեան զրգոտըն էր: Ինչպէս պիտի տեսնուի, երկու կողմերն ալ պատասխանատու եղած պիտի ըլլան Աշոտի կուրուքեան: Այս սերտ գործակցութիւնը Սմբատի որդիներուն եւ երկու Մամիկոնեաններու միջեւ եւ անտարակոյս, Ղեւոնդի հեռապատկեր ստեղծելը, տարօրինակ խառնաշփոթութեան առաջնորդած են: Արդէն վարդան կը խօսի, սկզբէն Աշոտի դէմ եղած ընդդիմութեան մասին, Սմբատի [այսպէս. փոխանակ «Սմբատի որդիներուն»] եւ Դաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեաններու կողմէ³⁷: Բնագիրը տարտամ է, թէպէտ չաղկապի գոյութիւնը, առաջին երկու անուններու միջեւ, ցոյց կու տայ որ վերջին երկու անձինքները Մամիկոնեաններ էին, իսկ առաջինը ոչ: Նաեւ կարելի է մեկնել, թէ երեքն ալ միեւնոյն տունէն էին բազմաշաղկապներով շեշտուած նախադասութեան մը, լուռ ենթադրութեամբ: Այս կերպ հասկցուած է արդի պատմագրութեան մէջ³⁸: Հետեւաբար միտում մը եղած է Սմբատի որդիները Գրիգորի եւ Դաւիթի կցելու կամ Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեանները Սմբատի որդիներուն վերածելու: Եւ այս, հակառակ այն իրականութեան, որ երբ անոնց մասին միասին կը խօսի Ղեւոնդ, զգուշութեամբ գանոնք իրարմէ կը բաժնէ³⁹. օր. մինչ Սմբատի որ-

³⁴ Անդ. 26 (121—124):

³⁵ Անդ. 27—34:

³⁶ Տեւ, օր. Grousset, Histoire 315—331, Ղեւոնդի պատմութեան պարփակած շրջանին եւ 771—772ի ապստամբութեան հետեւանքներուն համար. հմտ. վերջ II. ծն. 81 հոդային փոփոխութեան համար:

³⁷ Վարդան 74:

³⁸ Տեւ, յաջորդ ծանօթութիւնը:

³⁹ Երկու կողմերն իրարու կից, միայն երկու անգամ կը յիշուին, եւ երկու անգամն ալ, զգուշու-

ղինները Սիւրիա կ'աքսորուին, Մամիկոնեանները Եմեն կը տարագրուին. թէ Մուշեղ Հրահատի որդին, չի կրնար, բանաւոր կերպով, Գրիգորի եւ Դաւիթի Մուշեղ եղբորմէն տարբեր մէկը նկատուիլ. թէ վերջապէս, Սմբատ բոլորովին ոչ-Մամիկոնեան եւ ամբողջապէս Բագրատունեան անուն մըն է⁴⁰:

Այս անունն իրապէս կոռուան մըն է: Եւ Մարկուարտ ասոր վրայէն Ղեւոնդի պատմութեամբը տարբեր կը մեկնէ: Իրեն համար կասկածէ վեր է, որ Սմբատի որդիներն Բագրատունիներ եղած պիտի ըլլային, եւ ղեռ անկէ աւելին, որդիները ճիշդ այն Սմբատին որ վերջինն էր եւ ամենահրաշալի կերպով յիշուած է Ղեւոնդի Պատմութեան մէջ, Սմբատ Զ. Կիւրապաղատ⁴¹: Իրականին, Սմբատ Զ.ի որ եւ է մէկ որդին նշաւակուած պիտի ըլլար, Աշոտ Գ.ի՝ իրենց հօր ղերբին բարձրացումովը: Զի կրնար նաեւ որ եւ է կասկած ըլլալ, որ խալիֆայութիւնը հետամուտ էր, իշխանութեան յաջորդականութիւնը ուրիշի մը փոխանցելու, քան այդ խռովարար մարդու գծին մէջ պահելու, որ շատ անգամ մասնիչ եղաւ երկուքին ալ, խալիֆային եւ Կայսեր: Հարցն այստեղ սակայն, միայն իշխանութեան նշանա-

թեմի կը զանազանուին. Ղեւոնդ 21 (112—113) նախ Սմբատի որդիները կը ներկայացնէ, յետոյ, յաջորդ նախադասութեան մէջ, Գրիգորի եւ Դաւիթի մասին կը խօսի, յարելով իբր բացատրութիւն Պորթէին ի տոհմէ Մամիկոնեան: Երկրորդ յիշատակութիւնը 25 (120), որ հետեւեալ բնագիրն ունի. «Իսկ Մրուանն տեղեկացեալ զամբաստանութիւնն զորդւոյն Սմբատայ եւ զոր ինչ արար ընդ նա Դաւիթ եղբայր Գրիգորի... Ասկից ետք, Սմբատի եւ Մամիկոնեաններու որդիները, առանձին առանձին կը յիշուին. 25 (118—119) եւ 25 (120, 120—121), 21: Երկու կողմերը միայն մէկի ձուլելը, հաւանական է, Ղեւոնդը Քրանսերէնի թարգմանողին գործն է, Շահնազարեան, *Histoire par... Ghévonad*: Այնպէս, ուր բնագիրը Սմբատի որդիներուն կ'ակնարկէ, թարգմանողը կ'աւելցնէ Գրիգոր եւ Դաւիթ... (Մամիկոնեան). 110 (= 21 [112—113]), 115—116 (= 25 [118—119]): Հ. Աճառեան, իր Հայոց Անճառեաններու Քաղաքացիական մէջ II (Երեւան 1944) 29 (Թ. 30), Դաւիթ Մամիկոնեանը Սմբատի որդի կ'ընէ. հմտ. Grousset, *Histoire* 318:

⁴⁰ Ճիշդ է որ Կեղծ-Յովհ. Մամիկոնեանի պատմական վէպը — Տարսնի Պատմութիւն, Գլ. 3 եւ 4, Սմբատ Մամիկոնեան մը կը յիշէ, որդի Վահան Գայլ հերոսին, սակայն այս գործը շատ նուազ պատմական արժէք ունի, ներածութիւն ծն. 15:

⁴¹ Streifzüge 438, 449:

կումին փոխանցումը չէր, որ տեսականին ամբողջովին, խալիֆային կամ կայսեր հաճութենէն կախուած էր: Խնդիր է նաեւ, Աշոտ Գ.ին, Սմբատի որդիներուն գլուխներու վրայէն, Բագրատունիներու իշխանութեան յաջորդ կարգուելը: Այս ալ կրնար խալիֆայէն կախում ունենալ: Հայ իշխաններու վրայ իշխող զերազոյն տէրերուն իրաւունքներէն մին էր, ըլլան Հայաստանի թագաւորները կամ անոնց յաջորդները միեւնոյն ղերբին մէջ, ոճրագործ աւատառու մը կորուստի պատժին ենթարկելը⁴²: Սովորաբար, յաջորդականութիւնը, սերնդաբանօրէն օրինաւոր ժառանգորդներու կը վերադառնար, ինչ ինչ առիթներուն, ոչ: Այս, յայտնապէս նման պարագայ մըն էր, եւ կրնայ մեկնել լարուածութիւնը որ կար Սմբատի վտարուած որդիներուն եւ Աշոտ Գ.ի միջեւ. այս է որ զանոնք Մամիկոնեաններու բազումներուն մէջ նետած պիտի ըլլայ, որոնք Տրդ դարու կէսին, սկսած էին Բագրատունիներու ժառանգական թշնամիներն դառնալ:

Կէտի մը մէջ Laurent իրաւացի էր, իր լայն առումով մեկնութիւնը վրական աղբիւրներու «եղբորորդի» բառին: Սմբատ Զ.ի որդիները չէին կրնար Աշոտ Գ.ի որդիներն ըլլալ — նեղ առումով — որովհետեւ, Սմբատ, Վարագ-Տիրոցի որդին, եւ Աշոտ, Վասակի որդին, եղբայրներ չէին: Վրացին սակայն, «եղբորորդի» բառը ոչ միայն անձուկ եւ ճշգրիտ իմաստով կը գործածէ, այլ նաեւ լայն իմաստով «երկրորդ կարգի հօրեղբորորդի» իմաստով. ճիշդ այնպէս ինչպէս «հօրեղբորորդի» բառը (*mamis-jmiscul*, բառ. «հօր եղբոր որդի»), նոյն կարգի աւելի հեռաւոր ազգականներու համար կը գործածէ: Օրինակ մը բերելով, Աշոտ Ա.ի (Ե.), Հայաստանի թագաւորին, Վրաստանի ժամանակագրութեան մէջ կ'ակնարկուի իբր *mamis jmiscul* իր երրորդ կարգի հեռաւոր հօրեղբորորդիին (եւ աներձագ) Գուարամ Զաւիաթիին, Վրաստանի Աշոտ Մեծի որդին⁴³: Նոյնպէս Վախտանգ Ա.ի հեռաւոր եղբորորդին կը կոչուի, Զուանչերի գործին առաջին մասին մէջ, իր *mamis jmiscul*⁴⁴:

⁴² Տես, ասոր համար, I ծն. 199, 204—205:

⁴³ Chron. Iber 257. հմտ. Bagr. of Iber I Թիւ 7:

⁴⁴ Զուանչեր 151. հմտ. 159:

Այս նկատի ունենալով, Աշոտ Գ.ի եւ Սըմբատ Զ.ի սերնդաբանական աղերսը կարելի է մէկ սերունդ ետ տանիլ, եւ կրնայ ենթադրուիլ որ Աշոտի *misculi*ներ, որոնք կուրացումին մասնակցեցան, անոր եղբորորդիներն էին, սակայն մէկ աստիճան հեռաւոր հօրեղբորորդիներն էին, եւ թէ, հետեւաբար, Սմբատ Զ. եւ Աշոտ Գ. հօրեղբորորդիներ էին, եւ Վասակ եւ Բագարատ, Աշոտ Բ.ի եւ Վարազ-Տիրոցի հետ, Սմբատ Ե.ի որդիներն էին:

Երբ Ղեւոնդ ողբերգութեան վերջին փուլին, Աշոտի կուրացումին կը հասնի, այլ եւս Սմբատի որդիները չի յիշեր: Միւս կողմէ, Ջուանչէր անոնց կը վերադրէ ոճիրին այն մասը, որ Ղեւոնդ ամբողջապէս Գրիգոր Մամիկոնեանին կու տայ: Սակայն Բագարատունիներու մասնակցութիւնը այդ գործին, պատմագրի բարեգէտ լուծեամբ, որ կը գրէր Բագարատունի իշխանին յայտնի հրամանին վրայ, չէ կարելի ուրանալ⁴⁵: Այս յարմար զգուշութեան կրնայ վերադրուիլ նախկին անորոշութիւնը եւ Ղեւոնդի հեռագիտումները: Նոր յիշեցինք, թէ անկարելի է, ճշգրտորէն ըսել թէ երբ Տարօնը Մամիկոնեաններէ կորցեցին: Մինչեւ ութերորդ դարու կէսը, դեռ անոնց ձեռքը կրնայ մնացած ըլլայ: Այս պարագային, Ջուանչէրի ակնարկութիւնը Տարօնի մասին, կարելի է իրր արձագանգ ընդունիլ, Մամիկոնեան-Բագարատունեան միասնական գործողութեան, Աշոտ Գ.ի դէմ:

8. Ջուանչէրի քով յիշուած երկու ժամանումները, այնպէս տրուած են, իբր թէ անոնք մօտաւորապէս միաժամանակ կը պատահին⁴⁶: Երկու տեղիքները կը կանխէ այս հաստատումը որ «12 տարի անցած է, նախորդ պատմուած դէպքէն»: Այդ դէպքը Արշիլի, Վրաստանի տապալած խոսքովեան հարստութեան իշխանութեան բարձրացումն էր, որ 736ին տեղի ունեցաւ⁴⁷: Արդ, անկէ 12 տարի վերջ, 748 տարին կուգայ — Աշոտ Գ.ի ճիշդ կուրացումի տարին: Այս ժամանակադրական մանրամասնութիւնը բնազդին ճշմարտութիւնը աւելի կը հաստատէ, զո-

հուղին «եղբորորդիներու» գոյութեան նկատմամբ: Բնազդը, Աղարնասէի ժամանումի մասին, համաժամանակցութիւն մը կը բովանդակէ դեռ: Ան Կղարջը եկաւ Քրսի հարստահարութեան ժամանակ: Արդ, հայ վրական պատմութեան մէջ, Քրս (Պուլ), կամ Մրուան — Քրս, բարդուած դէմքի մը տրուած անուն է. միացումը Մուհամմէտ-իպն-Մրուանի, Օմէյյեանին, եւ անոր որդւոյն Մրուան-իպն-Մուհամմէտի, յետագային, իբր Մրուան Բ. Պալիֆան (744—749): Առաջինը, Նախիջեւանի մէջ 705ին, քանի մը հայ իշխաններ անդթօրէն գլխատելուն համար կը յիշուէր, վերջինը 736 Կաւկասի մէջ պատերազմած ըլլալուն, երբ Հիշամ (724—743) խալիֆայ էր⁴⁸: Այս պարագային Քրսն յիշելը, յայտնի սխալ է, երկու թուականներն ալ, 705 եւ 736, Աղարնասէի համար շատ կանուխ են, որուն մեծ հայրը Աշոտ Գ. իր քաղաքական ասպարէզի զաւաթնակէտին, 748ին վար առնուած էր: Ինչ որ Վրացի պատմագիրը իրապէս կը մտածէր եւ կը շփոթէր Քրսի հարստահարութեան հետ (որ անոր պատմուածքին մէջ կը յիշուի Արշիլի դահակալութենէն անմիջապէս յառաջ), 772ին, հայ իշխաններու պարտութիւնն էր Բագրեւանդի մէջ. ուր Աղարնասէի հօրեղբայրը Սմբատ Ե. կը սպանուի եւ անոր հօր, Վասակի մասին, վերջին անգամ կը լսենք: Այս ժամանակն էր որ Բագարատունիները Հայաստանի մէջ դժուարութիւններու հանդիպեցան եւ այս ժամանակ Աղարնասէ Վրաստան հարկ է զաղթած ըլլայ: Հետեւաբար, 748 թուականը — Քրսի արշաւանքէ եւ Արշիլի դահակալութենէ 12 տարի վերջ — հարկ է Ջուանչէրի երկրորդ տեղիքին վերաբերի, մինչ առաջին տեղիքն մէջ պատմուած դէպքին թուականը հարկ է ըլլայ 772ին կամ աւելի վերջ: Սմբագրումի ինչ ինչ սխալներով — եւ Ջուանչէրի վերջին հատուածը նման շատ սխալներ կը ցուցադրէ⁴⁹ — եր-

⁴⁵ Արեղեան, *Ist. drevnearm. lit.* I 363—364:

⁴⁶ Քանի մը տողեր կը բաժնեն երկու տեղիքները եւ չկայ ակնարկութիւն թէ որ եւ է ժամանակ անցած է երկուքին միջեւ:

⁴⁷ Տես, IV/III § 27 եւայլն:

⁴⁸ Մարկուարդ, *Streifzüge* 394 եւ ծն. 4. 397 ծն. 1. (402) 415—416. V. Minorsky, «Tiflis» EI 4 (1934) 752—753):

⁴⁹ V ծն. 64. Ջուանչէր, 244, կը տեսնուի թէ քիչ ետք անգամ մը եւս կ'ակնարկէ «Աղարնասէ Կոյրին եղբորորդիներուն», այս անգամ սակայն, իբր բղեջնութեան ճիշդ մը: Քանի ուրիշ ճիշդ մը բղեջնութեան, որ նոյն բնազդին մէջ կը յիշէ, կը մատնանէ իրականին յաջորդութիւնը Աշոտ Գ. Կոյրի

կու տեղիքները դիրքը բնազդի մէջ շար-
ջուած է:

9. Սմբատ Զ.ի երեք որդիներուն մա-
սին, աւելի բան ծանօթ չէ⁵⁰: Միւս կողմէ
Աղարնասէի յաջորդութիւնը, կը կրկնենք
այս, մինչեւ այսօր կը տեսէ: Ինչպէս տե-
սանք, Աղարնասէ, Արչիլէն († 786) — 772ի
եւ 786ի ընթացքին — Շուլավերի որ է
Երուսհետին եւ Արտահան երկիրները կը
ստանայ, Կուրի վերի լեռնազաւտին մէջ⁵¹:

(որ է «Աղարնասէ Կորը»), այս երկրորդ յիշատա-
կութիւնը կարելի է իբր անուղղակի ապացոյց մը
ընդունիլ, ինչ որ հաստատուեցաւ եղբորորդիներու
եւ Սմբատ Զ.ի որդիներուն նոյնութեան մասին:
Հմտ. II Յաւելուած A II (12):

⁵⁰ Զուանչերի Շահիբը. 244, ուր Սմբատ Զ.ի
որդիները («Աղարնասէ Կորի եղբորորդիները»)
հաստատուեցան (վերը ծն. 22), նոյն է հայ Շաքէնի
հետ, արաբ. Շաքէի. Minorsky, Caucasica IV, 506,
508. («Shekki», EI (1926) 346—348. Hübschmann,
Ortsnamen 211 ծն. 5: Այս նկատի ունենալով, Սահ,
որդի (= յաջորդ) Սմբատի եւ տէր Շաքէի, որ 9րդ
դարու առաջին կէսին պատմական գետնի վրայ կը
յայտնուի, հարկ է ազդական ըլլայ Սմբատ Զ.ի որ-
դիներուն: Միւս կողմէ, ան Եռանշահիկ եւ Զարմի-
հական կը կոչուի Մովսէս Կաղանկատուացիէ, Գ.
19, 20, որ անոր ծագումը Աղուաններու առաջին ար-
քայական տունէն կը սերեցնէ (II § 27. 1): Այնպէս
որ մեր տրամադրութեան տակ եղող փաստը, կը
թուի թէ Սահիկ համար, երկու՝ թէ Բագրատունեան
եւ թէ Առանշահիկեան ծագում մը կը մատնանէ,
որոնցմէ միայն մէկը սակայն, բնական է, կրնայ
ազդականական ըլլալ: Արդ, շատ աւելի զիւրին է
ենթադրել որ անուն մը եւ զլիսաւորութեան տիտ-
ղոս մը, քան թէ ցեղանշական անուն մը, կնոջ մը
միջոցաւ, ուրիշ ընտանիքի անցած է: Բողբովին
սխալելով, Laurent վասակ Սիւնիի կը վերագրէ,
որիչ Սահիկ կամ Սահակի հաւանական հայրը, որ
հայրն է ինչպէս Արարներսէին (II ծ. 250), Շաքէի
մէջ հաստատուած եղբայրներուն (միջին) յաջորդը,
եւ հետեւաբար, Բագրատունեան ծագում մը Սիւնիի
իշխաններուն, Վասակէ վերջ. Arménie 110: Ասոր
մէջ Grousset իրեն կը հետեւի, Histoire 347:

⁵¹ Հայ-ժամանակագրութիւնը Աղարնասէի ժա-
մանումին տեղիքը յառաջ բերելով (101) կը խօսի
անոր Ռիչա, Շողուր եւ Անտոնէ ստանալուն մասին:
Artani-Atōnē, այսօրուան Արտահանէն, որուն մա-
սին տես V ծն. 9: Շուլավերի-Շուրեր, իրականին եր-
կիր մը չէ, այլ գետ մը, փոքր արեւմտեան օղնա-
կան գետը Կուրի. Vaxušt, Geogr. Descr. 92 եւ
Քարախս Ա.: Ինչպէս Brosset կը թելադրէ, Hist.
de la Gé. I/1 249 ծն. 5, ժամանակագրի մտքին մէջ
եղած պիտի ըլլայ այդ գետի եւ Արտահանի միջեւ
եղած զաւառը որ Երնսէի երկրին կը համապատաս-
խանէր, կամ արեւմտեան Զաւախը, վրաց. Զաւա-
խիթի. javaxišvili, K'art. er. ist. II 321—323.
Vaxušt 96, 102 (իրեն համար Երնսէի Զաւախի
տարրեր նահանգ մըն է). եւ իրապէս Հայ. ժամ.

Շատ հաւանականօրէն, ժառանգութեան
հարց էր այս⁵²: Յետոյ Զուանչերի կենդա-
նութեան, Արչիլի որդւոյն եւ վերջին խոս-
րովեանին, որ է 786ի եւ 806/7 ի միջեւ,
Աղարնասէ աւելի հողեր կը ստանայ, այս-
կերպ հիմքը դնելով վրական Բագրատունի-
ներու «ժառանգական երկիրներուն», ասոր
մասին ուրիշ տեղ խօսած ենք⁵³: Յետոյ,
813ին, Աղարնասէի որդին Աշոտ Մեծը,
խալիֆայի միջոցաւ, վրական իշխանութիւնը
վերակենդանացուց եւ կայսրէն Կիւրապա-
ղատ տիտղոսը ստացաւ: Այս երկու պա-
տուաստիճաններն, ասկից վերջ, իր սերուն-
դին մէջ, գրեթէ ժառանգական եղան⁵⁴: Յե-

մէջ Ռիչաի յիշատակութիւնը որ յայտնի է թէ «Երու-
չէթիի աղաւաղումն է, կը հաստատէ այս ենթադրու-
թիւնը: Վրացերէնի անծանօթ՝ ինչ ինչ նորագոյն
գրողներ, Շուլավերը իբր Գուրգիւր կը դնեն, հաւա-
նօրէն Կորի, (Կուրի) հետ չփոխելով: Մարկուարտ
կը տարակուսէր թէ Արչիլ, վտարուած խոսրովեան
մը, կրնար որ եւ է զործ ունենալ Աղարնասէի
աւաստացումին մէջ, Streifzüge 415: Սակայն, Ար-
չիլ նախկին արքայական տան գլուխն էր, ո՛րն ժա-
մանակ երբ վրական իշխանութեան կարգը, ժամա-
նակաւոր կերպով, առկախումի մէջ էր. IV/IV § 33:
Անոր (Արչիլի) վաւերացումը, կարելի է մտածել որ
կը պահանջուէր, եթէ նոյն իսկ այն երկիրները, ինչ-
պէս Մարկուարտ կը թելադրէ, կայսրութենէն ստա-
ցած ըլլային: Իրականին, զժուար էր թէ այդպէս ը-
լար, հմտ. յաջորդ ծան.:

⁵² IV/IV § 34:

⁵³ Անդ. V § 21—26:

⁵⁴ Վարդան 77 (վերջ. ծն. 24). անկից վերջ,
Վարդան Լեւոն Ե.ի սպանութեան պատմութիւնը կը
պատմէ, որ Միքայէլ Բ.ը զահ բարձրացուց, այնպէս
որ յայտնի է, որ Լեւոնն էր (813—820) Աշոտին Կիւ-
րապղատի տիտղոսը տուողը: Աշոտի իշխանութեան
բարձրանալէն անմիջապէս յառաջ, Վարդան Ե.ը յիշ-
Սարակինոսներու միջեւ ներքին անհամաձայնութիւն
մը, որ ինչպէս Մարկուարտ ցուցուցած է, al-Amīnի
եւ al Ma'mūnի քաղաքական պատերազմն էր H.
195—198 = Գ. Ե. 810/11—813/14: 813 թուականը
այսպէս կը հաստատուի, Streifzüge 405, հմտ. 421:
Chron. Iber. 252 կը չփոթէ Լեւոն Ե.ը Լեւոն Գ.ի
հետ, եւ հետեւաբար, Կիւրապղատութեան ըն-
ծայումի մասին կը խօսի, իբր թէ տեղի ունեցած է,
Մարկուարտի Կոստանդնուպոլսոյ դէմ ըրած արշաւա-
քէն վերջ, կանխադրյալ Լեւոնի մը տիրապետութեան
ժամանակ: Հմտ. Մարկուարտ 406: Վրաստանի
աւանդական պատմութիւնը, ինչպէս զայն Vaxušt-
Brossetի աւանդութիւնը կարելի է անուանել, Աշոտի
զահ բարձրանալը կը դնէ 786/7ին. հմտ. Brosset.
Hist. de la Gé. I/1 260. Gugushvili, Chron. Geneal.
Table 116: Այս, յայտնապէս, Աշոտը, Արչիլի՝ որ
786ին մարտիրոսացաւ, անմիջական յաջորդը կար-
գելու բաղձանքէն կուգայ: Վերջերս Prof. Taqaišvili
(Taqaišvili) նոր տեսութիւն մը առաջարկեց. «Վրա-

կան ժամանակագրություն մէջ եւ Բաղրատունեան վարչութեան սկիզբները Վրաստանի մէջ G. 1/1 (1935) 9—27. Աշոտի զահակաւութիւնը 780ին կը ղնէ, այս թուականը, իրեն համաձայն, վրական ազգային թուականին անբացատրելի սկիզբն ըլլալով: Իրականին սակայն, 780 թուականին նպատակը կատարելապէս ծանօթ է: V. Grumel, *La Chronologie* ի մէջ (Paris 1958), լրացուցիչ կերպով փաստած է որ Վրական թուականը, ինչպէս Հայկականը, յարմարեցումն էր Հռոմէական կարճատեւ թուականին, ձեւում 363/364ին, որուն սկիզբը, ղէպի ետ տարուած էր, ժամանակագրական նախականութիւնով, մինչեւ Ք. ե. 248/249 (քաղաքի հիմնադրութեան երկու հազարամեակի սկզբնաւորութիւնը) Grumel 146—151: Այս կը մերժէ T'aqaisviliի այս ծագման հակառակ բերած ապացոյցը (արդէն Brossetի թելադրութեամբ), այս իմաստով որ 248ին, Վրացիները ղեռ Քրիստոնէայ չէին. T'aqaisvili 13: Հռոմէական Տոմարը, Կոստանդնուպոլսոյ Լուսնի Տոմարի հետ, որուն վրայ հիմնուած է, անգործածական դարձաւ, կիրարկումէն երկու տասնեակ տարիներ վերջ, սակայն անցաւ քրիստոնէայ կաւկասի, Կոստանդնուպոլսոյ արքունիքին Աղեքսանդրեան Տոմարի որդեգրութեամբ. Grumel 151: Որով, 780 տարին ուրիշ բան չէ, բայց էթէ 532 տարիներու Չատական շրջանին վերջը (19 Լուսնի տարիներ բազմապատկուած 28 արեւի տարիներով), ընդհանրապէս, մշտնջենաւոր Տոմարին որդեգրուած հիմքը (Grumel 52—53) Հռոմէական թուականին (248/9 + 532) յարմարցուած: Այս շրջանին վերջանալը, Վրացիներուն առիթը տուաւ, իրենց ազգային սեփական թուականն ունենալու, անոնց հարաւային զրացիներուն նմանութեամբ, Grumel 152: Այսպէս 781 տարին, այս վրական նորածին թուականին 532 տարիներու առաջին շրջանին, առաջին տարին էր. Երկրորդ շրջանը սկսաւ 1313ին: Այս հիման վրայ, Վրացին շուտով հասաւ իր անձնական Տիեզերական Տարւոյն (Annus Mundi): Ստեղծագործութիւնը կը ղնէին Ք. ա. 5604ին, ճիշդ 12 շրջան Քրիստոսի թուականէն 780է յառաջ ($532 \times 12 = 6384$, $6384 - 780 = 5604$): Բոլորովին անկախ դուրսի աշխարհէ, ազգային խնդիրներու մանրադիտական աշխատանքին ղեռ աւելի երեւակայական արդիւնքը, Ingoroqvari քով կը տեսնուի, Ivel-k'art. matiane: Ան կ'առաջարկէ վրական ազգային թուականն, ազգային պատմութեան ժամանակակից նկատել. եւ Ք. ե. 780էն երկու Չատական շրջան ետ երթալով, կանխաժամանակագրութեամբ, կը հասնի Ք. ա. 284ին. եւ այս կը համարի որ ուղիղ թուականն ըլլայ, այդ կէսդիպային Փառնապաղոս «առաջին թագաւորին»:

Ի նպաստ իր տեսութեան, T'aqaisvili յառաջ կը բերէ կարճ ժամանակագրութեան մը, որ դուռն էր 18րդ դարու ձեռագիրներու հաւաքածոյի մը մէջ, ուր կը հաստատուի որ Բաղրատունիներու թագաւորութիւնը սկսաւ 13րդ k'oronikon pr. «Saistorio masaleni» 2 (Mokle c'nobeli Sak'art'velos istoriidan) AG 2 (1911—1913) 51—59, իմասն. 60. *Chronology* 25—26: Այս փոքր ժամանակագրութիւնը սակայն, նորագոյն եւ բաւական պահասաւոր քաղուա-

տոյ ղեռ 888ին, իր սերունդէն Աղարնասէ Դ. վրական քնացող Միապետութիւնը կենդանացուց: Այսպէս՝ հիմքը կը դրուէր միջնադարեան Միացեալ-Վրաստանի ուժեղ թագաւորութեան, որուն հետքերը կը տեսնուին ղեռ մինչեւ վերջին դարը⁵⁵:

Սմբատ Է. ի յաջորդները շարունակեցին Հայկական գիծը, եւ տկարացող Աբխազեաններու եւ յափշտակող Բասիլիդեաններու միջեւ, ճարտար յառաջխաղացքով, իրենք ալ յաջողեցան Հայկական իշխանութիւնը, ժառանգական թագաւորութեան վերածելու, հիմնելով Չորրորդ — Հայկական — կամ Երկրորդ Որոնդեան — Միապետութիւնը: Հակառակ սկզբնական յաջողութեան սակայն, այս միապետութեան պատմութիւնը, քաղաքական քայքայում մը եղաւ, պատերազմող պետութիւններու, ենթա-թագաւորներու եւ հակա-թագաւորներու խառնաշփոթութեան մէջ, մինչեւ որ Բիւզանդացիները խորամանկութեամբ եւ Սելջուքեանները բռնութեամբ վերջ տուին անոր դրեթէ երկու հարիւր տարուան գոյութեան: Ասկից վերջ, Հայկական գծին ճիւղերը պատմութեան մէջէն կ'աներեւութանան⁵⁶:

Թրգմ. Հ. Մ. Ա.
(վերջ)

ՊՐՈՖ. Կ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ծոյց մըն է: Անոր ակնարկութիւնը Աղարնասէի վրաստան ժամանումին, կանխող հաւաստիքով թէ Բաղրատունիներու վարչութիւնը 781ին սկսած է, Ջուանչէրի բնագրին նոր բանաձեւումն է (վերջ. ծն. 21): Եւ Տարեգրքերու վերջին ձեռագիրներուն մէջ, Աղարնասէ կը կոչուի disculi brmisa = «քրոջ որդի [Աղարնասէ, այսինքն, Աշոտ] Կոյրին»: Սխառմամբ դրուած համառոտութեան նշանը brmisaի վրայ, այն կարծիքին տարաւ T'aqaisvili, մոռնալով Ջուանչէրի բնագիրը, որ այս բառը — փոխանակ brmaի սեռականին = կոյր — Ba(h)ram անունին սեռականն է. Saist. mas. 60. *Chronology* 25 («որդի Baramի քրոջ»): Եւ հաստատումը թէ Աղարնասէ «Վախտանգ Կորկոսալ» թագաւորի զաւակներուն հետ խորհրդակցեցաւ — յայտնի կ'իրարկումն է Ջուանչէրի խօսքերուն, անոր Կիրապաղատ Գուարամի «զաւակներուն» հետ մնալուն (որ Վախտանգի «զաւակներն» էր), T'aqaisvili ուղեց մեկնել թէ այս կը եւանակէ «ան ամուսնութեամբ ազգական եղաւ» անոնց. անդ:

⁵⁵ Հմմտ. II § 12. 9:

⁵⁶ Հմմտ. անդ. Grousset, *Histoire* 341—636. Laurent, *Arménie*: